

KAKO SE STVARA(LA) ISTORIJA...

*Lične priče učesnika i učesnica
Narodnooslobodilačke borbe*

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)"1939/1945"(047.53)

КАКО се ствара(ла) историја... : личне приче учесника и учесница
Народноослободилачке борбе / [uredili Marijana Stojčić, Aleksandar
Stojaković]. - Beograd : Savez antifašista Srbije, 2018 (Beograd : Dina
dizajn). - 210 str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija
uz pojedina poglavlja.

ISBN 978-86-83981-19-9

а) Други светски рат 1939-1945 - Југославија - Интервјуи б)
Народноослободилачка борба - Југославија - 1941-1945 - Интервјуи

COBISS.SR-ID 266297612

KAKO SE STVARA(LA) ISTORIJA...

Lične priče učesnika i učesnica
Narodnooslobodilačke borbe

Kako se stvara(la) istorija...

Lične priče učesnika i učesnica Narodnooslobodilačke borbe

Izdavač:

Savez antifašista Srbije

Uredili:

Marijana Stojčić

Aleksandar Stojaković

Razgovor vodile/o:

Marijana Stojčić

Dragana Mandelc

Bartul Čović

Transkripcija:

Marko Tasić (Nikica Pilipović Dajanović, Miloš Lučić)

Dragana Mandelc (Roksanda Lenard)

Marijana Stojčić (Sidonija Krajnović)

Aleksandar Stojaković (Ante Damić, Milosav Gajić)

Prilog:

Nikica Pilipović Dajanović:

Nosioci Partizanske spomenice iz Vrtoča

Poginuli borci Vrtoča

Naslovna strana:

Pavle Odavić

Dizajn i prelom:

Violeta Anđelković

Lektura:

Milja Lukić

Štampa:

Dina Dizajn d.o.o.

Beograd 2018.

Ova publikacija je nastala zahvaljujući podršci Fondacije za otvoreno društvo i Rekonstrukcije Ženski fond.

Sadržaj

<i>Uvodna reč</i>	5
Sidonija Krajinović	11
Ante Damić	31
Nikica Pilipović Dajanović	53
<i>Nosioci Partizanske spomenice iz Vrtoča</i>	89
<i>Poginuli borci Vrtoča</i>	105
Milosav Gajić	117
Miloš Lučić	141
Roksanda Lenard	163
Narodnooslobodilačka borba i njena revizija u udžbenicima istorije na postjugoslovenskom prostoru	
<i>Nikola Milikić</i>	174
Antifašizam u Bosni i Hercegovini danas	
<i>Tamara Šmidling</i>	186
Šizma antifašizma	
<i>Anita Lalić</i>	195

Dragi prijatelji, drage prijateljice,

Publikacija koja je pred vama „Kako se stvara(la) istorija... – Lične priče učesnika i učesnica Narodnooslobodilačke borbe“ proizašla je iz rada na projektu „Škola antifašizma / Znanjem protiv fašizma“ Saveza antifašista Srbije, u okviru kojeg smo tokom nešto manje od tri godine (2016-2018) pokušali/e da na različite načine otvorimo prostor za promišljanje o čemu govorimo kad danas pričamo o fašizmu i antifašizmu, kao i na koji način je antifašističko nasleđe relevantno danas. Iako je pobeda nad fašizmom i dalje (bar nominalno) jedan od utemeljivačkih mitova Evropske unije, aktuelnost tih pitanja nije lokalnog karaktera, već zahvata mnogo širi prostor od onog koji danas kolokvijalno nazivamo „prostor bivše Jugoslavije“.

Pitanja od kojih smo krenuli/e bila su različita: Zašto je Drugi svetski rat (i) na ovim prostorima i dalje „vruće sećanje“? Kako objasniti da danas, više od sedamdeset godina od kraja Drugog svetskog rata, na ovim prostorima deluje sve neizvesnije ko su bili pobednici, a ko gubitnici u tom ratu koji je definisan kao sukob fašizma i antifašizma? Šta je antifašističko nasleđe danas? Na koji način je brisanje antifašističkog nasleđa povezano sa socioekonomskom i ideološkom transformacijom koje su usledile nakon devedesetih godina XX veka i okvirima hegemonog sećanja na Drugi svetski rat danas u Srbiji i regionu? Šta nam to govori o aktuelnom društvenopolitičkom kontekstu? Zašto je važno sećanje na zajedničku borbu jugoslovenskih naroda protiv fašističke okupacije danas? Zašto je nemoguće govoriti o pobeđi nad fašizmom, a ne govoriti o Jugoslaviji? Da li je antifašizam deo „slavne prošlosti“ koje se sećamo u prigodnim prilikama oko važnih datuma i komemoracija? Šta je uopšte ono što je slavno u toj prošlosti?

Jedan od rezultata je i ova publikacija. Ono što nas je podstaklo da krenemo sa skupljanjem ličnih priča učesnika i učesnica NOB-a jeste utisak da se jugoslovensko antifašističko nasleđe sve više potiskuje i preoznačava, briše ili čak kriminalizuje. Uprkos razlikama u kontekstima zemalja u regionu, to je ono što im je zajedničko. Živi/e svedoci/kinje lagano nestaju, (ono što je trebalo biti) naučene lekcije prestaju biti žive i inspirativne, mediji, a često i istoričari/ke, slede dominantni trend ili diktat političke(ih) elite/a, a iz sadašnjosti se iznova kreira prošlost. Rad na ovoj publikaciji za nas je bili prilika da razgovaramo s ljudima (muškarcima i ženama) koji su učestvovali u oblikovanju istorije na način na koji su mogli i iz pozicija u kojima su bili. To je bila mogućnost ne samo da čujemo njihovo iskustvo i lične perspektive kako je takav prelomni događaj kakav je Drugi svetski rat bio, uticao na njihove živote, već još više prostor za promišljanje kako su individualne akcije i izbori stvarali tu prošlost. Dakle, da čujemo i zapišemo, istovremeno razmišljajući o tome na koji način su lične priče deo jednog šireg društvenog i istorijskog konteksta i čega je važno sećati se. U inspirativnim razgovorima koji su često trajali danima, prekidani jedino umorom sagovornika/ca, zajedno smo se stalno vraćali/e na pitanja koja se tiču današnjih

društava, onoga kako su ona ustrojena i koliko smo sposobni da prepoznamo procese fašizacije danas. Pitanja koja su se nametala često su zahtevala svoju širu kontekstualizaciju, ne samo kroz podsećanje šta je Drugi svetski rat bio, već i osvrte na to kako se gradila socijalistička Jugoslavija nakon njega, kao i koje su funkcije aktuelnog istorijskog revizionizma.

Drugi svetski rat je promenio demografiju, kulturu i shvatanje sveta, u mnogim aspektima utemeljujući svet kako on izgleda danas. Bio je to prvi istinski globalni rat čije gubitke je čak i približno teško proceniti, jer je, kako to Hobsbaum navodi, „ubijao civile jednako spremno kao i ljude u uniformi, a mnoga od njegovih najgorih ubijanja odigrala su se na mestima ili u vremenima, kad niko nije bio u poziciji da broji žrtve ili niko nije za to mario”.ⁱ Smrt između 10 i 20 odsto ukupnog stanovništva u SSSR, Poljskoj i Jugoslaviji, 4 do 6 odsto u Nemačkoj, Italiji, Austiji, Mađarskoj, Japanu i Kini, oko 1 odsto Britanije, Francuske i SAD, direktno je uzrokovana ratom.ⁱⁱ U njegovom okviru odvijao se i projekat uništenja evropskih Jevreja/ki i Roma/kinja, a on je u svoj svojoj brutalnosti više nego ikada ranije ogolio šta su ljudi u stanju da urade jedni drugima. Opisujući sam kraj rata, Jan Buruma (Ian Buruma) govori o trijumfalizmu, oslobađanju koncentracionih logora, ljudima širom Evrope koji nemaju više gde da se vrate, gladi koja vlada u srušenim gradovima, odmazdi nad stvarnim ili imaginarnim kolaboracionistima/kinjama.ⁱⁱⁱ Istorijski, Drugi svetski rat je i u Jugoslaviji ostavio svoj trag kroz oko dva miliona žrtava, što direktnih usled ratnih dejstava, u logorima, masovnim uništenjima ili zbog gladi i bolesti, što indirektnih žrtava rata (usled pobačaja, emigracije, otmica, preseljavanja ili proterivanja).^{iv} Pored mrtvih, statistika pokazuje i oko 400 000 zarobljenika, interniranih i prinudnih radnika, 530 000 proteranih, kao i 320 000 nasilno regrutovanih.^v To nije bio samo rat protiv nacifašizma, već i krvavi sukob unutar zemlje koji je rezultirao masovnim ubistvima i etničkim čišćenjima u etnički heterogenijim delovima. Rat je svoj trag ostavio i na preživelima dubokom traumom zbog smrti članova/ica porodice, prijatelja/ica i suseda i sopstvenih iskustava gladi, patnje i sveprisutnosti nasilja.

Masovni otpor i zajednička borba protiv fašizma (*Narodnooslobodilačka borba – NOB*) bila je i centralni utemeljivački mit socijalističke Jugoslavije i pokretač i osnov legitimiteta socijalističke revolucije i novog uređenja zemlje koja je nakon rata nastala. *Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ)* bila je institucija koja je otelotvoravala ideal „bratstva i jedinstva” jednog od konstitutivnih principa nove socijalističke zajednice. To

ⁱ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema – Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Dereta, Beograd, 2002, str. 39.

ⁱⁱ Ibid.

ⁱⁱⁱ I. Buruma, *Year Zero: A History of 1945*, The Penguin Press, New York, 2013, str. 13-130.

^{iv} M. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013, str. 209.

^v Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku (izd), *Jugoslavija*, str. 191 i dalje prema ibid.

novo društvo gradilo se na ideji solidarnosti i jednakosti, oslobođenju *rada i čoveka*, vrednosti rada po sebi i autonomiji individue i društva u celini. Pojam antifašizma je u tom periodu bio direktno povezan s borbom jugoslovenskih naroda za oslobođenje od fašizma i partizanima/kama kao simbolom *golorukog naroda*, junačkih sinova i najboljeg dela naših naroda, kao i s emancipatorskim socijalističkim projektom.

Slom socijalizma i ratno rasturanje Jugoslavije tokom devedesetih godina, za sve zemlje na ovim prostorima, povlačilo je procese prevrednovanja i jugoslovenskog nasleđa. Za zvaničnu/e istoriju/e i političke elite u postjugoslovenskim zemljama, sećanje na socijalističku Jugoslaviju izvor je nelagodnosti i konfuzije. Ono je odbačeno zajedno s uništenjem fabrika, deindustrijalizacijom i mogućnošću pregovaranja o identitetima koji bi se gradili na nekim drugim osnovama od esencijalistički shvaćenih, etničkih, religijskih i/ili rodnih. Sadašnjost koja se oblikovala tokom ratova devedesetih, utemeljena s jedne strane na etnički definisanoj/im državi/ama, a s druge na neoliberalnom ekonomskom modelu zahtevala je i novu prošlost. U tom procesu ni Drugi svetski rat i antifašizam generalno nisu mogli biti zaobiđeni. Drugi svetski rat je period koji je doživeo najdramatičnije interpretativne promene. Razlog za to nije samo oživljavanje tokom ratova devedesetih, ideologija koje su u njemu bile suprotstavljene, već i diskvalifikacija sistema proisteklog iz širokog otpora fašizmu tokom Drugog svetskog rata koji je na ovim prostorima bio prvenstveno levičarski i jugoslovenski.

U Srbiji (kao i ostatku onoga što se često naziva „region“) etnonacionalizam i ideologija samoviktimizacije dominantna su politička matrica. A predstave o svetu, istoriji i drugima dominantno su bazirane na ideji superiornosti i mučeništva sopstvenog kolektiviteta, njegovoj *istorijskoj ispravnosti i istorijskoj krivici drugoga*. U Srbiji, nacionalistička revizija istorije započeta je još tokom osamdesetih godina u jednom delu intelektualnih krugova. Njome se ustoličavala predstava o Jugoslaviji „kao najvećoj srpskoj zabludi“, „dobitnicima u ratu, gubitnicima u miru“, izdaji i „nožu u leđa“ drugih jugoslovenskih naroda i pretvaranje levičarskog antifašizama u „fatalnu internacionalističku zabludu“ i „nepatriotsku izdajničku aktivnost“.vi Ta revizija, koja je u značajnoj meri izvršila i propagandnu pripremu za ratove devedestih, okončana je početkom dvehiljaditih. Dok je u poslednjoj deceniji XX veka akcenat bio na proizvodnji i učvršćivanju predstave o „sudbinskoj“ viktimizaciji Srba, naglašavanju razlika između pripadnika/ca različitih nacija^{vii}, uz neizbežno predstavljanje sopstvene grupe kao žrtve nepravdi drugih, a njenih pretenzija kao čistih, legitimnih i

^{vi} Detaljniji prikaz tog obrta u književnosti i istoriografiji u: J. Dragović Soso, *Spasioci nacije – Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004, str. 35 -174.

^{vii} Videti: B. Denič, „Rasturanje multietičnosti u Jugoslaviji: mediji i metamorfoza“, u: Džoel M. Halpern i Dejvid A. Kajdikejl (ur), *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Samizdat B92, 2002, str. 60-81.

ispravnih, s okončanjem ratova postepeno se fokus pomerao sa Srba iz drugih delova bivše države na Srbe u Srbiji, promovisane u *žrtve komunizma*. Drugi svetski rat je i ovog puta bio ključni argument, ali ne u ratu za teritorije sa susednim jugoslovenskim narodima koji su već bili okončani, već za unutrašnje ideološke i političke obračune. Proces prevrednovanja četničkog pokreta Draže Mihailovića, takođe, započet u osamdesetima, kojim se njegova borba iz kolaboracije preoznačavala u „antifašističku i patriotsku“, okončana je i pravnom rehabilitacijom Mihailovića 2015. godine, uz obrazloženje Suda da je presuda 1946. godine doneta „u nezakonitom procesu iz političkih i ideoloških razloga“^{viii}. Aktuelni proces rehabilitacije Milanu Nediću, predsedniku kvislinške Vlade Srbije za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu i njegovo pretvaranje u „žrtvu komunista“, a kolaboracije u nevoljnu saradnju radi očuvanja „biološke supstance srpskog naroda“, samo je logični nastavak ovog procesa. Iako pokušaji rehabilitacije ne prolaze bez otpora u javnosti^{ix}, ovaj proces kao metafora ocrta konture ideološkog i političkog konteksta Srbije danas. Taj ideološki kontekst je, s jedne strane, uokviren revizijom istorije Drugog svetskog rata i odricanjem antifašizma kroz sistematsko brisanje i/ili falsifikovanje te prošlosti, etnifikaciju antifašističkog pokreta, proglašavanje pripadnika kvislinških formacija žrtvama komunističkog totalitarizma i zaštitnicima srpskog naroda; s druge, opravdavanjem i relativizacijom zločina i etničkih čišćenja tokom ratova devedesetih i binarnim modelima koje odlikuje stalna proizvodnja neprijatelja. A ishodište etnonacionalizma, kao dominantnog legitimacijskog obrasca, praćenog procesima repatrijarhalizacije i netrpeljivosti prema svakoj različitosti (kako god ona bila određena – verski, etnički, rodno, seksualno...) jeste da se danas u Srbiji čitave kategorije ljudi vide kao nepoželjne i/ili kao neprijatelji.

Potiskivanje, falsifikovanje i brisanje sećanja na jugoslovenski antifašizam i socijalističko iskustvo tesno je povezano s potrebom za legitimacijom društvenoekonomskog sistema koji se uspostavljao tokom devedesetih. Baš zato što je taj sistem zasnovan na prihvatanju najrazličitijih hijerarhija između ljudskih bića i ekonomskom modelu koji samim svojim ustojstvom zahteva i stalno iznova reprodukuje potčinjavanje i eksploataciju. U tom smislu, dva ključna elementa jugoslovenskog socijalističkog nasleđa: mogućnosti izgradnje nadedničke političke zajednice i pitanje jednakosti i socijalne pravde, predstavljaju posebno subverzivni deo tog nasleđa. Ono što treba izbrisati i pacifikovati jeste sećanje ne samo na zajedništvo u borbi protiv ideologije u čijoj osnovi je verovanje da ljudi nemaju jednako pravo na život i dostojanstvo, jer se dele na „superiorne“ i „inferiorne“, već i ono što je usledilo kasnije: pokušaj izgradnje društva na

^{viii} Al Jazeera i agencije, „Rehabilitovan Draža Mihailović“, *Al Jazeera*, 13. maj 2015. godine. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/rehabilitovan-draza-mihailovic> (17.05.2018)

^{ix} Videti na primer: Telegraf, „'IDE TITO PREKO ROMANIJE' i 'BANDO CRVENA' - ORI SE BEOGRADOM! Rat partizana i desničara zbog rehabilitacije Nedića“, *Telegraf*, 8. februar 2016. godine. Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/1989336-ide-tito-preko-romanije-i-bando-crvena-ori-se-beogradom-rat-partizana-i-desnicara-zbog-rehabilitacije-nedica-foto> (16.05.2016)

drugačijim principima od ovih danas – na zajedničkom životu s drugima, solidarnosti, ravnopravnosti i jednakosti, socijalnoj pravdi. Sve ono što socijalistička Jugoslavija jeste bila. U svetu koji obiluje nejednakošću i tlačenjem, kad je potpuno normalizovano da „moćni zapravo čine ono za šta im se pruža prilika, a slabi trpe ono što moraju“^x, to je i zamagljivanje upozorenja da fašizam ostaje stalna mogućnost svaki put kad društvene protivrečnosti nije moguće razrešiti na način dostojan čoveka. To je i zamagljivanje činjenice da govoriti danas o borbi protiv fašizma, ne dovodeći u pitanje njegove strukturne osnove, ostaje depolitizovana priča o „pristojnosti“ i „normalnosti“ bez ikakve delatne snage. Ono što je neophodno jeste vratiti političko u antifašizam kroz dijalog o društvenim procesima u njihovom istorijskom kontekstu. I to ne samo kao (često stihijske) re/akcije protiv aktuelnih revizija istorije i/ili pojava oblika fašizacije danas, već i kao stalno promišljanje osnova fašizma – načina na koji društvene strukture reprodukuju odnose dominacije i eksploatacije, ograničavajući životne šanse čitavih kategorija ljudi i zadržavajući ih u položaju potčinjenosti. I ne manje važno, kulturnih obrazaca i narativa koji ovakve odnose opravdavaju, učvršćuju i iznova reprodukuju.

Pitanje odnosa prema prošlosti i sećanja nikada nije neutralno. Ono čega će se društva sećati i načina na koji to čini odslikava načelno političko opredeljenje društva i više govori o njegovoj sadašnjosti i vrednostima na kojima je utemeljeno nego o samoj prošlosti. Uslovljena interesima, potrebama i trenutnim prilikama u društvu, interperetacija prošlosti određuje delovanje u sadašnjosti i izraz je ciljeva koje društvo postavlja u određenom trenutku prema budućnosti. Novo, kritičko promišljanje (i) ovog nasleđa nužno je danas, ne samo zbog uspostavljanja jednog kompleksnijeg viđenja prošlosti, već i zbog emancipatorskog potencijala koje takvo preispitivanje ima. U prvom redu, kroz preispitivanje vrednosti na kojima je zasnovano današnje društvo i otvaranja prostora za stvaranje alternativa dominantnom modelu zasnovanom na logici profita, kapitala i nacije. Ali i kroz suštinsko razumevanje da je prostor istorijskog i društvenog i u prošlosti, kao i danas, i pitanje lične odgovornosti i političkih izbora bez obzira na to što se oni često ne vrše potpuno slobodno, niti do kraja promišljeno.

Ova publikacija posvećena je našim sagovornicima i sagovornicama, ali i svim ljudima koji su stvarali istoriju i onima koji je stvaraju danas, ne pristajući na to da je istorija nešto što je zapisano davno, nešto „veliko“ što se dešava „negde tamo“. Svima onima u prošlosti i danas koji pokazuju da je sve ono što se dešava (pa i ta „istorija“) posledica ljudskog delovanja i izbora za koje imamo odgovornost.

^x Tukidid, „Peloponeski ratovi“ cit. prema J. Varufakis, *A slabi trpe ono što moraju*, Laguna, Beograd, 2017, str. 35.

Fotografija: Nada Duhaček, 2017.

SINDONIJA KRAJINOVIĆ

Razgovor vodila Marijana Stojčić

▼ **Recite nam nešto o sebi i svom odrastanju.**

Rođena sam u Trstu 20. oktobra 1924. godine u slovenačkoj porodici. I mama i tata su bili Slovenci. Ali kad je trebalo da pođem u školu, nije više bilo slovenačke škole. Moj stariji brat, koji se rodio 1919, išao je u I i II razred osnovne škole koja je bila slovenačka. Škola se zvala *Ciril in Metoda*. Morao je da prekine, mada su... ne znam tačno koje godine... da li '26... sve škole, sve ustanove slovenačke su ukinute. A slovenački jezik više nije postojao. I onda je morao da pređe na italijanske škole. A ja sam sve: osnovnu školu i srednju učiteljsku završila u Trstu na italijanskom. Pošto nije smelo da se drže ni knjige, ni bilo šta pisano na slovenačkom, mi smo pričali u kući slovenački, ali to nije bio književni slovenački, već dijalekat. I taj dijalekt se govorio. Tamo gde sam stanovala, tamo gde sam se rodila... to je malo periferija Trsta. Nije bilo puno kuća ni ljudi, i većina je, kad sam ja bila dete, bila iz slovenačkih porodica. Ali mi, kad smo se igrali, govorili smo ne slovenački, već italijanski. Tako je bilo i u školi. Tako da neki put kad bih došla kući, ja bih počinjala [da pričam, prim. m.s] italijanski. I onda su mi rekli: „Ne, kod kuće ćemo govoriti

slovenački.“ Tako da smo tako i govorili u kući, doduše u dijalektu. Ali ipak je to bio slovenački dijalekt. Škola je bila obavezna za sve – i za dečake i za devojčice. Ja sad ne znam da li možda u nekim selima to nije [bilo tako, prim. m.s]. Ali u Trstu je bilo obavezno. I ne samo obavezno... Da vam kažem, ja sam sad već i zaboravila, ali kad sam tražila nešto po papirima, nađem staro svedočanstvo kad sam završila učiteljsku školu. I na tom svedočanstvu dole piše: „Iz naše evidencije se vidi da su od prvog razreda...“ Dakle, od 1930, kad sam pošla u I razred, a u školu se polazilo sa šest godina, „do kraja škole sve obaveze podmirene“. Dakle, morala se plaćati svake godine članarina za GIL¹. To znači da se od prvog razreda plaćala iskaznica za članstvo u fašističkoj organizaciji. I posle sam našla neki Libbreto del lavoro, kao neka radna knjižica, i tamo, između ostalog, na kraju, pored imena i prezimena stoje pitanja: „Sei membro del Partito Nazionale Fascista² (Da li ste član Nacionalne fašističke partije)?“ i „Hai partecipato alla marcia su Roma³? (Da li ste učestvovali u Maršu na Rim?)“. To je stajalo u knjižici. Kod mog oca je na oba [pitanja, prim. m.s] stajalo „ne“. Teško da se mogao neko zaposliti ako to nije plaćao (članarinu u fašističkoj organizaciji, prim. m.s). To se znalo. Tako da su mnogi ljudi bili članovi. I neki Slovenci. Za oca jedne moje drugarice se pričalo da ima i uniformu. Možda su se upisali da bi mogli da rade. Takođe, dešavalo se da treba da bude neki veliki miting... dolazi Musolini ili neko takav, onda one koji su već bili u zatvoru zbog politike, oni (vlasti, prim. m.s) bi ih preventivno zatvorili. Do nas, kuća do kuće je bila jedna starija gospođa i njen sin je bio jedan od tih koji je svaki put tako bio „sklonjen“ na nekoliko dana dok ne prođe [takav neki događaj, prim. m.s]. I tu niko ništa nije smeo reći. Moj otac nije nigde radio, nego je bio s mojom mamom kod kuće. Pekli su hleb, a radio je i na placu...

Mi smo u osnovnoj školi imali crne kecelje, a u učiteljskoj školi smo imali neke uniforme. I to suknja crna i zimi jedna plava bluza kao malo deblja, crna kravata.

¹ *Italijanska omladina Lektor* (ital. *Gioventù Italiana del Littorio – GIL*) je organizacija fašističke omladine, osnovana 1937. godine. Ime „Lektor“ potiče od naziva za jednu vrstu garde magistrata iz perioda Rimske republike. Nosili su svežanj pruca (*fascio*), u koji je bila zabijena sekira. Značenje simbola je bilo da je jedan prut, odnosno jedan pojedinac slab. Međutim, više prutova povezano u svežanj postaje nesalomivo.

² *Nacionalna fašistička partija* (ital. *Partito Nazionale Fascista – PNF*), poznatija kao *Fašistička partija Italije*, osnovana je u Italiji 1921. godine i postojala je do 1943. godine. Sve vreme svog postojanja na njenom čelu je bio Benito Musolini.

³ Marš na Rim (ital. *Marcia su Roma*) su izveli, od 22. do 29. oktobra 1922. godine, italijanski fašisti pod Musolinijevim vođstvom. Kralj Vitorio Emanuele III Musoliniju 28. oktobra daje mandat za formiranje nove vlade. Od 1925. Musolini nosi titulu „vođe“ (ital. *Il Duce*), kada je i otvoreno uvedena fašistička diktatura.

Nije bila baš fašistička, ali je bila uniforma. Fašističke škole su dosta forsirale sport i mi smo imali uvek gimnastiku. Kad smo, čini mi se, dva puta godišnje, imali [javne manifestacije, prim. m.s], onda smo imale fašističke uniforme. To je bila bela bluza, crna kravata, crna suknja na falte. Odeljenja nisu bila mešovita, već odvojeno, muška i ženska. Učiteljska škola je bila posebna, jer nisu čak bila [muška i ženska odeljenja, prim. m.s] ni u istoj zgradi. Onda bi na kraju godine izabrali nekih osamnaest devojaka iz odeljenja i pravio se slet. To smo vežbale skoro celu godinu. Ali nikad mi međusobno nismo pričale o politici, jer profesorice fiskulture su bile tako izabrane da su baš bile orijentisane fašistički. Mi smo znali da smo Slovenci, ali nismo smeli govoriti. Nije se smelo pričati, ali ja se sećam jednog događaja u mojoj kući, u kuhinji... To je bila stara kuća... Bilo je neko društvo, ne tako veliko, i pevali su slovenačke narodne pesme. Ali tiho da se ne bi čulo vani. Ne znam koliko sam mogla imati godina... Kasnije, kad je počeo rat, onda se već pričalo naveliko. Recimo, moj brat je išao da služi vojsku, mornaricu '38. ili '39. Našla sam jedno pismo koje moj brat piše ocu. I sada... To je vrlo interesantno... Moj tata je rođen 24. marta... Moj brat piše: „Dragi tata, sad se približava tvoj rodni dan... Znam šta ti želiš i nadam se da će sve to da bude kako treba...“ I tako ide pismo, ali četiri reda su brisali (zatamnjena od cenzora, prim. m.s). To je bila cenzura... Ja sam, recimo, imala drugaricu Boženu u osnovnoj školi iz jedne vrlo angažovane porodice Kodrić. S njom sam završila nižu učiteljsku, i ona je kasnije završila u logoru u Nemačkoj. I s njom sam pričala o tome tek kasnije, kad više nismo bile u školi.

U mom razredu u srednjoj školi su bile tri Jevrejke, ali niko nije pravio od toga nešto posebno... Znete, u Trstu je bilo dosta Jevreja pre rata. Sad ih ima jedno petsto-šeststo... Trideset osme je Musolini u Trstu na *Piazza Unita* proglasio *Le Leggi razziste*⁴. Verovatno jer je to Hitler tražio. To je bio pun trg. Svi su morali da idu. I zastave su, znate, morali da stave na prozore. I tako dalje... Bile su tri Jevrejke u odeljenju, i profesor crtanja Kontarini, koji je isto bio Jevrejin. Jevreji u Trstu... Neki od njih su čak bili i fašisti. Mnogi su došli iz Austrije ili Nemačke, jer je tamo već ranije [postojao, prim. m.s] veliki antisemitizam. Ali u Trstu [se, prim. m.s] do '38. godine smatralo da Italija nije antisemitska i zato ih je puno došlo. Bilo je i bogatih. Bilo je i siromašnih... I zato su bili dosta povezani... neki, ne svi, jasno...

⁴ Fašistički rasni zakoni (ital. *Le leggi razziali fasciste*) predstavljaju niz zakonodavnih i administrativnih odredbi (zakona, uredbi...) koji su se u Italiji primenjivali od 1938. godine usmerenih prvenstveno protiv Jevreja/ki. Musolini ih prvi put javno objavljuje u svom govoru 18. septembra 1938. godine na *Piazza Unità d'Italia* u Trstu. Ukinuti su 1944. godine.

baš za Italijane. Mnogi ljudi i u Italiji su njih nekako zaštitili, sakrivali. Ali posle ih je malo ostalo... Traka se ne sećam, ali svi su izgubili posao. Nisu mogli da rade. Ako su imali neki biznis, to su morali da zatvore. Nisu mogli da idu u škole. Nisu mogli da rade kao profesori... Ne znam ni šta je bilo s ovim mojim drugaricama. Ja sam gledala posle... U Trstu dobijamo svake godine telefonski imenik, i nema ih. Niti sam [ih, prim. m.s] srela...

▀ **Kako ste se uključili u pokret otpora fašizmu? Šta Vas je podstaklo na tu odluku?**

U Trstu je većina Slovenaca bila za partizane... Celo primorje. To nije bilo ni čudno. Nisu oni bili bolji revolucionari od drugih, već su bili duže pod fašizmom... Odnosno, mi smo bili pod fašizmom toliko godina. Direktno! Nisu dozvolili ni jezik, ni ništa... Drugde su bar govorili svoj jezik. Kad su došli Nemci, oni su čak dozvolili neke slovenačke škole da bi privoleli ljude. Pa su neki govorili: „Evo, bar nam daju škole.“ Kao da su Nemci bolji. A Nemce nije bilo briga za italijanski. Oni su se čak i tukli s Italijanima nakon '43.

Četrdesete godine ja sam imala 16 godina. Ja lično sam se uključila nešto pre kapitulacije Italije. To je, dakle, 1943. Četrdeset treće je Italija kapitulirala. A nešto pre sam se povezala najpre s Italijanima, italijanskim komunistima. I sada se sećam imena – Paulo Morga... To je verovatno dosta bio uticaj moga brata. On je dosta čitao, a čitao je i meni. Čitao je Džeka Londona „Gvozdenu petu“, pa Kronina, Štajnbeka... Tako da sam ja s godinama već postala orijentirana [levo, prim. m.s]. Tako da mi je bilo prilično jasno to oko fašizma. E, sad... Moj brat verovatno je razgovarao sa svojim prijateljima tamo, i jedan od tih prijatelja je došao na dopust iz vojske. Neki Nino Grigori... Verovatno je moj brat nešto s njim razgovarao. Svi su gledali da privuku druge ljude... I on, taj Nino je došao i pitao da li bih ja htela da se povežem... Nisam se kolebala. I onda smo se dogovorili da se nađemo s jednim čovekom u nekoj kafani na Via Carducci. To je bila velika kafana, ne kafić... Tamo smo se našli s Paulom Morgom. Bio je stariji od mene. Ja sam tad imala 18-19, a on sigurno 40-45. On je bio komunista i već je bio ranjen u zatvoru. Ali ja to naravno nisam znala... I on je počeo sa mnom da razgovara i kako ćemo se još [neki put, prim. m.s] naći. Dao mi je neke papire, neke časopise da čitam... Nismo se posle nalazili na istom mestu svaki put, već smo menjali mesta... Posle sam se povezala s još nekim drugim Italijanima. Na primer, jedan Sergej Čergol koji je bio student. Njega su ubili na cesti. Fašisti su ga ubili... Onda sam se nalazila u javnom parku s Laurom Petrako i njenim bratom... Ne istovremeno... Laura Petrako je bila

nešto starija od brata. Mislim da je imala 24-25 godina. Dolazila je sa sinom koji još nije išao u školu. Isto smo pričale, ali ništa onako konkretno. Sećam se da je malom, koji je nosio neku kapu koja je ličila na nemačku, rekla: „Imaš tu kapu da misle kao da si Nemaac, a mi smo partizani...“ Brat Laurin – Silvano Petrako, bio je mlađi. On je voleo da priča. (...) Eto, tako su počeli ti sastanci.

Na tim sastancima s italijanskim komunistima pričalo se o različitim stvarima: kako je počela Francuska revolucija, pa Ruska revolucija, pa tako razno... Neko bi pričao kako je bio u zatvoru... Tako... Moram vam reći, Laura i Silvano... kako su završili. Laura je jednom došla kod mene kući samo da mi javi da su Sergeja Čergola ubili. Jer je moglo da se desi da imam neki sastanak s njim, pa moram da znam... Sećam ga se... On je bio toliko fin. S njim nismo išli u kafanu. Samo bi pričali i šetali... Mesec dana nakon toga zatvore Lauru i Silvana. To je već '44. A u Trstu s partizanima su bili i neki Rusi... Neki Mihajlo i Ivan... Jednog od njih sam i upoznala. Bilo je pitanje da oni nisu bili ubačeni [kao agenti, prim. m.s]. Oni su ranije bili uhapšeni od strane Nemaca. Neki ih i danas smatraju [ubačenim, prim. m.s]. Ja stvarno ne znam. Ne mogu da garantujem... Međutim, taj Mihajlo je pravio akcije. Tada je na općini bio bioskop u koji su išli Nemci. Mihajlo je tamo ostavio eksploziv. Pre nego je eksplodirao, on je izašao. Bilo je valjda petoro mrtvih. I onda su zbog toga obesili pedeset osoba. Pedeset koji su već bili u zatvoru. Među njima su bili i Laura i Silvano. Sin Laurin je posle rata objavio fotografiju i pisao u *Il Piccolo* (najveće dnevne novine u Trstu, prim. m.s) o tome da, dok su ti ljudi tamo visili, on je s dedom bio u tramvaju koji je prolazio [tuda, prim. m.s]. Njegov deda nije znao ko je tamo [među obešenima, prim. m.s]. Da je tamo i njegova ćerka. Samo mu je okrenuo glavu da ne gleda. Silvano je isto kao talac obešen blizu općine Proseco [deo Trsta, prim. m.s]. Njih deset je obešeno, a izgleda da je poslednji obešeni Silvano. On je morao da gleda svakoga posebno koga su obesili. To je stvarno strašno.

Onda je opet bila jedna akcija s partizanima. Posle toga su u Bazovici Nemci streljali sedamdeset jednog taoca. Među njima je bio i jedan Srbin. On je jedini ostao živ, ali kako? Njih su tamo postrojili i streljali. I ostavili tamo. A taj Stevo Rodić... tako se zvao... iz Drvara, on je pao kad se pucalo. Nije ni znao da li je živ ili mrtav... da li je bio ranjen... Kad je pala noć, on se polako izvukao... Ta okolica Trsta, to su sela... tu je velika većina bila za partizane... Tako je hodao... ne zna kraj, ne zna ljude. Tako sav krvav... Posle mi je pričao da je tu sreo nekoga ko ga je odveo u neku kuću. Skinuli su ga i došao je i neki lekar. Posle je ostao u partizanima.

▼ Kako su se organizovale akcije?

Ja sam bila član SKOJ-a, mada ne znam ni kad sam primljena u SKOJ (smeh), u Okružni komitet SKOJ-a za Trst. Ali pisali smo po zidovima i „Živeo USAOJ“⁵ i „Živeo AVNOJ“⁶... Nismo ni znali šta je to. (smeh) Dugo je ostalo na kućama to. Recimo, na jednoj strani kuće „Viva Tito“, a na drugoj „Viva Duce“... Jednom sam tako bila celu noć van kuće kod Kodrićevih gde smo štampali neke letke. Meni je sada jasno i da su moji roditelji znali. Ali ja nisam znala šta oni sve rade. Recimo, on je došao s jednom drugaricom i ta je imala pušku. Od nje sam dobila srbečicu (šugu, prim. m.s). Nisam je se rešila do oslobođenja u Ljubljani... Nisam zaista znala šta sve oni rade... Mislim da su radili i mnogo više nego što sam ja mislila... Našla sam kasnije neku medalju da je moj otac dobio priznanje iz Skupštine Jugoslavije. Moja mama takođe je dobila neko takvo priznanje. Ali mi nismo pričali... Sećam se da je jedanput, kad sam već spavala, došao Dušan, jedan od Kodrića. Pitao je da spava kod nas, jer su izgleda mogli da dođu po njega (da ga uhapsu, prim. m.s). Mama i tata su već spavali, ali sam im ja posle rekla da je bio. Ujutro je on otišao. Nije bilo oko toga problema.

Bila je akcija koje su pošle iz naše kuće. Bila je i jedna s tri zastave na dimnjaku. Igor i Ciril, dva brata koja su pobešla iz Maribora, postavili su na dimnjak bolnice za infektivne bolesti na početku ulice *Costalunga* crvenu zastavu... Ne znam da li je imala srp i čekić. To izgleda nije baš najbolje uspelo, jer su ih posle rukovodioci kritikovali da je to sektašenje. Da ne treba samo komunistička. Jeste komunistička partija bila glavna, ali nisu svi bili komunisti. Neki su išli i u crkvu. I onda su odlučili da naprave drugu akciju i da jedna zastava bude slovenačka, jedna italijanska i jedna crvena. I to sve sa zvezdom. Skupljali su čaršave i onda su neke farbali u plavo, neke u crveno... Kako je to došlo u moju kuću, ja ne znam. To je ili mama ili tata... Imali smo i sreće... Igor je tada bio već u Istri jer su im uhapsili oca i majku koji nisu imali veze s tim, a Ciril je otišao u partizane. Ja isto ne znam ko

⁵ Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) je bio masovna antifašistička organizacija omladine Jugoslavije koja je delovala u okviru Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije (NOP). Osnovan je na Prvom kongresu Antifašističke omladine Jugoslavije, održanom 27-29. decembra 1942. godine u Bihaću. Na Trećem kongresu, održanom 1946. godine u Zagrebu, promenio je naziv u Narodna omladina Jugoslavije (NOJ), a na Četvrtom kongresu, održanom 1948. godine u Beogradu, ujedinjen je sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).

⁶ Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) je bila politička organizacija narodnooslobodilačkih odbora, uspostavljena 26. novembra 1942. godine radi upravljanja slobodnim teritorijama na području okupirane Jugoslavije. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, od 21. novembra do 29. novembra 1943. godine, AVNOJ je proglašen vrhovnim izvršnim telom, odnosno privremenom vladom Jugoslavije.

je Igoru rekao da dođe kod nas iz Istre. Dolazi Igor u civilu po danu. Nosi jednu torbu aktovku, a unutra dinamit i titovka. Možete misliti... Bio je kod nas do večere. Bilo je dogovoreno da se nađu tamo [kod bolnice, prim. m.s] s jednim Dušanom i Moranom. Tamo nije bilo osvetljenja. Igor i Dušan su išli na vrh dimnjaka oko kog su postojale neke gvozdene stepenice, jedno osam stepenika. Oni su mislili da tu gde su te stepenice, da će staviti dinamit, spustiti žicu i aktivirati kad siđu. I da će otpasti samo stepenice [od eksplozije, prim. m.s], a da će zastave ostati. I stvarno stave te zastave, ali dok su sišli, već se aktivirao alarm i ljudi su krenuli da se skupljaju. Ostale su i zastave i stepenice. Zastave su stajale i ujutro i ljudi iz tramvaja... tu je prolazio tramvaj... mogli su da ih vide. Vatrogasci su ih posle skinuli, ali neko vreme su svi mogli da ih vide. Moja mama mi je posle pričala kako joj je gospođa koja je stanovala kod prijatelja blizu nas posle rekla: „Jel' vidite gde je vaš čaršav?! Jel' vidite gde je vaš čaršav?!“ (smeh) Mnogi su stradali potpuno, ali mi smo imali više sreće nego pameti.

Jednu Darinku Piščanc su uhapsili. Ona je bila učenica srednje škole. Toliko su je mučili da kad je neka tetka išla da je vidi, nije mogla da je prepozna. Ona je završila u krematorijumu koji je postojao u Trstu. To se dugo nije ni znalo. Sad postoji komemoracija [na mestu gde je bio krematorijum, prim. m.s]... I za neke druge koji su bili aktivni dugo se nije znalo gde su pokopani... Između ostalog, i Pinko Tomažič. Jedan mlad komunista. Na jednom velikom procesu on je priznao šta je radio i da je komunista i tako dalje. Napisao je krasno pismo devojci i roditeljima... Tek mnogo kasnije je otkriveno gde je pokopan... Mnoge momke su i mobilisali u *batalioni speciali* (posebne jedinice, prim. m.s) da nešto kao rade da se ne bi pridružili partizanima. Čak su mogli da primaju posete, ali su bili daleko od kuće.

▀ Kako se odvijala komunikacija? Kako ste se informisali međusobno?

Danas imamo mobilne telefone, internet... i ovo i ono... Tada nije bilo ništa. Ja se danas ne mogu ni setiti kako smo mi funkcionirali relativno dobro. Verovatno nas je zbog toga dosta i stradalo. Ja nisam stradala, jedino što sam morala ići od kuće. Pa moja mama nije imala ni brata ni mene. Tako... mene zovu i kažu... Pa, evo kad su Sergeja ubili, Laura je došla kod mene. Nije telefonirala... Ili kad su mi rekli da dođem u kuću onih Kodrića koja je blizu stadiona. Ja sam tada došla, a tamo leži na jednom kauču jedan Nadi. On je uspeo da pobegne iz svog stana kad je došla policija. Tu je onda trebalo obavestiti neke da ne idu u [njegov, prim. m.s] stan. Tu su zvali mene i možda još nekoga da idem tamo i tamo i kažem to i to. Ili za sastanke... Bile su znate, kurirke koje su išle i obaveštavale. Kad je Darko,

jedan drug, bio ranjen, ja sam se našla s njegovom mamom u crkvi Svetog Antona Novoga i njoj rekla da je živ, da dolazi lekar. On se tada oporavio i sve je bilo u redu. Kako smo se našle... kako smo se prepoznale, ja danas uopšte ne mogu da se setim.

Avgusta '44. godine je u Trstu i okolini bio 9. korpus vojno prisutan. Recimo, ja, kad sam otišla iz Trsta, prvo sam otišla u 9. korpus. Tu rat već ide kraju. Komanda 9. korpusa je već pripremala oslobođenje. U Trstu je bilo brodogradilište, onda jedna fabrika u kojoj su pravili mašine... To ne znam detaljno, ali tu je bila aktivna Komunistička partija, ali i sindikati. Bilo je i Slovenaca koji su radili u fabrici... Trst je, dakle, bio podeljen u četiri rejona, i bilo je potrebno obezbediti kurirke da bi se održavao kontakt. Iako se kontakt sa 9. korpusom delimično održavao radiom... Ja sam dobila zadatak da organizujem te kurirke, pošto sam bila u omladinskoj organizaciji. Te kurirke su bile zadužene za određene rejone. To su uglavnom bile devojke, jer su momci koji su mogli ili već bili otišli u partizane ili su radili u fabrici. A radile su i druge stvari po selima, organizovale odlaske u partizane, obezbeđivale hranu i slično.

▀ Kako se gledalo na učešće žena u otporu?

To je bilo normalno. Nije bilo nekog negodovanja... Gledali su nas kao jednake. Ja se ne sećam da je tu bilo nekakvih problema... Nije bilo od naših [drugova, prim. m.s]. Ali... Recimo, dve moje drugarice iz Gorice, Marica i Tanja, bile su u zatvoru već od '42. godine zato što su bile organizirane i aktivne [u otporu, prim. m.s]. U Vipavskoj dolini su uglavnom svi bili za partizane. Ja sam tamo provela puno vremena. Čak je i većina popova katoličkih isto bila za partizane, ali je bilo i nekih groznih. U tim nekim njihovim novinama je... imala sam negde te novine... ta neka njihova popovska organizacija je pisala u tim novinama da su njih dve išle kao prostitutke. Ne da se bore za slobodu, nego su to prostitutke.

▀ Kako je tekao svakodnevni život kad nije bilo akcija?

Nekih stvari se uopšte ne mogu setiti... Tako tih stvari koje su bile normalne... Ne samo ja... Neki put pričam s mojom drugaricom iz Gorice, i ona se ne može setiti... Ona se zove Marica Mermolja, a partizansko ime joj je Breda... Pomagala sam sigurno kod kuće. Kad sam bila kod kuće i kad mogu. Laura i Silvano Petrako su čak pravili i neke žurke kod svoje kuće... Ja se sad uopšte ne sećam... Na primer, ja se uopšte ne sećam kako smo se mi za vreme rata umivali. Ne mislim da smo bili nešto jako čisti, ali ipak... Gde smo prali veš... Ja se toga uopšte ne sećam. I ne samo ja. Tako i drugi... Ne sećamo se.

► Šta je Vama tada značio izraz „borba protiv fašizma“? Da li se sećate kako ste razumeli tada šta je to fašizam?

To nije trebalo puno objašnjavati... Mi, Slovenci, i bez rata i bez ičega to smo dobro znali. Ne smeš da govoriš slovenački, moraš da plaćaš od I razreda osnovne škole članarinu za *Gioventù Italiana del Littorio*, ne možeš da radiš ako nisi upisan u *Partito Nazionale Fascista*... Nije trebalo puno da se shvati. Samo smo morali da se borimo... Danas se fašizam ne ispoljava tako jednostavno. Sad treba gledati šta rade... Mnogo toga je danas fašizam, a da se ne zove tako...

► Gde Vas je zatekao sam kraj rata?

Sećam se toga dobro. I za vreme rata su bili kursevi, uglavnom politički. Već za vreme rata, negde '44. godine. Tada je nama neki skojevski kurs iznad Renče kod Gorice držao Jože Smole koji tada nije imao ni sedamnaest godina. Ceo dan nam drži predavanje, a popodne kritika i samokritika. (smeh) Zdenka, koja je divno pevala, onda ga je kritikovala što kopa nos. (smeh) Bili smo tu neki iz Trsta, iz Gorice... Nas dvadeset sve skupa. Spavali smo pod šatorima, a hranu su nam donosili iz komande mesta.

E, ja sam aprila meseca '45. godine, pred kraj rata, poslata isto na takav neki kurs, ali partijski kurs na Trbuši kod Vipavske doline. Tamo je bio 9. korpus. To je bio već viši nivo. Jedna moja drugarica je otišla [odatle, prim. m.s], jer je bila strašno religiozna. Učili smo marksizam. Niko nije nešto puno znao. Ona kad je videla o čemu se priča, odmah se vratila. I danas smo prijateljice... Imali smo kurs, pa neke ispite. Nešto smo naučili. Ja sam mislila da sam sad sve naučila i da znam probleme celog sveta. (smeh) Znali smo da je već Beograd oslobođen. Beograd je oslobođen 20. oktobra 1944... Jedno jutro dođu i sve nas probude da krenemo, jer su partizani blizu Trsta. Znam da je padala kiša, pa smo se klizali dok smo išli. Dođemo do Brja, jednog sela u Vipavskoj dolini. Vrlo partizanskog. Tamo smo i noćili u nekoj školi. I sad se sećam... Imala sam neki kaput sav mokr. Sećam se i da tokom rata nisam nikad nosila pantalone. Ni ovde posle dugo nisam nosila pantalone. Uvek sam mislila da pantalone može da nosi samo neko ko je lepo građen. A posle sam videla da su mnogo praktičnije. Ali je trebalo dugo. Ni za vreme rata, ni na pruzi Brčko-Banovići, iako smo dobili [pantalone, prim. m.s]... Sledeći dan smo dobili informaciju da ne možemo da idemo do Trsta... Krenuli smo onda na drugu stranu Vipave, na Kras. Tamo smo završili taj kurs 18. maja... Ja sam i četnike videla '44. na Krasu. One kolone, pa sve crno, pa brade, pa one crne zastave... Grozno! Išli su valjda prema Austriji.

Trst je bio oslobođen 1. maja, a ja sam se vratila u Trst 18. maja. Nisam bila tamo kad je Trst oslobođan. To su bile velike bitke i dosta je ljudi i poginulo tada. Tu je poginuo i otac jedne moje drugarice koja je bila u logoru u Nemačkoj. Posle se ona vratila... Tako da ja nisam doživela [oslobođanje Trsta, prim. m.s], ali sam doživela odlazak partizana. To je bilo strašno. Izgleda da su neki znali... Partizani su bili četrdeset dana u Trstu. Dva dana pre nego što su otišli, znalo se da će partizani morati da idu. Uveče je bio neki sastanak... A ja kažem: „Ma, ne! To su priče, nije to istina.“ Posle smo bili na korzou i plakali smo. Strašno je bilo. Skoro svi smo plakali. Uglavnom Slovenci. Malo koji Italijan je to razumeo. Ali šta smo mogli?

▀ Šta ste radili nakon rata?

Posle rata sam iz Trsta došla u Ljubljanu. U decembru '45. sam već u Ljubljani. Htela sam da studiram medicinu. Danas mnogo studenata iz Trsta studira u Ljubljani, i često kažu da su prvi studenti otišli 1950. godine. Ali to nije tačno. Od pedesete su možda organizovali neku asocijaciju studenata iz Trsta. Mi smo došli već krajem '45. Čak i Italijani. Među tim Italijanima je bio i jedan Oreste Dekuel, rođen u Kopru. On je postao poznati kipar. Posle sam ga sretala i u Beogradu. Onda Enjo Agostini. On je završio ekonomiju. Obojica su bili u partizanima. I još drugih. Bilo je malo studenata. Neki su još bili u partizanima. Ja sam htela medicinu. Ali pošto sam bila završila učiteljsku, rekli su mi da ne mogu. Nisam znala razlog. Onda je Tatjana Bresničar, koja je došla s bratom Stojanom, rekla: „Ajde sa mnom na ekonomiju.“ I tako smo krenule na ekonomiju. Ali za ekonomiju nije sve bilo spremno, pa smo jedan semestar bile na pravu. Onda sam tek doznala da nisam mogla da studiram medicinu jer u Sloveniji izgleda nije bilo latinskog u učiteljskoj školi. A mi smo ga imali sedam godina u Trstu.

Bili smo u studentskom domu u centru. To je bio mešoviti dom. Ne sećam se sada ulice... Hladno, nemaš čime da se greješ. Neki put smo išli na ples, a svako je morao da donese neki komad drveta. Hrana ubi bože... Moja mama bi neki put slala neki paket i tada smo svi jeli. To je bilo dobro. Sećam se da su jednom kad je došao paket... Bila je neka limenka s gustim mlekom, svako je uzeo po jednu kašiku. Imali smo samo tu jednu kašiku.

U Ljubljani sam bila relativno kratko. Onda su zvali nekoliko ljudi iz svih republika koji su bili na fakultetima da idu u Beograd na Viši ekonomski kurs. Ja nisam znala srpski, ali kažem: „Ma, dobro, nema veze“ i odlučim da idem u Beograd. To je bilo '46. godine... Tako nešto... Ne znam srpski, ne znam ćirilicu, ne znam ništa, ali dobro. U Beogradu smo u početku stanovali tamo gde je partijska škola

bila. Posle smo prešli u hotel Union. Tu je bio studentski dom za one koji nisu iz Beograda. Kad se završio kurs, ja sam se vratila u Ljubljanu. Tu sam postavljena za nastavnika političke ekonomije u srednjoj ekonomskoj školi. A ja ne znam ni slovenački kako treba. (smeh) A možete misliti, u razredu ima nekih koji su došli iz partizana i koji su stariji od mene. Tu sam bila godinu dana. Imala sam i normalnu platu, ali niste baš imali puno toga da kupite. Recimo, moglo se kupiti platno za čaršav ili neki radio. Ja nisam ništa kupovala. Mislila sam da nikada neću imati kuću. Jednostavno nisam mislila na to.

Tamo sam nastavila da polažem ispite koje sam imala u Beogradu. Jednom tako polažem ja političku ekonomiju kod profesora Vojske koji je bio i dekan Ekonomskog fakulteta. Možda je moje znanje bilo bolje od nekih drugih, i on me pita da li bih išla u Beograd. Tamo će biti neka škola. Ja sam se plašila zbog srpskog i slovenačkog, ali sam prihvatila. I tako sam prešla u Beograd, iako sam još uvek bila upisana u Ljubljani. Čak sam želela da dođem i studiram i psihologiju, ali je to bilo toliko komplicirano da sam od toga digla ruke. Mene su rasporedili na Institut za društvene nauke. Institut je bio kao škola. Tu isto nije sve bilo spremno, pa smo jedno vreme spavali u partijskoj školi na Topčiderskom brdu. Tu su prošle tri generacije, a ja sam bila u prvoj. Bilo nas je jedno trideset. Ono što je interesantno jeste da su skoro svi bili članovi Partije. Za nas je neko iz CK [Centralni komitet Komunističke partije, prim. m.s] odredio nekog oficira. Posle nekog vremena su ga uhapsili kao informbirovca. Druge godine su došli novi, a mi smo se već više poznavali. Danas bi rekli – ovaj je Hrvat, ovaj je Srbin... To se onda uopšte nije gledalo. Stvarno nije. Ja se ne sećam da je bilo nekog nacionalnog razdvajanja. Šarlota Robiček, Jevrejka, udala se za Crnogorca. Ljubica iz Užica udala se za Marka Šulejkovskog. To nije imalo nikakve veze.

► **Pomenuli ste ranije da ste učestvovali u izgradnji pruge Brčko–Banovići. Kako je došlo do toga da se prijavite na radnu akciju?**

To je bila moja prva godina u Ljubljani. Preko puta železničke stanice u Ljubljani gradila se neka zgrada i tamo smo išli na radnu akciju. Posle je došlo Brčko–Banovići⁷. To je bilo '46. godine. Ime naše brigade je bilo „PINKO TOMAŽIČ“. Dolazio mi je jedan momak pre nekoliko godina koji je pisao knjigu [o radnim

⁷ Pruga Brčko–Banovići je železnička pruga u severnoj Bosni koja je nastala kao rezultat prve omladinske radne akcije u Jugoslaviji. Na njoj izgradnji radilo je 62.268 omladinaca/ki iz cele Jugoslavije i više od 1.000 brigadira/ki iz inostranstva. Prvog maja 1946. godine prve omladinske radne brigade su počele s radom, a prvi voz je ovom prugom prošao 7. novembra iste godine.

akcijama, prim. m.s] i stalno me je pitao: „Zašto ste išli?“ Mislim da on nije mogao da razume zašto sam ja išla. Kao da je mislio da nas je neko naterao da idemo. Kao da je moralo. Ali stvarno nije... Stvarno nije. Meni niko nije rekao da moram. Ja sam htela, meni je to bilo normalno. Hteli smo da gradimo svoju zemlju. To je bila velika brigada. Možda više od 200-300... Ne znam sad ni ja... Bilo je i Italijana i Slovenaca. Neki su bili studenti, ali većina su bili radnici. Neki Stanko je bio komandant brigade, a ja sam bila zamenik komandanta i sekretar partijske organizacije. Kulturni referent je bio Dušan Čehovinko, koji je posle bio u Beogradu. Kulturni referent je organizovao kulturni program i za našu i s drugim brigadama: pevanje, recitovanje, ples (uglavnom kolo)... Imali smo i sanitetskog

Izvor: Srećko Mihailović, Grujica Spasojević, Tito na radnim akcijama, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1979.

referenta Borisa Sibica. On je bio student medicine i vodio je računa o higijeni i povredama. Kad smo došli u Bosnu, sastanak je držao neko iz Beograda. Upozorio nas je da se ponašamo dobro. Rekao je i da tu ima i muslimana i da pazimo da slučajno ne uvredimo nekoga. Jer tamo je bilo i devojaka i muškaraca... Bilo je tu puno devojaka... Bio je neki incident s nekom malom grupom, njih petoro... neki kao lumpenproleter i iz Trsta... mladi. Otišli su u Kiseljak po vodu i videli tamo neku devojku s feredžom, pa su nešto dobacivali... Pa onda ujutro nisu hteli da ustanu kad bismo dizali zastave... Bilo je velikih problema [s njima, prim. m.s], pa smo pričali i na kraju ih vratili iz brigade kući u Trst. Zbog njih nismo postali udarna brigada.

Blizu nas je bila neka kuća gde su bila deca bez roditelja. Pošto su većina [u brigadi, prim. m.s] bili radnici koji su radili u fabrikama, pravili su im neke igračke od drveta. U našoj blizini je bila i neka grčka brigada. Oni su bili stariji i najbolje organizovani. I sad se sećam kako su se vraćali [s rada, prim. m.s] pevajući... Bio je jedan strašan događaj. Ne znam da li je bio tifus ili šta, ali samo su počeli [brigadiri/ke, prim. m.s] uveče da padaju jedan za drugim. Njih četrdeset. Bila je jedna bolničarka koja je bila bolničarka i u partizanima. Ona se držala, ali je i ona pala uveče. Tu je bila i neka češka brigada gde su imali lekara i lekarku. Isto mladi... Zvali smo ove lekare iz češke brigade. Oni su rekli da na obraćamo pažnju i da su u pitanju histerični napadi... Kao neka masovna histerija. Tako su oni rekli, sećam se i sada. Ali to je posledica... Pitaj boga šta su sve u ratu doživljavali. To je bilo strašno i za mene.

Pazilo se i da ne bude problema zbog zaljublivanja. Bili su mladi ljudi. Bilo je lako zaljubiti se makar na jedan ili dva dana. Sećam se da je pored naše brigade bila neka brigada, valjda V gimnazije iz Beograda. Zvonko je bio komandant njihove brigade. I onda se otkrilo da se jedan Italijan iz mog Falkonea poljubio s nekom [devojkom, prim. m.s] iz te brigade. Taj Italijan je zbog toga bio isključen iz Partije. Valjda je i ona bila isključena... Ja se danas smejem, ali tada je to bilo ozbiljno... Bio je to težak rad. Bili smo dva meseca. Radili smo u tri smene, ali mi je sad to lepo sećanje. To je bilo veliko iskustvo.

► **Pomenuli ste malopre oficira koji je bio uhapšen kao informbirovac. Kako ste Vi doživeli Rezoluciju Informbiroa 1948. i sukob sa SSSR? Kakav je bio odnos prema onima koji su podržali Rezoluciju?**

Ja sam možda poslednjih mesec dana [do kraja rata, prim. m.s] živela u Falkoneu kao ilegalac, i oni su uglavnom svi bili za partizane. Jer je tu bilo puno radnika.

Tu su bili brodogradilište i fabrika. Pred kraj rata su već radnici počeli da izvlače mašine. Iako nisu svi bili Slovenci, većina je bila za partizane. Ja mislim da smo svi mi verovali u Sovjetski Savez i Staljina kao religiju... Tako se videla i Jugoslavija. Odmah posle rata, jedan Mitko, naš komšija kuća do kuće, recimo, otišao je čak u Makedoniju da gradi socijalizam... Kad je došao Informbiro⁸, Rusi su poslali u Trst Vidalija. Ja sam održavala vezu s Trstom iako sam već bila u Ljubljani tada. Vidali se rodio blizu Trsta, ali je posle bio u Rusiji. Pričalo se da je čak učestvovao u ubistvu Trockog... Mada ne verujem u to... On je došao u Trst i sve preuzeo. To je napravilo veliku štetu. Ja sam Rezoluciju doživela užasno. Tada sam bila u Ljubljani, pa sam otišla u Trst. Svi smo bili zaljubljeni u Sovjetski Savez i Staljina. Staljin je u to vreme bio značajniji od Tita. To je bio jedan takav udarac. Čak sam mislila da će to trajati neko vreme, pa će Staljin reći: „Dobro, sve to nema veze.“ Doći će pameti i zvaće Tita, pa će se pomiriti. Da će shvatiti da je pogrešio ili da to nije baš tako važno. Nisam ni sanjala da će to trajati... A to što je bilo u toj rezoluciji, strašno je to bilo. Većina je bila za Informbiro zbog Vidalija. U Trstu je bilo grozno. Tu su se svađali, vređali, tukli... Jedna moja drugarica Fulvija, koja je tada studirala, potukla se s profesorom zbog Informbira... Vređali su i mog oca. Mene je Mitko, koji je bio vrlo aktivan, izvređao i praktički izbacio iz svoje kuće gde smo bili. S njim nisam više razgovarala. S njegovom porodicom sam kasnije bila u redu [obnovila odnose, prim. m.s], ali s njim ne... Odmah posle Rezolucije otišla sam u Beograd na Viši ekonomski kurs, tu, u Kosovskoj ulici. Tamo je bio kao studentski dom. To je bilo baš posle Rezolucije. Miloš, Mitkov sin, studirao je u Zemunu. I dođe jedne nedelje Miloš da me obiđe i ja mu kažem: „Znaš, ako ideš kući, tvoji su svi za Informbiro.“ On na to kaže: „To je Mitko kriv.“ Strašno je sve to bilo.

⁸ Rezolucija *Informbira* (puni naziv *Jugoslovenska kompartija u rukama špijuna i ubica*) naziv je dokumenta koji je donet 28. juna 1948. godine u Bukureštu. U tom dokumentu *Informbiro* – međunarodna asocijacija komunističkih partija osnovana 1947. godine – osudila je Komunističku partiju Jugoslavije zbog odbijanja poslušnosti direktivama iz SSSR. Kao razlog osude rukovodstva jugoslovenskih komunista navedeno je da ono vodi neprijateljsku politiku prema Sovjetskom Savezu, da se linije KPJ kose s marksističkim gledištem, da se KPJ rasplinjava u bespartijskoj masi, da se partija razvodnila u Narodnom frontu, da nema kritike i samokritike, da partijom rukovode špijuni i strani plaćenici, da se u partiji ne slušaju saveti ostalih komunističkih partija, da se partija kreće ka buržoaskim ciljevima. Pozvani su i „zdravi elementi“ da svrgnu jugoslovensko rukovodstvo i vrate Jugoslaviju na „pravi put“. Rezolucija *Informbira* je objavljena u Jugoslaviji u podne preko Radio Praga. Sutradan je štampan tekst Rezolucije i odgovor CK KPJ kojim je Rezolucija odbačena. Nakon ovog događaja Jugoslavija se zbog opasnosti od sovjetske intervencije i izolacije od zemalja Istočnog bloka okreće za pomoć zemljama Zapada. Za one koji su u Jugoslaviji (stvarno ili navodno) podržali Rezoluciju stvoreni su zatvorski logori na Golom otoku (Hrvatska).

U Beogradu sam upoznala i jednu [devojku, prim. m.s] koja je bila na Golom otoku. Ona je iz Vipavske doline. Radila je u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Muž joj je bio oficir. Isto Slovenac. Posle Informbiroa su zatvorili puno ljudi. Zatvorili su i tu Slavku. Gregor, njen muž, kaže: „Ma, nemoguće, nemoguće...“, ali nije mogao ništa. Za vreme dok je ta Slavka bila na Golom otoku, on se oženio drugom ženom, Mimicom. A šta je bilo? U Ministarstvu unutrašnjih poslova je radio neko ko je stvarno bio informbirovac i on je optužio četiri žene. Ja sam poznavala samo Slavku, ali su mi posle rekli. Jedna od njih je imala muža i dvoje dece, i ona se posle obesila u zatvoru. Ta Slavka je radila osamnaest meseci na Golom otoku. Optužba je bila da je ona za Staljina. U stvari je za Staljina bio onaj koji je optužio. Posle je došla kod mene i računa – ide kući kod Gregora. Nađe tamo Gregora i Mimicu. Nisu joj ni javili. Ona se posle vratila u Sloveniju. Ja sam jedina koja je išla da je isprati. Kasnije je bila izgubila svu kosu i imala paranoidne ideje. Nije verovala nikome. To što je preživela ostavilo je trag... To su tako tragične stvari. To je bila greška. Jugoslavija je tu oko Golog otoka mnogo pogrešila. Ja mislim da to treba da se kaže.

► Kako se dalje odvijao Vaš život nakon kraja školovanja?

To [školovanje, prim. m.s] u Institutu je trajalo dve godine. Ja sam bila ubeđena da ću se vratiti u Ljubljano, jer se svako vraćao u svoju republiku. A onda odjednom sastanak svih i čitaju ko je gde raspoređen. Meni je ostalo da odlučim da li ću ostati u Beogradu ili da se vratim u Ljubljano. Odlučila sam da ostanem. U to vreme sam diplomirala i u Ljubljani.

Nakon nekog vremena jedna grupa nas koji smo bili ekonomisti prešla je u Institut za proučavanje produktivnosti rada. Direktor Han je bio široko obrazovan i puno smo naučili. Ali veliki deo vremena ga nije bilo, jer je verovatno radio još nešto. I drugi su se bunili da njega skoro nikad nema. I ja sam ga kritikovala zbog toga. On je to znao. Ipak, kad su me u to vreme zvali da pređem u banku, napisao mi je vrlo pozitivnu karakteristiku. To je bila najpre Narodna banka, pa Služba društvenog knjigovodstva. Sećam se da je u banci radila neka Kosara koju sam znala od ranije. Ta Kosara... Dok ste je slušali, vi ste prekrasni. Ali ako joj se nešto suprotstavite, onda bi vam pronalazila svakakve stvari. Nekad vrlo ozbiljne. Sećam se da se zaposlila jedna žena, i jednom je nešto rekla, i to ne bogzna šta. Ona nije bila iz Beograda, već iz nekog malog mesta. Kosara je našla nekog iz tog mesta koji joj je javio da je otac ove [žene, prim. m.s] bio četnik s Pećancem i poslao joj neke materijale. Ja sam otišla u Komitet, uzmem njen dosije i vidim... tada su se stalno

pisale te biografije... da ona i sama piše u biografiji da je taj otac otišao i ostavio porodicu. Ona je sada bila udata za oficira, i tako. Ja sam onda zvala Branka Pešića (u to vreme sekretar Gradskog komiteta Saveza komunista Srbije, prim. m.s) i rekla da to ne može tako... Raspravljala sam se i oko raspodele stanova. Banke su uvek bile bogate. Ja sam isto od banke dobila stan. Lep, jednosoban, taman za mene. E, pa raspravljali smo o tome da ne treba da se dodeljuju stanovi onima koji već imaju, već da se daju onima koji nemaju... Ti partijski sastanci su različito izgledali u zavisnosti od perioda. Ali na Institutu smo uvek više ili manje razgovarali. Ne toliko o politici, koliko kako organizovati [rad, prim. m.s], kako ovo, kako ono... Posle se sve više i pričalo o nekim stvarima... Ja sam se stalno tako raspravljala oko nečega.

Posle toga sam prešla u Plan (Savezni zavod za društveno planiranje, prim. m.s) i odatle sam otišla u penziju. Ali i tamo sam se svađala. (smeh) Tamo su se menjali direktori. U to vreme je direktor bio Štajner, koji je bio Hrvat. Bilo je puno birokracije. Isto su tu slali (u Savezni zavod za društveno planiranje, prim. m.s) kolege iz svih republika... Tako mi dobijemo [zadatak, prim. m.s] da napravimo [izveštaj, prim. m.s] kakva je situacija u Planu, organizaciono, kakva je atmosfera... I ja predložim neka pitanja, ali da bude anonimno. I kad smo dobili [rezultate, prim. m.s] zajedno smo napravili izveštaj. Pokazalo se da je atmosfera loša, da se ne dobijaju jasne direktive, da [ljudi, prim. m.s] ne znaju šta se radi, da ih ima suviše... Prvo smo [izveštaj, prim. m.s] poslali Štajneru i Komitetu. I onda smo imali sastanak i odmah pitanje: „Ko je iza toga?“ (smeh) Ja pročitam [izveštaj, prim. m.s] i niko nije to podržao. Nego isto: „Ko stoji iza toga?“ Nisu hteli prvo ni da se raspravlja o tome na sastanku. Na sreću, na taj sastanak je došao i sekretar Opštinskog komiteta. I on je nama dao za pravo, da je dobro da smo tako uradili. Jedna koja je isto radila u Planu i bila član Partije posle toga mene više nije pozdravljala. Problem je bio ne koji je rezultat [ankete, prim. m.s], nego što je anonimna. Zašto smo anonimno, to je bio problem. A mi smo mislili: „Pa, da bude iskrenije.“ (smeh) Tako sam se stalno nešto [raspravljala, prim. m.s]. (smeh)

**VEZE SU POSTOJALE, A ONDA SU POKIDANE. TO JE
TAJ NACIONALIZAM KOJI PRELAZI UVEK U FAŠIZAM.**

▼ Kako ste doživeli raspad Jugoslavije? Čega se sećate iz tog perioda?

To je bilo tužno. To mi je bilo strašno tužno kako je to išlo. Ja sam uvek imala prijatelje iz cele Jugoslavije. Ljudi su imali veze jedni s drugima. Sećam se vrlo dobro kad je bio neki kongres Partije, a Miloševićeva partija nije prihvatila nikakav predlog Slovenaca. Slovenci su već bili spremni da idu. To je ono kad su napuštali sastanak svi jedan po jedan, a Sonja Lokar je plakala.⁹ Sećam se da sam još s Jokicom (prijateljicom, prim. m.s) koja je bila iz Tuzle, a udata za Kiru, Makedonca, sedela i pričala. Kire je bio u širem partijskom krugu, pa je ona bila možda bolje informisana od mene. Sećam se da ja kažem kako stvarno ne razumem kakva je razlika između Miloševića i Stambolića. A ona mi kaže: „Ima, ima.“ To je bilo nešto pre Osme sednice¹⁰. Kad je bila Osmu sednica, mi smo celu noć sedele i gledale. Sećam se i velikog pisma Bogdana Bogdanovića¹¹. Tada je i glumac Ljuba Tadić rekao da nije Srbin po profesiji. Pa oni skupovi podrške Miloševiću... Strašno je sve to. Ja ne znam kako se u to pretvorila Partija...

⁹ U pitanju je poslednji, Četrnaesti (vanredni) kongres Saveza komunista Jugoslavije, od 20. do 22. januara 1990. godine u beogradskom Sava Centru. Prisustvovali su delegati iz svih republika i pokrajina, kao i partijska delegacija JNA. Tadašnji predsednik Predsedništva CK SKJ bio je Milan Pančevski iz Makedonije. Sukob između srpske i slovenačke delegacije polazi od različitog viđenja uređenja jugoslovenske države. Delegacija Srbije je zagovarala centralizaciju Jugoslavije i uvođenje sistema „jedan čovek – jedan glas“. Slovenačka je predlagala između ostalog uvođenje političkog pluralizma, kao da veze između saveznih jedinica budu drugačije i da sve savezne jedinice budu autonomne i da nadglasavanje postane nemoguće. Sukob je kulminirao napuštanjem kongresa prvo delegacije SK Slovenije, zatim SK Hrvatske, SK Makedonije i SK Bosne i Hercegovine. Ovaj događaj se smatra jednim od ključnih događaja u raspadu SFRJ. Ostale su zapamćene suze Sonje Lokar, članice slovenačke delegacije, dok je napuštala salu.

¹⁰ Osmu sednicu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije je održana 23. i 24. septembra 1987. godine. Na sednici je predsednik CK SK Srbije Slobodan Milošević razrešio članstva u CK SK Srbije Dragišu Pavlovića, predsednika beogradske partijske organizacije. Pavlović je smatrao da se problem na Kosovu može rešiti samo s pozicija Saveza komunista Jugoslavije, a ne vanredno stanje, populistička ili nacionalistička pozicija. Ove reči bile su upućene na račun politike Slobodana Miloševića. Ova sednica je predstavljala konačni razlaz Slobodana Miloševića i Ivana Stambolića. Ivan Stambolić, koji je podržao Dragišu Pavlovića, razrešen je dužnosti u decembru iste godine. Osmu sednicu mnogi smatraju uvodom u ratove u Jugoslaviji tokom devedesetih.

¹¹ Bogdan Bogdanović (Beograd, 20. avgust 1922 — Beč, 18. jun 2010) bio je srpski arhitekta i umetnik. Između ostalog, profesor Beogradskog univerziteta od 1973. godine i gradonačelnik Beograda od 1982. do 1986. Kreator je mnoštva spomen-obeležja podignutih u drugoj polovini dvadesetog veka žrtvama fašizma u Drugom svetskom ratu, širom SFR Jugoslavije (između ostalog, i spomenika *Kameni cvet* u Jasenovcu). Nakon Osme sednice na kojoj je Milošević potpuno preuzeo vlast, Bogdan Bogdanović je napisao pismo na šezdesetak stranica i poslao ga Centralnom komitetu SK Srbije. Pismo je bilo pisano s antinacionalističkog i pacifističkog stanovišta. Reakcija nije bilo, pa je Bogdanović pismo objavio u listu *Mladost* (16-19. novembar 1987), posle čega je usledila haranga koja se završila Bogdanovićevim emigriranjem u Beč 1993. godine, gde je i umro.

Tokom devedesetih se jedno vreme nije moglo putovati ni do Trsta. Ja bih ranije uvek zimi bila ovde, a leti u Trstu. Obično se putovalo vozom, i to baš dugo... Granice su uvek bile grozne, ali kad je počeo raspad [Jugoslavije, prim. m.s] nije se više išlo kroz Hrvatsku, nego kroz Mađarsku. Obično se putovalo noću, a ja nikad nisam mogla da spavam. I sve je trajalo jako dugo. Ja sam otišla tako jednom u Trst i nisam mogla da se vratim dve godine. Ne znam tačno koje su to godine, ali kad je ono bila inflacija, ja nisam bila tu.

Još sam bila ovde kad je počeo rat u Bosni. Sećam se da su se skupljali neki lekovi [da se pošalju u Bosnu, prim. m.s], pa sam odnela tamo blizu... Bila je to jedna kuća kod Oficirskog doma... Sećam se i jednog sastanka u Trstu u jednom bioskopu. Bio je neki čovek koji je došao iz Beograda i sećam se da je rekao: „Ono što nam najviše treba su motorole“ ... za komunikaciju. A rekao je to kao da je došao trčeći iz Beograda.

Nisam bila kad je bilo bombardovanje Beograda. Bila sam u Trstu. Ali verovatno je bilo grozno. Bila sam u Trstu kad su Englezi bombardovali u II svetskom ratu. Bombardovanje je grozno.

▀ Kad pogledate danas, šta je ono čega bi trebalo da se sećamo iz Jugoslavije? Šta su, po Vašem mišljenju, najznačajnije tekovine socijalističke Jugoslavije?

Sad kao i da nema više sećanja na antifašizam... Ne znam zašto je to tako... Sad ima onih koji tvrde da je Tito bio marioneta. Ja ne kažem da je sve bilo savršeno. Uvek sam se zbog nečeg bunila kad sam radila. Ali imali smo besplatno zdravstvo i školstvo. To je velika stvar. I ovi koji stalno pričaju da ništa nije valjalo, da nisu išli u školu koja ništa nije koštala, ne bi ni oni sad mogli da govore... Ja sad imam više privilegija kad je u pitanju zdravstvo u Trstu nego ovde. A ovde sam živela i radila celi život.

JA NE KAŽEM DA JE SVE BILO SAVRŠENO. UVEK SAM SE ZBOG NEČEG BUNILA KAD SAM RADILA. ALI IMALI SMO BESPLATNO ZDRAVSTVO I ŠKOLSTVO. TO JE VELIKA STVAR. I OVI KOJI STALNO PRIČAJU DA NIŠTA NIJE VALJALO, DA NISU IŠLI U ŠKOLU KOJA NIŠTA NIJE KOŠTALA, NE BI NI ONI SAD MOGLI DA GOVORE...

Ono je bilo bolje. Nije bilo savršeno, ali je bilo bolje. Gledam juče ove izvršitelje kako izbacuju ljude iz kuće. To je bilo nezamislivo. Ja, kad sam dobila stan u Cetinjskoj ulici od banke, tada je dodeljeno još sto osamdeset stanova. Pre toga sam nekoliko godina bila u zajedničkom stanu, kao u Rusiji. Bilo je nepravilnosti, naravno, ali se brinulo da li ljudi imaju gde da žive. A sad onaj Mali ima devetnaest stanova... Niko ne pominje da je Srbija sekularna država. Pogledajte samo šta radi Crkva. Treba pričati da su Srbi bili žrtve na Kosovu, ali bili su i Albanci. Ako si vernik, zar nisu onda svi ljudi tvoji?

A šta se dobilo? Kad pogledam ove sad nove zemlje, sve su iste. Svi imaju iste probleme. Slovenija ima pitanje „izbrisanih“¹². Pogledajte Hrvatsku, sve je gore i gore. Ta opsednutost nacijom. Srbija isto... Meni je mnogo glupo kad ovde insistiraju samo na ćirilici. Pa, zar nije bogatstvo kad imaš oba, i latinicu i ćirilicu? Nego da znaš samo jedno. Ne znam... Ljudi se tako zatvore... Veze su postojale, a onda su pokidane. To je taj nacionalizam koji prelazi uvek u fašizam.

► Šta je za Vas antifašizam danas? Za šta bi trebalo da se bore antifašisti i antifašistkinje?

Ja mislim da se to menja. Da nije uvek isto. I oblici tog fašizma su različiti. Tada (u II svetskom ratu, prim. m.s) je bilo lakše. Sada on dobija razne oblike. Po meni, jako su važne te slobode... i školovanja, i govora i medija... I ovo što se dešava sada s izbeglicama je strašno. Kad nekoga ne poznajete, vi se plašite. A onda od straha počnete i da mrzite. Mi premalo znamo o ljudima koji dolaze. Kad su počinjali da dolaze, čak i neki ljudi koje znam su govorili: „Oni dođu, pa imaju mobilni, pa telefoniraju.“ Pa, mobilni je neka osnovna stvar da mogu da budu u vezi s porodicom. I misle da su svi divljaci. A često je to i zato što su siromašni i moraju da rade najteže poslove. A ljudi zaboravljaju da su i iz Trsta i odavde ljudi stalno odlazili zato što nisu dobro živeli. Ta netrpeljivost, to je grozno...

¹² „Izbrisani“ je naziv za pretežno neslovence iz drugih republika bivše Jugoslavije, ali i njihove potomke koji su rođeni u Sloveniji, kojima je 1991. godine, u vreme osamostaljivanja Slovenije, odbijeno slovenačko državljanstvo, a time i pravo boravka u novonastaloj državi. Procenjuje se da je oko 26.000 ljudi ostalo bez dokumenata, kao radnih i socijalnih prava nakon osamostaljenja Slovenije, jer nisu aplicirali za slovenačko državljanstvo nakon osamostaljenja, ili im je ono odbijeno. Slovenci rodnom, prema tada donesenom zakonu za državljanstvo, nisu morali da apliciraju, jer im se republičko državljanstvo automatski računalo kao državljanstvo novonastale države.

Fotografija: Vladimir Opsenica, 2016.

ANTE DAMIĆ

Razgovor vodio Bartul Čović

▼ **Recite nam nešto o sebi, svojoj porodici i odrastanju.**

Rođen sam u Opuzenu, 7. 12. 1923. godine. Prije mene bila je sestra Marija, a ona je umrla od šarlaha. Dok je ona bila živa, ona je bila kao glavna fora u kući. Moj otac je u pomorstvu radio. Kao mali, od 14. godine je, kao mali od kužine, otišô na brod. Bio je [tamo, prim. a.s] sve do služenja, do poziva za vojsku. Rođen je 1888. godine. Majka mi je bolovala od tuberkuloze. Ona je od Milića. Moj djed je bio stolar i imali su svoju radnju. Oni su u to vreme i zašivali cipele. Dobro su stajali: imali su zemlju, svoju kuću i tako dalje. Moja majka je brinula i o mom rođaku čija je majka umrla prije. Jedno godinu, godinu i po dana prije. To je Tiho Mirić, koji je poginuo 1944. godine od bombardovanja Engleza u Metkoviću. Ja, kao dijete, bio sam žgoljav. Uvek sam zavidio ovim debeljucama, svojim drugovima. Naša kuća je bila blizu... na ušću, na... gde se Neretva, velka Neretva – u nas zovu Lika – odvaja... Odvaja se rukavac, to je mala Lika. Tuda sada ima most. Poslije mosta, za vreme Stanka Parmačana napravljena je brana, tako da kod mene Opuzen više ne plavi. Inače, svake godine, dok smo mi dijeca bili, dođe velika voda, a mi se veselimo.

Ja sam nešto ranije pošao u školu. U Opuzenu je bila učiteljica Danica Babić. To je bila učiteljska porodica. To je tetka Gorana Babića, književnika, i Mate Babića, koji je bio student prava u to vreme. Znači, još šest godina mene su premestili u Metković. Tamo sam imao rodbinu, tetke, da me odvoje od majke. I meni je majka umrla '30, možda januar mjesec. Prvi razred osnovne škole sam završio u Metkoviću. Onda sam se vratio u Opuzen jer mi se otac oženio s udovicom Stanom Kuvačić. To je njeno prezime kad se udala. Inače Stana Ajduh, od Ajduha. Ajdusi su jedna široka, velika porodica. Mnogo djece je bilo. Imali su zemlju i pristojno su živeli. Moj otac je bio u državnoj službi. U pomorstvu je radio. Kol'ko ja znam, plata mu je bila 1.500 dinara. U to vreme učiteljska plata je bila 600 dinara, kasnije se podigla na 900. U Opuzenu sam završio četiri razreda osnovne škole. Poslije toga sam otišao u Metković. Imao sam tamo rodbinu, kod tetki, i išao sam u građansku školu. Tri razreda građanske škole završio sam u Metkoviću, a četvrti razred sam išao u Makarsku, kod tetke Jeobarne i (teče, prim a.s) Mirka Antonjola, koji je bio monarhista veliki. To je jedna kulturna porodica bila. On je svirao violinu, govorio je dva jezika i tako dalje. Posle završetka Geodetske škole, ja sam išao u Sarajevo. Pripadao sam Primorskoj banovini i trebao bi ići u Split. Međutim, u Splitu nije bilo internata, a u Sarajevu je bio internat Napretkov, koji je najveći i najbolji. Nas 150 je bilo tamo. Onda, Prosvjeta je imala za pravoslavce, *Gajret*¹³ je imao za muslimane koji su inklinirali Srbima, a *Uzdanica*¹⁴ za muslimane koji su inklinirali Hrvatima. Mi smo imali u razredu jednu trećinu pravoslavaca, jednu trećinu muslimana, a treća trećina su bili katolici i Jevreji.

▀ **Da li ste bili politički aktivni pre rata? Šta Vas je podstaklo na to? Kako je bilo uoči i na samom početku rata?**

U Sarajevu smo se već tada opredeljivali. Imali smo nedeljom sastanke, i mi smo se već tada opredeljivali. Možda je jedna trećina bila na strani "frankovaca"¹⁵. Tu je bio Stipo Uvica iz Metkovića. Bio je Jovo Mickić, koji je iz mješovitog braka, ali je njih hapsila policija 1938. godine. Naš socijalni položaj... nas je... ovaj... Mi smo živili u sredini gde je bilo bogatih... na primer za vrijeme odmora, oni uzmu kiflu, a mi se napucamo i pred supu.

¹³ Kulturno-prosvetno društvo osnovano 1903. godine kako bi promovisalo srpski identitet među slovenskim muslimanima u Austrougarskoj, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

¹⁴ Muslimansko kulturno-prosvetno društvo *Narodna Uzdanica*, osnovano 1923. godine u Sarajevu.

¹⁵ Izraz „frankovci” u hrvatskoj političkoj istoriji od kraja 19. veka označava „pravaše” (hrvatske nacionaliste), okupljene oko Čiste stranke prava kojima je vođa bio Josip Frank. Nakon osnivanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca obnovljena Hrvatska stranka prava se zalaže za samostalnosti hrvatske države i insistira na neprijateljstvu prema Srbima. Oni tada postaju poznati kao „frankovci”. Stranka je prestala da deluje nakon uvođenja Šestojanuarske diktature i njeno delovanje kasnije nije obnovljeno. Neki članovi, poput Ante Pavelića, odlučuju se za ilegalno i nasilno delovanje. Termin „frankovci” počeo je da se koristiti za sve radikalne hrvatske nacionaliste, pa tako i za članove i simpatizere Ustaškog pokreta.

➤ **Znači, hoćete reći da vi, koji ste bili lijevo orijentisani, uglavnom ste bili iz siromašnijih porodica...**

Da.

➤ **I to je bilo povezano?**

To se u gradu više osjeti gde imaš bogatih. To je druga stvar. Moj otac u Opuzenu, on ima mesječnu platu, on igra karte, doći će druga plata i tako dalje. Tamo imaš zemlju, imaš vrt i tako dalje. Ovde je drukčije. Drukčije je oblačenje. Jedna je stvar, ja sam izrastao i u decembru mjesecu idem ja sa svojim rođakom koji je bio pozvan u rezervu. On je '18. godišta, završio je građevinski odsjek u Sarajevu. I... Moram da kažem ovo: Nisam mogao bez protekcije da se upišem u trgovačku akademiju u Sarajevu. Ali, braća Damić, odnosno Andrija Damić, trgovac uljem, moj stari je otišao po njega, a on je sa Spahom... bio u Spahinoj stranci. I mene su onda upisali. Tako da je svako morao da ima neku vezu.

➤ **Kažete isto da je u mladosti mnogo na Vas utjecao Vaš drug Opuzenac Živko Matin.**

Živko je sin šustera, sirotinja, a majka mu je umrla prije. On je '20. godišta, vrlo inteligentan i pametan čovek. Imao je tri razreda gimnazije. Završio je ovde u Beloj Crkvi, i onda se vratio. Na primer, ja bih uzimao od mog djeda kožu i kod njega smo pravili fudbal. Živko se rano posvetio radničkom pokretu i uticao je na sve nas. Bio je pametniji, i više je čitao i tako dalje. Međutim, poginuo je '42. godine u novembru od strane četnika. On je... '41. godine su ga uhapsili kao komunistu... i još desetak ljudi iz Opuzena. Sve su Hrvati, ali su bili u Sokolu, Sokolaši¹⁶. Kod mene, na primer, u kafani kod Ereša '40. godine pjevalo se „Sprem'te se, sprem'te, četnici“. Pjevali su samo Hrvati. To su ovi Sokoli.

¹⁶ Sokol ili sokolstvo je naziv za pokret koji se u drugoj polovici XIX veka razvijao u Austro-Ugarskoj u delovima koji su bili pretežno nastanjeni slovenskim stanovništvom. To je period širenja ideja o oslobađanju naroda od uticaja germanizacije, zajedništvu i jačanju nacionalne i kulturne svesti. Ideja češkog filozofa Miroslava Tirša bila je da moralni i telesni preporod naroda budu okosnica u vežbanju i telovežbovnim nastupima sokola. To je doprinelo izrazitom razvoju sokolskog pokreta (od 1863) i ogromnom interesovanju za ovu organizaciju i izvan Češke, Moravske i Slovačke, kod Poljaka, Rusa, Ukrajinaca, Slovenaca, Hrvata i drugih. Glavna načela sokolstva bila su svestranost, estetsko i „prirodno“ vaspitanje, dobrovoljnost i bratstvo među članovima organizacije. Najviši su dometi ostvareni u vežbama na spravama i u grupnim vežbama (na sletovima). Posebna se pažnja poklanjala masovnim priredbama (sokolski sletovi). Sokolska društva bila su povezana u župe i nacionalne saveze, a svi zajedno u slovenski savez. Hrvatski sokol formiran je prvo 1874. u Zagrebu, a zatim i u drugim gradovima: 1877. u Varaždinu, 1884. u Bjelovaru i Krapini, 1885. u Zadru, Karlovcu i Vukovaru, 1887. u Koprivnici, 1889. u Ogulinu, 1893. u Splitu i tako dalje. Osim telovežbovnog dela postojali su i drugi delovi u kojima su se negovale pojedine sportske discipline poput biciklizma, mačevanja, rvanja, konjičkog sporta, fudbala i dr. Delovali su i orkestri, horovi, pozorišne grupe. Prosvetni odsek organizovao je predavanja, zabave i proslave.

Moj otac se nije baš mnogo bavio politikom, ali nije verovao u vlast, jer je glasanje bilo javno. I svi oni koji su u državnoj službi, oni bi glasali za vlast. Moj stari je u stvari uvijek glasao za Mačeka. I ovaj... On je iz inata... znao je da se moja maćeha plašila da ga mogu isterati iz službe. Međutim, imao je veze i šta ja znam, dobar je bio.

U Opuzen se vraćam 30. marta 1941. Kad sam ja došao u Opuzen, bila je mobilisana jedna jedinica, odnosno mobilisani su Hercegovci. I tu je bio jedan bataljon. I sada, nedelja je mislim bila, kažu: „Rat pogodija Beograd.” U 10 sati dolazim ja u kafanu Tome Nikolića, a ovi svi vojnici slušaju radio Donavo. Ovi su jedva čekali da ih puste da idu kući. I znam da je jedan potkupovnik njihov plakao... plakao je kad je došlo do rata. U Opuzenu su samo Hrvati. Mogao je biti neki žandar Srbin, šta ja znam. I sad, oni se vesele. Povr' svega nema rata, prekinut rat. S druge strane, kad su videli njemačku zastavu, talijansku i hrvatsku, pametniji ljudi su se već ohladili, vide da nema to... Nama je jedan mehanizovani bataljon njemački došao u Opuzen i bio je dva dana. Padala je kiša, sve su razrovali. Jaoj. Nisu napadali. Njemci su bili prilično disciplinovani.

E, mi smo već bili naelektrisani protiv fašista. Prvo svega, u osnovnoj školi su razvijali kod nas mržnju prema Talijanima zbog Istre, rastava i tako dalje. Meni je Šivnokuša bila učiteljica, stara učiteljica. A bio je jedan Mio Dujbović, koji je kasnije bio u Splitu. On nije dolazio na nastavu i ona njemu kaže: „Lešandre, Lešandre, zašto nosiš ime našeg kralja?” I onda ovi ljudi koji su se bavili zemljoradnjom, odnosno imali stoku i šta ja znam... roditelji su njih upotrebljavali. Škola je bila u zadnjem planu. Mi, koji smo bili iz drugih porodica, to je druga stvar. A Opuzen moj, to je čuveno mjesto s mnogo kolona. Mi smo imali Franićevce, Jakšiće, Zrnčiće... Svi su oni imali svoja imanja velika, velike zemlje. I to su ovi radili, kmetovi. I kasnije je došla agrarna reforma i to je oduzeto.

Pred Vidovdan hercegovačke ustaše su u dva kamiona strpali i ispod mog prozora, kaže, evo četnika i šta ja znam...

► Srpske seljake su strpali u kamione?

To su bili seljaci... Vide se tragovi garice, s polja i' uhvatili. Međutim, to su uglavnom bile ustaše iz Čapljine i iz onih hercegovačkih sela, ali njima se pridružile ustaše, ovih... razbojnici... oni njih nazivaju „divlje ustaše”. Nazivaju ih... I... deset iz zatvora metkovskog izvuku, jednog Hrvata i devet Srba. Mislim, devet pravoslavaca i jednog katolika. A ovaj katolik je Bosić, advokat s Korčule. Da li se Milan zove ili šta ja znam? I oni su trebali da idu do ušća Neretve, da ih tamo pobiju. Međutim, put je bio slab, tamo-vamo, i nisu krenuli jedan kilometar i pobili ih tamo kod

Šavike, odnosno Topole. Ukupno je, po njihovim podacima, 283, a to je u pet kamiona bilo, u dve noći. I nas je prve noći vlast tjerala da idemo da kopamo. Kad smo mi došli tamo, ja vidim mladića, možda ima sedamnaest godina... Puf... [u, prim. a.s] mozak (pokazuje rukom na čelo, prim. a.s). Smučilo mi se, vratio [sam se, prim. a.s] i... nisam mogao ni da pijem kafu, niti šta ja znam. E, tako, da, ja se sa zločinima ustaša sreo sam se odmah.

Imali smo mi odmah ove domaće moje drugove koji su bili za NDH, pa bi meni, na primer, govorili: „A, popiće te noć.” To je tako bilo. Mi bi se svađali. Znam da je Prvaš u maju '41. godine otišao iz Opuzena. Njega su tražili kad su tražili Živka, jer u nas su oko deset ljudi pokupili. Jedan je bio komunista, to je Živko. I Živko je rekao: „Više ja u njihove ruke ne idem.” I on je otišô... 13. ili 15. jula je otišô u ilegalnost. Imali su logor. Tamo je bio i Babić, otac od ovog Gorana Babića i njegova žena. Ona je Jevrejka. I ovi stariji koji su bili. A mi smo imali našu mladu grupu, desetak nas. Mi smo mladići bili. Ustaška milicija se plašila nas. Jer mi nismo zarezivali... Oni ljudi imaju porodicu, a idu u ustašku miliciju da ne idu u domobrane. Jer, u domobrane otić', treba ić' na Romaniju. A Romanija je kod nas tada poznata bila kao [mesto, prim. a.s] gde se vode borbe i tako dalje.

► Kad Vi postajete član Komunističke partije Jugoslavije?

E, ja član partije postajem 15. oktobra [1941. godine, prim. a.s]. Petnaestog oktobra mene je primio Mordžin, koji je bio član Okružnog komiteta. Bio je Mordžin, bio je stari Ruso, stari jedan sektaš, komunista. Tada je oformljena partijska organizacija. Nas deset. U Hercegovini je tada bio Hercegovački odred, čiji je komandant bio Drapšin, a komesar je bio Miro Popara. I onda smo mi mislili da ćemo ić' u Hercegovinu. I išô je Živko i Marević Ante, student filosofije. U novembru su oni otišli kod Mire Popare. On je rekô: „Ostajte vi na svom terenu i formirajte tamo.“

► Nakon što ste postali član partije, koja su neka prva naređenja, prvi zadaci koje ste morali preuzeti na sebe?

Prvo sam išao 13. jula kod kapetana Jerkovića. On je ležao. Bolestan je bio tada od tuberkuloze. On je bio komunista. I čekali smo neke direktive iz Splita preko Bačine. Međutim, dva-tri sata bio sam kod njega, a ništa nije stiglo. Jer tada se govorilo da će biti revolucija u čitavoj Evropi. Viktorija i šta ja znam. I Živko je posle dva dana otišao u ilegalnost. Oni su imali logor, nji' je bilo sedmoro, osmoro, koliko li... Kasnije se to smanjivalo. I onda... Teško je to bilo... ovi su ipak sa hranom prolazili.

► **Gde ste bili tokom rata? Opišite nam svoj partizanski put. Vi ste onda, u januaru '42, ako se ne varam, bili uhapšeni?**

Da. Ja sam 13. januara... Mi smo tada dobili zadatak od Živka da pišemo parole. A Milan, moj drug: „To je malo, zapalimo, neke barake [koje, prim. a.s] su bile preko Neretve.” Ma, đe ćeš... Ko će zapalit? Ja sam radio u Kominu, imao sam minijum boju i sve ostalo. I pripremili smo da pišemo parole. Ja, Milan Frančević i Dujmović... Mi smo ga zvali Šljevo, inače je poginuo kasnije u partizanima. Ja sam pisao, Milan je držao boju, ovaj čuvao stražu. I na 20 zgrada u Opuzenu... To je napisano bilo od početka, od kuće Luke Dujmovića, đe je radnja bila... antifašističke parole. „Smrt fašizmu”, „Živio Tito”, „Živio Staljin” i šta ja znam. I završio sam to pisanje na spomeniku koji je u čast regulacije Neretve na Rivi našoj. Na čet'ri strane. I na kući Nikolića blizu žandarmerije. Svak spava. To je bilo u 1-2 sata u noći. I sad... Ja sam ranije otišô, kad Dropulić Ante, koji je bio u Aregentini, koji je bio naš simpatizer. On Tončiju kaže: „Opuzen ti je ko Moskva.” A i ovi moju drugovi, Ivo Dugandžić i Tica Dugandžić, znamo... Oni su znali da ja to... I mi se kao čudimo šta je. I sada, istog dana uhapsiše troje starijih, jer misle da su stariji nagovarali ove mlađe. I uhvatiše mog čaću, Rada Rajkovića, mog rođaka ovog Milića. I sad, mog čaću neće da puste ako [se ne prijavim, prim. a.s]. A ja u Kovinu i neću... Ja se već spremam u ilegalnost. Ja sam tamo otišô. Međutim, u tri sata dolazi moje maćehe sin. Kaže: „Starog su ti uhapsili!” I sada meni moj Ante kaže: „Dobro, ja došô i oni ne uhapsiše mene.” I, ovaj... I sad, nas su sproveli u metkovski zatvor. Zima je bila. A ja sam imao dobru vezu, Buina. Buin je moje godište i išao je u privatnu akademiju u Sarajevu, i sestra njegova. I sad... Ovi ljudi drugi... ovi stari ne znaju ništa, oni bi, jebiga, izdali. A Milan je uhapšen prvog dana jer je imao mrlje na cipelama. Vidio ga je ovaj naš policijac mjesni Mišić. To je moja neka rodbina, njegova majka je drugi put udata za mog dida. On ga prijavi i njega uhapsiše odma'. A on ispričao priču, kaže: „Došô je... došao je ovaj... Matić... Matić Živko sa dva ilegalca. I prisilili su me da idem s njima, da držim boju i ovo, i ono, i oni su poterali...” I on je dobio tri godine robije na suđenju u Šibeniku. Mene je ispitivô... pravnik, nije on ovaj... I rekô je on: „Ako se još šta desi, mi ćemo topovima Opuzen sraunit.” Mislim ja: Srauni ti Opuzen, baš me briga..

► **Kako su postupali prema Vama u zatvoru?**

Fino su postupali. Nije niko nikog tukao, nije bilo nikakve prislile. Ja sam prvi izišô, i kad je moj stari došô, ja imao novi kaput, i na meni mrlja od minijuma. Izađe i samo što nije pao u nesvjest. I ovaj... Idemo mi pješke nazad u Opuzen i sretnemo Stipu Uvicu koji je bio frankovac. I on meni kaže – a tri godine je stariji od mene, a

bio je u internatu kad sam i ja bio – on meni kaže: „Tonči, pamet u glavu.” Poslije mene su [pušteni, prim. a.s]... i ovi... moji rođak... i stariji... koji pojma nije imao.

E, to je moje hapšenje. I onda... Nije u malom mjestu, nema tu nekog nadzora. Oni su na jednoj strani slušali radio Dunav, a mi smo kod Nikilća Rejmunda slušali London. Od mlađih sam jedino ja išo, ponekad bi došao Mićo i ovaj... i svi su stariji bili. Mahom su to nacionalisti. Bio je ovaj Dujmović Stipe, bio je Runje. Svi su kasnije obješeni [u oktobru '43. godine, prim. a.s]. Ovo kad je bilo vješanje 20 ljudi u Opuzenu. Na Neretvi, u stvari.

► Jel' su njih objesili kao neku osvjetu za neku partizansku akciju, ili...

Ne, došli su... Oni su pronašli neki spisak kao [narodnooslobodilački, prim. a.s] odbor. I onda, na primer, na tom spisku je od mog popa Dorante Salacara brat. Pa onda... od mog... na primer, od mog Željka – koji je penzionisani major, živi u Novom Sadu, mi smo njega kao ratno siroče školovali... Njegov je otac bio ribar. Lunja je bio poštar. I tako... Uglavnom, 20 ljudi su oni objesili kod Metkovića do Ploča. U Metkoviću troje-četvoro... Tako da zastraše narod. A mi smo tada sastanke imali, sakupljali to, to i to, spremali se za odlazak. Rekao sam da je Popara rekao da treba na našem terenu da formiramo [četu, prim. a.s], jer smo mislili da ne možemo. A već su na Biokovu ovi ilegalci prve jedinice formirali. Naša neretvanska četa je formirana 22. aprila.

► Četrdeset druge godine?

Četrdeset druge godine.

E, znači, određena je Slivanska grupa. Znači, Slivna... oni su najbrojniji bili. Pa onda jedna grupa je iz Bijače, odakle je komandir naše čete, ovaj... O, majku mu, kako se zove... Kao komandant je poginuo.

► Jure Galić?

Jure Galić. Jure Galić i nji' četvoro. Pa onda od Kule, Nolinška grupa. Pa onda od Opuzena, nas troje. Trebao je Stjepko Matagram da dođe s trupom, međutim, ja i Ante Dujmović smo čekali, niko nije došao. Vratili se i tek sam ja dobio preko Dejaka u Švajcara... U Švajcara radnji upoznao sam Dejaka i tada smo dobili vezu. I ja poveo... Pošto je stari lulaš svoga sina poslao na Pelješac, ja onda Rikija nađem... radi tamo, iskrčava ugalj. On je išao u partizane i to sam moro sam njima javit ko je, šta je i tako dalje. I ja i Riki dođemo kasnije. Već je Neretvanska četa imala borbu s Talijanima, i zarobila 22 Talijana.

▼ **Koliko je bilo boraca u Neretvanskoj četi kad ste se Vi pridružili?**

Bilo je nas 35. Nas 35. I tada je onda, 22-21. maja [1942. godine, prim. a.s] dolazila Crna legija. Ja sam kasnije, čitajući memoare ovog Avde Hume, saznao da su se Talijani bojali ustaške legije i da su poslali jedan bataljon na Biokovo. Tamo su partizani. I oni su došli, a mi smo bili u selu Desne. Tamo je brdo. Zove se Babina gomila na 100 metara nadmorske visine. I mi smo se spustili na Modro oko jezero i sa sedam trupa smo prošli. Oni su bili na ćuvicama i mislili su da smo ribari. I mi smo prošli do Banje, a Banja je izlaz na Veliku Neretvu. Tako da smo mi bez borbe prošli. I onda smo došli u sadašnju Crepinu. Ja i Riki čekali smo u vodi da dođu po nas. Došli smo u Blace, iz Blaca u Duboku. Iz Duboke sledeće noći prebacili smo se na Pešac. Tamo gde je bio logor. I tu smo ostali mjesec i nešto više. Likvidirali smo nekog jamara... Jamar je bio, iz Hercegovine došao, pitaj boga... uglavnom...

▼ **Šta znači „jamar“?**

Pa, jamar... bacaju u jame... I onda smo mi o'šli. Ja sam u omladinski četu, ovi drugi u druge jedinice. Po jedinicama... Ja sam, od čitave naše Neretvanske grupe, ja... mislim mali Ante, on je '24. godište, Ante Jevročić. Mi smo bili u omladinskoj četi. Ostali su bili... Sedam četa je bilo tada na Biokovu.

▼ **To je omladinska četa Biokovskog bataljona?**

Da. Bilo nas je 120. Svaki dan se pjevala Internacionala, dizala zastava sa srpom i čekićem, dok nisu došli proleter i Vrhovni Štab. E, onda se prestalo.

▼ **Recite, je li bilo tu djevojaka, u toj omladinskoj četi?**

U omladinskoj... Naravno. Da...

▼ **Avgusta '42. ste bili kod Žabljaka, je li, kad su Vas primili u Prvu proletersku?**

Da. Da. Žabljak kod Livna. Tu nas je preuzeo Miloje Milojević. I to je trebao da bude 5. bataljon hrvatski u Prvoj proleterskoj. Međutim, posle 7-8 dana, s nama je radio Miloje Milojević. I... Miloje je junačina bio. On je imao šmajser¹⁷ od jednog vojnika ustaškog koga je ubio i tako dalje.

¹⁷ MP40, poznat kao šmajser (nem. Schmeisser) je nemački automat kalibra 9x19 mm iz perioda Drugog svetskog rata.

► Miloje Milojević je Srbijanac?

Da. Miloje je iz 1. proleterske. I, ovaj... I tada se formira 1. dalmatinska. Šesti septembar '42. godine. Nas 15 članova partije šalju u 4. bataljon. Komandir čete je Duje Jurjevac, student iz Splita. I on kandidat (za ulazak u partiju, prim. a.s). I ja Andru Kovačevića, koji je član partije od '37. pitam: „Kako to? Nije on...” „Pa”, kaže, „znaš kako, sitnoburžoaski... Pa, to su zastranjivanja.” Otac mu je profesor, i šta ja znam... A Duje je jedan fin čovek. Rano je umro. Od TBC-a. I ja kao partijski delegat, a Andro za komesara četa. I Jure... Jure Franičević, književnik. On je zamenik komesara bio. I raspodjelili se po bataljonu. Komandant je bio Perica, iz Splita, Rečjić, a zamenik komandanta je Zeko Vojvodić. On je, u stvari, marka bio za nas.

I onda smo mi otišli u 4. bataljon. To je selo od Livna prema Sinju. Oni su bili na položaju. Tamo je za vreme stare Jugoslavije bila žandarmerijska stanica. I tu su već držali položaj, da se ne probiju oni prema Livnu. Bili smo tu oko mjesec dana. I onda smo sišli i... Kad smo sišli dole, ova sela... To smo mi onako, što je bilo razoružali, digli i tako dalje. I znam da smo tada napadali. Ja se nisam povukô s bataljonom, jer smo došli do žice i nismo mogli dalje. I ovi su već računali da sam ja ostô. I ja se probio sam... Znao sam pravac kretanja. Na Gradac. Tu sam našao bataljon. E, tu je Kosovka Bivčević došla tada u partizane. Fino obučena djevojka. I dala je meni ona svoju porciju večere. Pojeo bi' ja tri... E, onda smo mi... Paško Romac iz odjela brigade je s nama bio. Znam da smo bili po strani i da je tamo zbor održan s narodom. Žene su plakale kad je on pričao kako je s Prvom proleterskom... kako su jeli hljeb i krušaka. I on je imao aparat. A taj aparat je snimao i propao mu je u 5. ofanzivi.

► Recite nam, nakon pridruživanja Prvoj dalmatinskoj brigadi, koje je prvo iskustvo veće borbe koje ste imali kao borac Prve dalmatinske?

Mi smo imali napad na Jajce. Tu je... tu smo dobili pohvalu vrhovnog komandanta. To je tada, kad je Zeko ubio komesara koji je htjeo da se preda... Oni su bili opkoljeni.

► Petra Smiljanića?

Da, Smiljanić. Jeste. To sam ja prvi iznio. Niko to nije. Nama je, na primer, pridodata bila četa posle 5. ofanzive. Stvorena je četa 4. Na čelu je bio Rade Jerer i Kovačević. I ovaj... od Krajišnika! Međutim, kad smo krenuli za Vrliku s Dinare, zamenik komandira je s većinom... krenuli su za Bosnu. Jer, oni se sjetiše gladi, Dalmacija je gladna, tamo-vamo. Ostao je Kljajić, zamenik komesara čete,

komandir Rade Jeror, komesar Vasa Kovačević... Mala jedna, znam da je išla u Trgovačku akademiju, ona je bila sekretar SKOJ-a, i jedna bolničarka. Njih pet-šest. A ja sam u Jajcu... Znam da smo za ručak imali pasulj. I ja ne mogu da jedem, izmere mi temperaturu 39,6°C. I onda su me spremili. Bili smo najprije u Mrkonjiću gradu, i tu je bio Dinko Vladetar. On je bio golman u Drugoj gimnaziji. Znali smo se sa srednjoškolskih takmičenja. Nas su prebacili u Centralnu bolnicu. A ovi koji su ostali tu, sutra su ih četnici poklali.

► **U Mrkonjiću?**

E... U Mrkonjiću, da.

► **Koliko je to bilo ranjenika koje su poklali?**

Pa, ne znam. Možda.... Šta ja znam... Šta može da bude. Petnaest do dvadeset. Uglavnom, mi smo izbegli. Znam da je doktor Žunković, vanredni doktor, tu poginuo. Mi smo na primer, sa četnicima u Istočnoj Bosni... Oni su bili i četnici... Nji' je bilo hiljadu! Nas je bilo pet puta manje. Ali mi smo se najeli posle 5. ofanzive... Ma, oni su trčali... to seljaci mobilisani... To je bježalo u božju mater... E, tu... Tom prilikom smo se izmješali, jer mi se tukli u jednom danu sa četnicima i ustašama, s muslimanskom milicijom i četnicima. I ja naiđem na jednog, vidim njemačku kapu s nekim krilima. On mene pita: „Jesu li ono vaši ili partizani?“ A ja mu stavim cijev (pokazuje na grudi, prim a.s), on: „B, b, b.“ Opalim. Četrdeset pet metaka je imao. Ja i komesar čete iz Prvog bataljona se podžapamo i podjelimo metke.

► **Nakon tog Vašeg ozdravljenja, kad ste se oporavili od bolesti...**

Ne, bre, počela je 4. ofanziva¹⁸. Mi smo išli, i sjećam se stigli smo u selo Ravno i meni dali iz tute pasulj. Već je Prozor zauzet i ja sretnem Miju Medaka, kurira u 3. bataljonu. On mi dâ talijansku konzervu i mi prosljedimo za Vakuf, da smjenimo 7. banijsku, selo Pidriš... I znam da je Ante Njegovan bio na... da l' je na bređi? A izišô iz bolnice...

¹⁸ Operacija Vajs (nemački: Fall Weiss - slučaj Belo), poznata kao Zimska ofanziva i Četvrta neprijateljska ofanziva, trajala je od od 20. januara do kraja marta 1943. godine. U pitanju je zajednička nemačko-italijanska operacija uz učesće ustaških i četničkih snaga čiji cilj je bilo opkoljavanje i uništenje Bihačke republike i glavnine ustaničkih snaga u Jugoslaviji. Procjenjuje se da je preko 150 000 okupacionih vojnika napalo znatno malobrojnije partizanske snage, uz koje su bili i ranjenici. Glavni pravci napada bili su usmereni na Liku, Kordun, Baniju i Bosansku Krajinu. Najpoznatija bitka četvrte neprijateljske ofanzive je Bitka na Neretvi, kojom su partizani potpuno preokrenuli tok ove operacije. Iako su nemačke, ustaške, italijanske i četničke snage delovale koordinisano, bitka je okončana pobedom NOVJ, koja je uspjela da probije обруч, sačuva Centralnu bolnicu i gotovo potpuno uništi četničke snage.

▼ Breda je mitraljez?

Jeste, jeste. Teški mitraljez. A snijeg... A ono sunce, pa se topi, pa kako konji prolaze, napravili one rupe i tako dalje. I Njegovan baci bredu. A naiđe komesar Repanjić: „Ajde, ajde, Ante.” A Njegovan ti je bio... on i jedan Kaštelanin, oni su skeč svoj imali. I onda smo mi smjenili kod Pidriša 7. Banijsku i krenuli dole. To je bio udar 12 brigada. Protivudar naš. I onda smo se mi vratili. A znam da smo u jednom selu napuštenom našli orahe. I mi napunili torbice. A sad... kako ideš ono... ovaj... orasi [ispadaju, prim. a.s.]. Mi smo Neretvu prešli u Ostrošću. Moja brigada. A ja sam poznavao taj put, jer sam putovao za Sarajevo. Pa sve sam ja znao te stanice i tako dalje. A ovi ostali su preko Jablaničkog mosta. A ovde u Ostrošću je isto bio srušen most. Tu je uglavnom 1. brigada prešla. Možda i djelovi Pete.

I onda sam ja 15. marta prvi put ranjen. Ovde (pokazuje na desnu ruku, prim. a.s). U selu Idbar. Zvao me komesar bataljona s položaja. Položaje smo držali tu, na brdima. I onda sam te noći iz brigadnog prebivališta poslat u divizijsku bolnicu. I znam... u brigadnoj bolnici dao nam je orahe Sreta Prijić. Bio je ranjen komandant Drugog bataljona Novak. On je teže ranjen bio. I mi smo... dobili injekcije i ostalo. I onda smo krenuli do Jablaničkog jezera. I tada je patrola Vrhovnog štaba uhvatila dvojicu naših, iz naše brigade. Kao – hranu su uzeli, i oni su streljani.

▼ Uzeli stanovništvu nekom? Seljacima?

Da. Za jedanaest mjeseci, pet je u mojoj brigadi streljano. Zadnji u Crnoj Gori, u maju mjesecu. Osamnaest godina.

▼ Vi imate to svoje objašnjenje, koristite taj izraz „partizanski moral”. Kako biste Vi ste to opisali? Zašto se tako oštro kažnjavalo takvo ponašanje?

To je dolazilo s vrha. Da se nije tako kažnjavalo, mi bi se pretvorili ko četnici i ustaše. Pljačkali bi... E, poslije 5. ofanzive su nam dozvolili da beremo trešnje. Kod Milankovića, kod Olova.

Komandant mog bataljona bio je Dimitrije Zeko Vojvodić, a komandir čete Ivan Despotović. Disciplina unutar brigade bila je čvrsta, tih dana u Bajevom polju u Crnoj Gori jedna žena je prijavila borca od 18 godina iz okoline Omiša, uzeo joj je nešto od hrane. Osuđen je od strane suda brigade i streljan. Za mojih 11 mjeseci u Prvoj dalmatinskoj petorica boraca streljana su zbog hrane. Danas neki prigovaraju da tako nije trebalo, da nije vođen proces, da nije imao advokata, ali da nismo imali takav režim, bili bismo isti kao četnici i ustaše, pljačkali bismo i otimali.

► **Vi ste se nakon tog otpuštanja iz bolnice vratili na dužnost zamenika komesara, je li?**

Da...

► **Možete li nam malo približiti, koja je bila uloga komesara i njegovog zamenika u partizanskim jedinicama?**

Zamenik komesara je partijski rukovodioc. Kad sam ja rekao da je naredio komandant bataljona Ljubo Trvta nešto, onda meni Mirko, zamenik komesara brigade, kaže: „Nije on komandant partije.” Partija je bila bog i batina.

► **Znači, to je još jedan viši, po autoritetu političkom, jedan najviši...**

Da, ali po činu manji. I treba bit' prvi... prvi u borbi... a zadnji na kazanu. I ja sam se toga pridržavao. I kad se djeli roba, zadnji... Dok nije došô Paško Romac i kaže: „Moramo rukovodioce najbolje... prve da obučemo.” Mi smo imali kasnije ove opanke, pa padne kiša i to se razvuče u božju mater. A mi, koji smo iz gradove, jebiga... Za ove seljake koji su znali... oni su imali gumene, dole, opanke, tamovamo, pa je to trajalo. A ja došao u partizane u odjelu. Sa cipelama...

► **Nakon 4. dolazi 5. neprijateljska ofanziva. Bitka na Sutjesci, to je pokušaj uništenja partizanskog pokreta.**

O Petoj ofenzivi mogu puno da pričam, dobro se sjećam Sutjeske i te bitke. Maja 1943. godine u sklopu Operacije Švarc, kako su Petu ofenzivu nazivali Nijemci, šest puta nadmoćniji neprijatelj nastupao je prema našim snagama, koje su brojale 18.000 operativnih boraca. Neprijatelj je nastupao s kružne osnovice Foča-Goražde-Prijepolje-Kolašin-Podgorica-Nikšić-Gacko-Kalinovik. Cilj je bio sabiti nas na uskom području uz Durmitor i likvidirati sve naše snage. Nakon ranjavanja u Idbaru 1. maja sam otpušten iz ranjениčke čete. Čim sam otpušten, pridružio sam se Trećoj četi Četvrtog bataljona Prve dalmatinske brigade, u kojoj sam preuzeo dužnost zamjenika političkog komesara.

Sjećam se Nikšića, tada sam prvi put čuo za one tenkove... a, kako se zovu? Tigrove! Trebalo je te noći da napada sedam bataljona. Na Javoruku. Javorak, to je od Nikšića ovamo, prema unutrašnjosti. Međutim, napadô je naš bataljon, i 1. četa. Perun je bio komandant. Poginuo je. I još je poginulo sedam ljudi iz te čete. I Zeko ljut... Mi smo se povukli, jer ovi nisu blagovremeno stigli. A bili smo tada pridodati 10. hercegovačkoj. I sjećam se da smo se povukli na Komarnici. Zeko i

Vlado Šegrt, koji je komandant brigade, samo što se nisu podžapali i pištolje vadili jedan na drugog. Zeko je napô komandanta brigade: „Šta je samo naš bataljon napadao, imao gubitke tak'e i tak'e, to i to.” Inače, Zeko je sposobniji od Vlade. Onaj je stariji komunista, a Zeko je ko vojnik sposobniji pet puta. I onda smo mi kasnije... znam da smo držali položaj – na jednoj strani Komarnice Njemci, na drugoj mi. Možemo pucati jedan na drugog. Mirujemo mi i oni. Tako je bilo i u Crnoj Gori. Čujemo mi glas njihov, samo ih krenemo desno. Čuju oni naš glas... nije ni vojniku njihovom svejedno u šumi biti s partizanima. Lako je kad si ti... na drugoj strani, kad si nadmoćan, imaš artiljeriju i šta ja znam, tamo-vamo.

E, što se tiče same Sutjeske... Imali smo sastanak bataljonskog biroa. To su zamenici komesara četa, komesar bataljona, i zamenik komesara bataljona. I Gandi je bio, Višanin, komesar. I ja kažem: „Šta ćemo s komorom?” Ko pređe... Jer, trebali smo navečer da prijeđemo Sutjesku, pa do mraka. Međutim, moj Mirko... moj komandir čete Mirko Despotović je dvogledom gledao na Tjentištu njihovu komoru, masu Njemaca tamo. A mi, gore na gredi... imamo osam greda, talijanskih. I oko šest sati... možda je šest sati bilo, šest-sedam, njihovi izviđači su se prebacili preko Sutjeske, preko kabla, telefonskog, šta ja znam. I pas zalaje na Mirka. Znači, položaj je otkriven. I sad, svi bataljoni su tu, i komandant brigade i tako dalje. I mi se u početku malo zbunimo, ali su tu bukve, znaš, pa smo zaštićeni. I sad... Nije prošlo deset minuta, padne naredba da se prelazi Sutjeska. Ne čeka se noć, jer je otkriven položaj. I sad... ja sam vidio Sutjesku. Za mene s Neretve, šta je to... Kad zagazimo, ono brzo nosi u božju mater. I onda ja vidim deset metara poviše, vidim ovu... Da, kalem ovaj, telefonski. Tu su Njemci prilazili. I ja se popnem i pređem tu. Inače, nama je iz bataljona Marica... Marica, kako se zvala... Da li je Udić? Uglavnom, ona iskliza. Nju je odnijela [reka, prim. a.s]. Onda su se hvatali za ruku. I sad, pošto smo bili dobili obrok, jeli smo, ali nema vode. I kad smo prešli, onda se ja sjetim da sam žedan. I vratim se i pijem Sutjesku. Napijem se i idemo mi svi svojim pravcem. Mi, 1. bataljon, mi smo najbolje i prošli. Treći bataljon je naišao na ovu njemačku komoru i ostalo, pa su Njemci... Oni se pozabavili oko hrane, oko svega, a onda Njemci napraviše protivudar. Tu je bio 3. bataljon naš i jedan bataljon 5. crnogorske. E, mi smo se probijali više, jer Njemci su imali Košur, Ozren i sve one vrhove. Oni su bili gore. Mi smo mislili u toku noći proć' ćemo njih u božju mater. Međutim, prošli smo ih i došli smo u selendru onu. Zelengora je prašuma. Sjećam se da je Zeko... Komandant... Komandanti bataljona su znali situaciju. Mi u četama nismo. Mi smo mislili – to su borbe, jebiga, tamo-vamo. Nama je bilo glavno da dobiješ neku hranu. Da možeš da ideš.

A ja sam prethodno sa svojim vodom bio na Šćepan polju. Tamo se nalazi neka, da li je crkva, neka ruševina, i Vlado... Vlado Dragaš, mislim da je on bio u autočeti Vrhovnog štaba... On nađe... jedno 5-6 kila kukuruza je našao. I mi smo taj kukuruz kokali. Jedemo to, i to nas je spasilo.

Ja sam sreo sekretara SKOJ-a brigade Stevu Drecula, imao je tifus, i dao sam mu dio. Mi smo kasnije prešli Pivu. Pa smo išli uz Vučevo. Bombarduju avioni... Ali, mi smo se najeli, i bogami smo se peli u božju mater. Tako da smo prošli Vučevo i stigli smo tamo... Jedanaestog smo bili u podnožju brda gde Sutjeska prolazi. E, sad u Crnoj Gori ja znam da Zeko kaže: „Sad ćemo se mi sakupljat po manjim grupama.”

Bili smo gladni. Neki moji Dalmatinci, oni su tražili puževe. A ja ne bih puževe... I mi smo, ovaj, mi smo relativno dobro prošli... Naišli smo na grupu tifusara. Bilo ih je jedno 40. I mi kažemo da idu s nama, neće. Oni se tamo zabavljaju, nešto kuvaju, šta ja znam. Poslije jedno pola sata, čujemo rafale njemačke. Njemci su naišli i pobili ih sve.

Dok se moglo... dok se moglo ranjenike se branilo. Iz 1. bataljona Radovniković, gimnazijalac svršeni, možda je moje godište, a ranjen je u noge. Mi smo prolazili pored njega. Niko ne može da mu pomogne. Uzeo [je, prim. a.s] pištolj i ubio se sam. Da nije bilo teških ovih ranjenika, mi bi njih davno izbegli. Ne bi nas... Onda, čekali smo misiju englesku... da ona dođe. Kod nas je ranjenik bog bio. Sve što je bilo najbolje, sve je išlo ranjenicima. Al' nisi imao šta dat. Naročito u 5. ofanzivi. Nema. A mi smo prvi put zauzeli olovske luke, 1. Dalmatinska. Zarobili tamo neko brašno i ostalo, i dali Vrhovnom štabu. I tada su hljeb napravili. U selu Milanković, to je kod Olova, tada nam je došao Paško Romac, član Politodjela. Kaže: „Berite trešnje.” Trešnje su bile. I sjećam se ja – čekamo mi vječeru, i sad, naravno... Dalmatinci o čemu sve pričaju? O hrani! „A, sad bi' ja ovo, sad bi' ja ono.” A ja... Stalno mi suzbijamo da se ne govori, znaš. A isto mislimo. A ja mislim, šta bi moja teta Stana sad meni dala da sam ja slučajno u Opuzenu. U istočnoj Bosni smo se

GDJE JE DANAS U HRVATSKOJ SPOMENIK STJEPANU FILIPOVIĆU? GDJE JE ZASTAVA PRVE DALMATINSKE PROLETERSKE BRIGADE? PA 2.229 BORACA POGINULO JE U TOJ BRIGADI.

dobro hranili, davali su nam dosta mesa. Kad smo prešli Bosnu i došli u centralnu Bosnu, prvo nema više one hrane. I mi smo imali marš 19 sati. Utom Čenčo (Ante Kronja, komesar brigade, prim. a.s) meni prilazi.

On je znao mene jer sam ja bio ranjen kad je on imao tifus. I kaže Ante treba Nazora¹⁹ nosit'. Ja znam ko je Nazor, ali ovi moji, jebiga, seljaci, tamo-vamo, jebe se njemu za Nazora. On poštuje komandanta i komesara. I nosili su ga dva sata i probudio se i: „Dosta momci!“. I u tom maršu je bio stari Černi. Otac od onog Černog što je bio posle komandant mornarice²⁰. E, tu smo se mi onda rastali. Mi za Dalmaciju, a druga ova grupa za Hrvatsku, za Baniju i tako dalje. Banijski su bili ostali. Sedma banijska. Malo je ostalo.

▼ I onda?

I mi se spuštamo u Vrljiku. Dočekuje nas Makso Baće. I održô je fin govor. A Makso Baće je profesor, Španac. Za nas autoritet, a moj komandant je Miladin Ivanović. On je sa šmajserom. Fino je pjevao. Sećam se pjesme... Mi smo imali hor, mali... I on je dirigovao „Poljuško polje, poljuško. Široko polje...“ i tako dalje. I još panonskih pjesama. Inače, on je pobjegô iz zatvora... iz bolnice kad je Aleksandar Ranković oslobođan. On je to iskoristio. I bio je komandant Beogradskog bataljona. I kasnije je došao za komandanta 1. dalmatinske.

¹⁹ Vladimir Nazor (1876-1949.) je bio pesnik, pisac i političar. Osnovnu školu je završio na Braču a gimnaziju u Splitu. Studirao je prirodne nauke, matematiku i fiziku u Gracu i Zagrebu. Diplomirao je 1902. Predavao je u hrvatskoj gimnaziji u Zadru, a od 1903. do 1918. godine u Istri gdje je ujedno i proveo najveći deo svog života. Penzionisan je 1933. godine u Zagrebu kao upravnik dečijeg doma. Iako u godinama i narušenog zdravlja, godine 1942. je s pesnikom Ivanom Goranom Kovačićem preko reke Kupe otišao u partizane. Njegov dnevnik „S partizanima“ smatra se jednim od najupečatljivijih ratnih dnevnika pored dnevnika Vladimira Dedijera i Dragojla Dudića. Januara 1943. je u zapaljenom srpskom selu kraj Vrginmosta napisao jednu od najpotresnijih pesama o stradanjima Srba „Majka pravoslavna“. Tokom rata je bio predsednik Izvršnog odbora Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), a nakon rata prvi predsednik Sabora Narodne Republike Hrvatske.

²⁰ U Podgori, ispod Biokova je 10. septembar 1942. godine od Primorskog voda – prve jedinice čije su borbene akcije bile usmerene isključivo na more, osnovana Partizanska ratna mornarica. Posle kapitulacije Italije formirane su tri mornaričke komande: Komanda mornarice u Crikvenici, Obalska komanda u Splitu i Obalska komanda kninskog sektora u Ždrelcu (ostrvo Pašman). One su u svom sastavu imale flotile patrolnih čamaca, obalsku artiljeriju, osmatračke stanice, lučke kapetanije i zastupništva. Rešenjem Vrhovnog štaba od 18. oktobra 1943. godine, sve tri komande su objedinjene u Mornaricu NOVJ. Za komandanta je imenovan Josip Černi, a za komesara Sergije Makiedlo. Mornarica koja je imala sedište u Hvaru, objedinila je rad pojedinih mornaričkih komandi i organizovala ih u jedinstveni sistem te podelila obalno područje u šest pomorskih obalskih sektora. Tokom 1944. godine došlo je do dalje reorganizacije Mornarice NOVJ.

Ja sam drugi put ranjen kod Maovice. To je bilo mislim 22. 8. Mene je, u stvari... mora da je minobacač. meni je sve lice bilo od baruta i oči zatvorene. I doktor Beljak, koji je pogledao, i vidi da su oči zdrave, kaže: „Ovo će proć' za par dana.“ Deset dana bio sam u brigadnoj bolnici. Tu je Kosovka bila bolničarka. A Kosovka nije više ona Kosovka što sam je ja upoznao u početku. Ona se raskrupnila... Udala se kasnije za generala Tusa.

► **I, recite nam, nakon tog ranjavanja u Vrljici idete kasnije postepeno prema Makarskoj, i onda ćete na Pelješcu treći put biti ranjeni.**

Ne, mi smo tada bili povodom kapitulacije Italije na Kočinom brdu 15 dana. Njemci su na tvrđavi, njima bacaju hranu i municiju...

► **Gdje je to brdo u Dalmaciji? Gdje dođe to brdo?**

Kod Klisa. Oni su na Klisu. A Kočino brdo, to smo držali mi, i Njemci su znali da naprave kontranapad na nas. Nama je tu došla popuna naše čete. [Mi, prim. a.s] smo imali jedno 35 boraca. Iz Splita je došlo toga dana jedno 35 boraca. Popunilo se. Njemci naprave ispad. Pogine jedino od starih boraca komesar Žarko Šimun, pogodi ga metak u čelo. Sedam je bilo mrtvih naših, i 30 ranjenih. Sve su to ovi što su jutros došli. On iz nabusa... zaklon. I naravno, šara s topom, poruši sve. Tada iz Splita. Ni puške nije imao, nit je znao šta je, i došao je odma' u... Došao je odma' u četu i ušao u borbu. I tu je poginulo, ah...

Petnaest dana mi smo bili na Kočinom brdu i tu sprečavali da Njemci prodiru u Split iz Sinja. Kad smo se povukli, povukli smo se preko Svilaje. Mi smo imali položaje prema ustaškoj legiji na dva grebena poviše Posušja. I nas Njemci stjeraju u toku dana u 30 bunkera, najprije razbiju jedan bunker i, naravno... jači su bili, mislim tehnički, i tako dalje. I u toku noći mi moramo povratit' položaj, i to radimo. I tri puta se to ponavljalo. Mi kažemo: „Ovo je gore nego 5. ofanziva.“ I dođe naređenje da naša brigada ide. Treba da se napada Makarska. I tako mi predamo položaj 3. brigadi 9. divizije i krenemo za Podgoru. Međutim, nije se napadala Makarska, jer se Njemci iskrcavaju na Pešac. I, nas pošalju, 1. i 4. bataljon, na Korčulu. S Korčule na Orebić. I, tamo je razbijena bila 13. brigada, ova novoformirana. I mi smo zauzeli Trpanj, i ja sam ranjen kod Kune. Kuna je jedno malo selo. Dve-tri noći je napad i kontranapad bio. I mene je Borka Vitasović, bolničarka, na položaju previla. I prebaciše me u selo, dole. Međutim, oni imaju mitraljeze na vrhovima. Kako je mene grupa nosila na nosilima, novi su borci bili, Njemci zaprašiše, oni mene ostaviše. Međutim, Ante Miličić, moj drug od formiranja brigade natjera ih

da me nose. I tako mene prebace u Trpanj. U Trpnju je Kruno Volarević s motorom, i onda on me prebaci na Korčulu. Na Korčuli me previja doktor Ivanišević. A njegov sin je bio u zabavištu sa mnom. I onda, prebaciše me na Vis. Znam da smo 7. oktobra... uhm, 7. novembra, bili u jednoj kući i Vicko nas je posjetio. Nas sedam je bilo, na štrancima smo ležali.

➤ To je bio Dan revolucije?

Dan revolucije. I, prebaciše nas na Komižu. I na Komiži doktor Beljakov – on je bio doktor kod mene i radio sa mnom '41. godine – i, kaže: „Hoćeš da ideš u Italiju?” „Ma”, rekô, „oču odavde”, jer su bombardovali već bili Komižu. I 30. novembra s brodom Bakar mi smo prebačeni u Italiju. I tamo nas prihvaćiš Englezi sa svojim onim sanitetskim kolima i tako dalje. I ja mislim da smo se mi zadržali skoro dva mjeseca u Grumi. Gruma je 20 kilometara od Barija. Tamo je naše osoblje bilo. I dolazio je jednom Makso Baće²¹. I kaže Englez: „Ovo što mi radimo za vas”, kaže, „to je kaplja u moru prema onom što ste vi dali za opštu savezničku stvar.” I nas, posle nekog vremena, prebacuju u Tarantu. Znači, idemo vozom do Brindizija, i onda... Taranto je Saveznička bolnica. Na obali Tirenskog mora. Ali smo se s andersovcima²² – to su ovi fašisti poljski, koji su bili u vojsci Engleske – oni nama stalno kažu: „Džaba što se vi borite, doć' će poslije rata,”

²¹ Maksimilijan Baće je rođen 12. decembra 1914. godine u Pakošanama, kod Zadra. Kao učenik klasične gimnazije u Splitu, preko starijeg brata Metea, pristupio je revolucionarnom omladinskom pokretu i učestvovao u političkim akcijama koje je organizovala Komunistička partija Jugoslavije, a 1932. godine je postao i njen član. Na Zagrebačkom sveučilištu je studirao filozofiju. Zbog političke aktivnosti, bio je pod prismotrom policije, a 1935. godine uhapšen je i na osnovu Zakona o zaštiti države osuđen na godinu dana zatvora. Posle izlaska iz zatvora Maks je nastavio političku aktivnost. Posle diplomiranja, 1937. godine, otišao je u Španiju i ostao sve vreme građanskog rata boreći se na raznim frontovima u redovima Internacionalnih brigada. Posle građanskog rata, s ostalim pripadnicima internacionalnih brigada, prešao je na teritoriju Francuske i bio interniran u koncentracioni logor, odakle je 1940. godine pobjegao i ilegalno se prebacio u Jugoslaviju. Posle okupacije Kraljevine Jugoslavije Maks je bio jedan od organizatora Narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji. Aprila 1942. godine, kada je formiran Štab Četvrtre operativne zone Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, postavljen je za operativnog oficira Štaba, a u februaru 1943. godine za komandanta Grupe partizanskih odreda Dalmacije; na toj dužnosti ostaje do početka avgusta iste godine, kada je preuzeo dužnost političkog komesara Operativnog štaba za Dalmaciju. Prilikom formiranja Osmog dalmatinskog udarnog korpusa, 7. oktobra 1943. godine, preuzeo je dužnost načelnika Štaba, a u januaru 1944. godine komandovao je snagama NOVJ za odbranu luke Vis. Bio je jedan od potpisnika Sporazuma o predaji italijanske divizije „Bergamo”, u Splitu, 12. septembra 1943. godine. Kao predstavnik Osmog dalmatinskog korpusa, nekoliko puta je putovao u Italiju zbog dogovora i saradnje sa savezničkim jedinicama.

²² Władysław Albert Anders (1892-1970) bio je general poljske armije, političar i istaknuti član poljske vlade u egzilu u Londonu. Bio je komandant Poljskog 2. korpusa koji je bio glavna taktička i operativna jedinica poljskih oružanih snaga na strani Saveznika.

kaže, „kralj Petar i četnici.” E, to je ovako što mi je ostalo... A onda, ja sam... Nisam išao u svoju brigadu, nego u novoformiranu brigadu. U stvari, ja sam se javio za vazduhoplovstvo. I čekalo se, čekalo... Ko se javio za mornaricu, išao je u (nerazumljivo, prim. a.s) jer smo imali bazu tamo. Ko se javio za vazduhoplovstvo, na tenkovske jedinice i... A za vazduhoplovstvo čekamo i čekamo. Međutim, tu se zakasnilo. I 1. ožujka, 1. marta '44. godine mi se prebacujemo na Vis s invazionim brodom, engleskim. I već sam pričao da nas je komanda broda zvala na ručak, i naravno, ja, zamenik komesara, pitam se: „Ne, imamo mi našu hranu” i tako dalje. Fića Bajković, na partijskom sastanku kad sam mu ja ispričao, kaže: „Trebali ste ić', vi ste bili predstavnici naše armije.”

Na Visu je bilo oko 600 [zarobljenih, prim. a.s] Njemaca. Ti su Njemci radili puteve. Prvog marta... ne, 1. maja, ja mislim da je to patrolni brod američke mornarice, idemo mi za Biokovo. Veza je bila tamo između Ploča i Gradca. I sada, Njemci su osetili da dolazi nešto i pucaju iz topova. I američka misija je bila s nama. Oni se nisu iskrkali. Mi smo se ranjenici iskrkali, primili ranjenike i neki materijal i tako dalje. Tako da je tek u avgustu mjesecu, kad sam ja bio u Neretvanskom odredu, došla ta njihova misija koja je išla prema Mostaru. To su, u stvari, obaveštajci.

Ja sam došao u Neretvanski odred. Žarko Despot je bio komesar Južnodalmatinske grupe. On je stariji od mene, '20. godišće. Ostao je bez noge. Nehotice je jedan ispalio... ovaj, knojevac²³ iz mitraljeza, šta ja znam. I mene onda šalju u Makarski odred koji je manji, četni sastav, a meni je svejedno. Ja sam bio đak Makarske. U Makarskoj sam išao u školu, poznavao sam mnoge ljude tamo. Ivan Prodan je bio komandant. Komesar je bio ovaj Despot. I ovaj... I ja sam otišô tamo, i bio sam jedno mjesec, mjesec i po dana. Međutim, 25. aprila Prpić pogîne. Komandant. I onda pošalju Miru Jerkovića i mene u Neretvanski odred, i tu smo mi sreli ove Amerikance. Naši su se borili za jedanaest ovi', avijatičara koji su padobranima napustili tvrđavu i oslobodili su... Dobili su od nji' satove i ostale stvari. Iz Neretvanskog odreda formira se grupa udarnih bataljona. I ja idem tamo za zamenika. Međutim, u to vreme formirana je OZNA²⁴ 8. korpusa prije. I dolazi Slavko Jelić i prije toga Kastulović. I vrbuju mene za službu. Ja ne znam ni šta je, [ni, prim. a.s.] kakva je to služba. Al' kad meni rekoše da je Makso Bačo otišô za

²³ Član Korpusa narodne odbrane Jugoslavije. KNOJ je bila posebna jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koja se bavila bezbednošću i zaštitom na oslobođenim teritorijama.

²⁴ Odeljenje za zaštitu naroda - OZNA je bila kontraobaveštajna služba NOVJ u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji i FNRJ. Ustanovljena je 13. maja 1944. naredjenjem Josipa Broza, a marta 1946. godine reorganizovana je u Upravu državne bezbednosti (UDBA) i Kontraobaveštajnu službu (KOS) Jugoslovenske armije.

pomoćnika kod Rankovića, ja sam pristao. I prvi slučaj je bio da smo mi imali, ja i Dubravko – Dubravko je bio obaveštajac, učitelj, stariji od mene sedam-osam godina – ovaj... Imali smo slučaj čuvara u Jasenovcu. I on je nama priznô – je li on to radio, koliko je ubio... tamo-vamo. Imao je 19 godina kad su ga ovi vrbovali. Kaže, došao oficir Crne legije i kaže: „Bi li vi ovakve čizme, bi li vi ovakvo odjelo...” I kaže: „Odosmo mi u božju mater.”

Onda dolazi do rasformiranja odreda i popune 9. divizije. I sada, mene Stanko Palmač predlaže da ja idem na teren. A šta ću ja na teren? Na terenu sekretar komiteta, jedan koji je ustašku dresinu²⁵ vozio dok su oni bili ovamo u četi. A njegov brat je... i ostali, bili su u partizanima. I ovaj... „Neću ja”, kažem, „ja neću iz vojske.” I poslaše mene u 4. splitsku brigadu. I ja sam bio jedno vreme... poslije pada Knina...

▼ To je decembar '44?

Da. Decembar... Bio sam još u brigadi, i onda smo mi išli na Mostar. 4. brigada... U Čitluku smo imali komandu. A ja sam imao svoju kancelariju u samostanu. Znaš, đe je bio jedan stari gvardijan. Komandat je bio Gače. Komesar je bio Jerko Pantinjeli. I, Jerko je otišô za 4. armiju na drugu dužnost. Bere Badorina je bio zamenik komesara. Brigada je dobila takav širok front, da to ni divizija ne može da održi. I ustaše su se ubacile u međuprostor. Dvije bojne. I stigli su do Metkovskog mosta, srušili most. Razvila se borba tamo. Ja sam bio na sastanku u Imotskom. Poginulo nešto naših i šta ja znam. I ja tada dobijem premeštaj u diviziju. A da bude moj pomoćnik Boško Mileta, građevinski je, rudarski inžinjer, tehničar.... Onda sam ja u diviziju skupio (nerazumljivo ime, prim. a.s) studenta treće godine. On je Sinjanin. Pa onda Nikolića, studenta prava, on je bio sekretar. Onda Ilija Kuč, gimnazijalac. ... Tako da sam ja imao dobar ovaj, dobar sastav.

Oni gledaju nas iz proleterskih brigada kad smo došli kao odredaše. Ma, kakvi odredaši. I ja... Bio Jerković, Nikola Batanić... ahm... ovaj... Tu je poginuo Mate Bošković. On je bio vodnik u mojoj omladinskoj četi. Bio je u 1. proleterskoj, prošao sito i rešetô. I tako, s 9. divizijom mi smo imali akcije najprije u napadu na Mostar, a onda kasnije 9. divizija je prebačena na sektor Zadra, Jablanac i ostalo. I onda smo imali iskrcavanje na Pag. A na Rab sam se ja iskrcao s Klevom Gavrićem koji je bio prije komesar bataljona. Mene nije niko tjerô, ja sam bio oficir divizije. Od svih divizija kasnije ide samo komandant i komesar. Međutim, nisam ja mogao, ja sam išao da ratujem.

²⁵ Vrsta prevoznog sredstva za prevoz osoblja koje radi na železnici.

► **Gdje Vas je sačekalo oslobođenje zemlje? Kako ste doživjeli objavu da je rat završen i da je nacifašizam pobeđen? Da li se sjećate kako ste se osjećali? Kakva je bila atmosfera?**

U Trstu. Mi smo ušli u Trst²⁶, kažem... Treća brigada je bila kod nas tada najbolja. Jer, to su borci koji su završili obuku u Štokerau (Stockerau, grad u Austriji, prim a.s), pa mobilisani, pa došli kod nas... I u Trstu, na primer, jedan nosi med i šarac. Šarcom tuče, a drugom rukom uhvati i jede med. Na Rabu jedan nosi šusterski alat, tera 30 kila. „Šta će ti to?“ „Aha“, kaže, „trebaće ovo meni posle rata.“ E, i mi smo ostali 40 dana u Trstu. Svake večeri je bio ples. Meni kad treba, ovaj... Treba ti pivo? Samo imaš pečat, ode' ti tamo, dâ ti pivo i tako dalje. [...]

► **Kako ste doživjeli Rezoluciju Informbiroa 1948. i sukob sa SSSR? Da li se sjećate nekog slučaja?**

Perko Nikolić, koji je otišao '27. godine u Panamu, u Ameriku. Sina sam mu ja odveo u partizane. I Riki Nikolić je tri godine bio u 1. proleterskoj, izišo je kao zamenik bataljona. Mi smo jedini preživeli. I... bio je u POŠ-u. To je Pešadijska oficirska škola. I ja i Drago Pipinić, iz naše Neretvanske čete idemo da ga vidimo. I on... I onda je nešto rekao za Mošu. I ufatiše ga tamo, isključiše ga... Uglavnom, demobilisahu ga. Došao je u Sloveniju, imao je dvoje djece, niko neće da ga zaposli. I uhvati ga jedna ibeovska grupa, i on meni kaže: „Tada sam ja, u stvari, postao ibeovac.“ I [bio, prim a.s] je tri godine na Golom otoku. Kaže: „To sam zaslužio!“ Završio je tamo građevinski zanat. I kasnije je došao. I nisu ga htjeli odmah u Opuzenu zaposliti. Onda sam ja intervenisao kod načelnika, kod šefa PIK-a Mate Tutavca. A Mate Tutavac je bio jugonacionalista, pa se plašio, tamo-vamo. Ma, rekô, zaposlite vi heroje, majku vam božju! Ovi se zabavljaju i naslađuju što je Riki došao u takvu situaciju da ne može da se zaposli. I zaposlio ga je on. Kasnije ga je i Stanko Parmač primio. U njega je imao poverenja. I... oženio je Slovenku, imao je dvoje djece. Ova djeca su se udala u Italiji, ne znam je l' tamo... Znam kad je bila '58. godina, proslava na Sutjesci, da mu nisu dali da ide na proslavu. To je greška velika.

²⁶ Tršćanska operacija je bio vojni poduhvat Jugoslovenske armije sa ciljem oslobođenja Trsta i okoline od nemačkih snaga. Operacija je trajala od 29. aprila do 2. maja 1945. godine. Bila je deo operacija Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje Jugoslavije. Sporazumom između Generalštaba Jugoslovenske armije i savezničke komande u Italiji bilo je posebno predviđeno da će jugoslovenske trupe prodorom duž primorskog pojasa nastojati da privuku nemačke snage, kako bi olakšale nadiranje Saveznika u Italiju.

▼ **Koja je za vas, kao direktnog sudionika, najvažnija tekovina Narodnooslobodilačke borbe?**

Najvažnija tekovina je to što smo oslobodili zemlju, a i mnoge druge. Danas gledam ove branitelje po Hrvatskoj koji tvrde da je ona s njima počela. Više je Hrvatskoj donio jedan gladni i goli partizan nego njih deset sitih i pijanih, kakvi su išli u rat. Gdje je danas u spomenik Stjepanu Filipoviću? Gdje je zastava Prve dalmatinske proleterske brigade? Pa 2.229 boraca poginulo je u toj brigadi. Nama nitko nije bio ravan. Niti jedna vojska nije nam mogla parirati. Nijemci su nam mogli zadavati probleme, ali u nas je svijest bila prejaka, svijest komunista i SKOJ-evaca.

Intervju s Antom Damićem nije završen. Umro je 6. januara 2017. godine u svom stanu u Beogradu.

Fotografija: Vladimir Opsenica, 2016.

NIKICA PILIPOVIĆ DAJANOVIĆ

Razgovor vodila Marijana Stojčić

▼ **Rođeni ste u selu Vrtoče u podgrmečkom kraju 1922. godine. Recite nam nešto o sebi, svojoj porodici i odrastanju.**

Moje Vrtoče je mahom iz Like naseljavano. Drvar je susjedno mesto, Drvar je naseljavan mahom iz Dalmacije, jer njima je Dalmacija bila bliže nego Lika. A mi smo iz Like. Nama je bila Lika preko puta, preko Une... Moje selo je četrdeset prve imalo dvjesta i nešto kuća... I svaka kuća je bila negdje u prosjeku deset stanovnika, žitelja, ukućana... Ja sam rođen kao četrnaesto čeljade u kući... Đed i baba... po tri-četiri strica sam imao... pa su stričevi imali žene, pa su strine rađale, pa tako smo... Ja sam bio četrnaesto djete u kući, ali sam bio drugo djete u roditelja. U nizu od devetoro djece, ja sam drugo. Imao sam četiri brata i četiri sestre, znači nas devetoro bilo. I jedan brat je umro. Ja mislim da ga se sjećam. I svi su preživjeli sem ovog brata. I svi su prošli kroz rat. Najmlađi je bio dvije godine četrdeset prve, godinu i nešto... Trijes devete je rođen. Moji su roditelji rađali kao da je njihovo polje tamo, kao da... ovaj, kao da su njihove luke. A bili smo sirotinja, puka sirotinja.

► **Koliko Vam je bilo godina kad je počeo rat?**

Ja sam imao 19 godina. Ja sam došao u Beograd sa 16 godina... Mjesec dana ili više od 16 godina, i radio sam ovde (u Beogradu, prim. m.t) na građevinama... A odavde su me štuke '41. isterale, avioni, bombe, pa sam otišao. Pobjegao u zavičaj tamo... A u zavičaju me sačekale ustaše, sa čakijama, pa smo pred opasnosti od istrebljenjem pobjegli u Grmeč... Pa smo onda iz Grmeča, nismo mogli bježati, nego smo se organizovali na otpor.

► **Kakva je bila tamo atmosfera? Jesu li ljudi bili svesni da tu sad počinje nekakav rat?**

Već je bio rat. Ja sam pobjegao kad je bombardovanje Beograda bilo. Pobjegao sam tamo. Već je bio rat. Šta nije bilo jasno, što nismo ni očekivali, da će biti podjeljena zemlja, Jugoslavija. I da će stvorit' se NDH, i da će NDH biti zločinački... I da će naše ustaše... Odnosno, mi smo dobili najveću, najzločestiju felu fašizma.

Glavni ustaša je bio neki trgovac. Njegov sin je bio ustaša koji je bio u Jasenovcu. Došao do Jasenovca, kao zapovjednik zdruga Pavelićevog... Trojica braće, jedan je bio ustaša, jedan... seoski starješina, a treći nije bio u vlasti nikakvoj. On se izvukô... Ali oni nisu bili zli.... Ovog jednog Videzina Maričića, rodila je moja Pilipovička. Al' on je bio najzločastiji ustaša.... Pe-šes' cura se udalo za Hrvate ili hrvatskih cura se udalo za Srbe... I oni su se ponašali jako lijepo, dobro. Ali, eto, bilo je i naopakih. Smučeno vrijeme. Iz susjednih sela su počeli odvoditi ljude i gubi im se trag. Znalo se gde ih odvođe, a šta je s njima bilo, to se nije znalo. I strah je bio svemogućí, opšti strah, i zbunjenost, smučenost... Bilo je planova, 'očemo li za Srbiju, 'očemo li... Znete, kad ne znate šta će biti, šta nosi noć šta dan, kad život se produžava samo za jednu noć, za jedan dan. Već u maju su počeli ubijati: Grubišino polje, Glina, Kordun. Ubiše već u maju... ili je to bio početak juna? Ubiše osam cura, koje su kopale kukuruz. Naišli su i nišaniili, ubijali. Igrali se, zabavljali se ubijajući. Tako da je bilo smučeno vrijeme.

Bilo je riješeno... Ili kako da kažem, stvorena je atmosfera da se nećemo živi u ruke ustašama predavati. Živi u ruke nećemo ustašama. A šta ćemo dalje, mi nismo znali. Nikoga nije bilo da nešto rekne, da nešto predloži pametno. Kad je kapitulirala bivša vojska kraljeva, u selu se mom zatekla neka jedinica koja je volove tjerala. Zašto li su te volove tjerali, i kola ta tjerali, kad ništa nije bilo u njima? Kad su Nijemci došli predveče u moje Vrtoče, oni se razbežali. Bacali su oružje i to su oružje seljaci kupili. Ja sam bio skrio jednu pušku s municijom. Sve ono što je imao vojnik sa sobom, on je bacio. Kiše su padale, a ja sam to sklonio u

suvozd jedan, ogradu zidanu od kamena. I znao sam da će ta puška propasti. Bilo mi je žao, a ne smijem reći nikome. Ne smijem reći jer... Mogu me uhvatiti ustaše, pa me staviti na muke, a ja onda kažem da sam rekao tome i tome, a onda će njega... Tako da sam ćutao. Kad psi zalaju, ja pobjegnem iz kuće. Uglavnom je bila stvorena atmosfera da se ne treba ići ustašama u ruke, a i dolazili su glasi neki. Mi nismo znali ko tačno glase šalje, ko te poruke šalje. Uglavnom je atmosfera bila takva da ti ništa ne znaš.

Mi smo pobjegli u šumu 28. jula (1941. godine, prim. m.t). Drvar je bio 27. oslobođen (1941. godine, prim. m.t)²⁷. A Drvar je preko planine. Mi to nismo znali. Sve je bilo u rukama ustaša. Sve je bilo pod njihovom kontrolom, a ljudi nijesu napuštali selo. Nisu smjeli ići, udaljavat se od sela. Tako da mi nismo znali šta je u Drvaru, koji je preko planine. To večekad smo mi pobjegli u šumu, to je bilo bježanje. Ja sam tri puta ili pet puta bježao, koliko su me noge nosile. A nosile su me, ja sam imao devetnaest godina... To je bio takav tutanj kroz voćnjak. Ja nisam bio baš spreman, nisam bio ni hitar za preskakanje, ni brz na trčanju, al' sam to veće tako preskakô. Da me onda vidio neki trener, uzô bi me sigurno. To je bila atmosfera čudna. Mi bježimo kroz selo, koje je tamo na padinama Grmeča, i narod bježi. Ljudi, muškarci bježe, žene trče za njima, nose gunjeve neke, sjekire drže. I mi smo pobjegli u šumu. To veće kad smo mi pobjegli je zapravo, moj stric Filip poslao je strinu da izvidi šta je. Gungula je bila, galama. Ustaše su bile tamo. Stigli su kamioni ustaša iz Petrovca. Ona je pošla da kupi duvan, skoro se srela s ustašama i pobjegla. I više otuda, nosi maramu u ruci: „Bjež'te, eto ustaša.” I ja kad sam pobjegao. Ja se nisam okrenuo da vidim je li me tjeraju ili ne, dok nisam pobjegô gore u Čučevo. Al' sledeći put, ta patrola koja je išla, ona je išla da poziva ljude, da sutradan dođu, da se opština formira, da će predsjednik opštine biti neki Josip Matijević... I otišli su ti ljudi, oni koji su vjerovali, koji su mislili da njih neće. Otišla su dvadeset četiri čovjeka... Među njima je bio Jovo Babić. I moj otac je sutradan stupio u kontakt s njim i on mu je pričao šta se zbivalo tamo, na raskršću ispred kasarne. Otjerani su, ubijeni su. Pobijeni svi. Neki dan ranije došao je pop da drži službu božju. Ja mislim da je on to došao da zaradi neki dinar, da nisu imala šta djeca da jedu. I oni su ga uhvatili, palili mu bradu, vikali, tražili od njega da više nešto, šta ja znam. To su žene koje su tu bile iz kuća, koje su to gledale, pričale. Tada su otjerali pet sestara, putara, otjerali jednog trgovca, jednog žandara koji je bio žandar u Srbiji negdje, pa je došao kući, jednog obučara... I tako je to počelo. Tako smo pobjegli u šumu. U posljednji momenat.

²⁷ U Drvaru je 27. jula 1941. godine izvedena prva ustanička akcija na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja se kasnije slavila kao Dan ustanka naroda BiH. Drvar je za vreme Drugog svetskog rata čak 2/3 vremena bio slobodan grad.

Najprije je bilo bezumlje, ne znaš kud ćeš, šta ćeš. Najprije je trebalo okupiti te ljude, jer je svako pobjegao u rupu gde je on mislio da je najsigurnije. Trebalo je skupiti ljude, izvući iz rupa, iz njihovih grmova. Mi smo imali na planini kolibe. To su bile kao kuće. Tamo si celo ljeto. Izlazi se sa stokom. Oko tih smo se kuća skupili. Neki nisu htjeli. Moj neki Mirkač, stric je pričao, doznali su gde se on krije, izvukli ga i nagovarali ga da dođe sutra na zbor, a on kaže: „Ustaše me progone da ubiju, a vi mi ne date da se skrivam.” Svaki ima svoj problem, znate. Uglavnom, dva dana su trebala da se skupe, da se skupimo. Nisu opet došli svi, neke porodice nijesu htjele. Neke Vukše su bili jako snažni i glasoviti i, ali oni su već bili prokazani da su bundžije. I onda nisu bili sigurni da će uspjeti ta pobuna. Ako ne uspe, oni će biti krivi, ko će nego oni, i tako. Nije bilo jednostavno okupiti ljude. Onda, došli jedno jutro i ono što se okupilo, skupilo. Kod nekog đeda mog, Stevana Pilipovića, kod kolibe njegove. Skupili smo se, a njegov sin Sava je bio kao domaćin. Dočekivao nas i tako sve. Predložio je da pređemo na drugu stranu polja, u neki drugi ugao, da se sklonimo ako dođu avioni. I onda su ljudi došli tamo. Pedesetak ljudi skupilo se. I ovaj domaćin Sava digne se i kaže: „Ljudi, mi ne možemo više da čekamo nekoga, ja mislim da to...” i sve nešto na okruglo, na čoš. Bio je neki Stevo Radanović. On je otišao kao dječak u Beograd. Dva-tri puta su ga žandari dogonili. Nešto je vikao, nešto „dolje gulikože”, šta ja znam šta je vikao. A to sve od stanice do stanice i sve pješice. Ošišaju ga, slikaju ga. I taj Stevo, koji je znao već sa žandarima, kaže... A on crn, visok, ovaliki, nema za šta ga uhvatiš, sve mišić i kost. „Šta ti meni”, kaže, „ne bi mogli, možda će bi mogli, možda nemamo, možda će biti... ne može to tako. Imamo čvrste ruke, jake ruke, i zdrave zube, pa ćemo ih daviti, rukama daviti, a zubima grkljane vaditi.” Njegovog brata su dan ranije ustaše otjerale. Najmlađi brat bio. Bio je krasan momak. Onda dolazi moj rođak, neki artiljerac. Služio kod artiljerije, bio nišandžija, u haubicama. Digne se i izvadi iz neke poderane maje „Evo ja imam pištolj, vojnodržavni”, kaže, „ mi ćemo njih ovim pištoljem.” To kao da je slomilo neke, znate. Nije neka kubura đedova, nego pokazano je vojnodržavno oružje. Onda je neki kovač, isto moj Pilipović, Mile Pilipović Canjko se zvao, rekao: „Ja imam pušku, karabin...” On je sakrio tu pušku u neku bukvu šuplju, negde usred Grmeča. Ne bi je pronašli svi SS-ovci svijeta. Rekao je bratu Simi. I poslao je toga brata da donese. Ovaj je znao koja je bukva. Oni su već krili nešto tamo, ko zna šta sve. To je prva puška koju smo imali, vojnodržavna puška, petometka. Onda je jedan moj stric rekao da on ima pet karabina i dva sanduka municije. A to je bilo, to je bilo takvo bogatstvo. Onaj pištolj, vojnodržavni, on je već bio da imamo s čime ratovati. A sad pet karabina, dva sanduka municije, to je da ratuješ mjesec dana. A ovaj Sava što je rukovodio zborom, kaže on: „I ja imam šest karabina.”

Onda su pojedinačno nabrajali. Ja sam čutao za svoj, jer su rekli u razgovoru, da oni koji nijesu služili vojsku ne mogu imati oružje, jer će ubiti nekoga pored sebe i šta ja znam. Tako da smo mi toga podneva sakupili dvadesetak karabina, više nego ustaše što imaju u selu. A naša su stostruko ubojitije, jer silaze s planine, sa hajdučkim rukama. Odmah to popodne dogovoreno je da već sutra idemo u napad na ustaše u mom Vrtoču.

Poslana su dvojica ljudi kod Lipljanaca s preporukom da ćemo mi napasti naše ustaše, a oni da napadnu svoje. Oni su napali svoje, mi smo odustali. Mi smo se kukavički ponijeli... Pa smo se na brzaka organizovali i krenuli u susjednu Krnjeušu, gde su bile mnogo opasnije, organizovanije ustaše. Ne da ih napadamo, već da ih držimo, da im ne damo da prođu ako bi krenuli da intervenišu, da nam udare s leđa. Da, rekoh, Lipljanci su svoje ustaše proćerali. Zapucali su, oni su pobjegli, i sutradan, u zoru, stiže glas da je Lipa oslobođena ustaša, a mi spavamo. Na brzinu smo se organizovali, izabrali komandira. Mi nismo imali starješinu. Pilipovići i Vukše su imali oružje: 15-16 pušaka su imali Pilipovići, Vukše su imali desetak. I nisu mogli se pogoditi ko će biti starješina, pa su izabrali Atlagića nekog. Da nije ni Pilipovići ni Vukša. I taj čovjek je pristao da bude komandir naš, poveo ljude, i poginuo. Taj dan poginuo. Nije bio ni dva sata komandir. Jedan krasan čovjek. I oslobodili smo to moje Vrtoče. Bila su i moja dva druga. Imali smo jednu pušku. Znači trojica na jednu pušku. I ta jedna je skraćena cijev... I kundak je skraćen, da bismo mogli skriti ga pod gunj. Nismo ni bili bitni, niko nije računao na nas... da.

Kad smo oslobodili selo, to je bio drugi avgust, Sveti Ilija. Naravno, mi smo zvonili, da čuju sva sela okolo da smo mi oslobodili crkvu, da zvono zvonu. Kad smo oslobodili Vrtoče, našli smo Hrvate, Maričiće. Sklonjeni su tamo, pošto oni nisu smjeli spavati u svom zaseoku, nego su došli tamo da ih ustaše brane. Među njima je bio i onaj ustaša Videzin Maričić. Maričić koji je slao ljude da prisustvuju uspostavi opštine, a onda su otjerani i ubijeni. Njega smo našli i njegovu porodicu, i njegove Maričiće... A sutradan, odjedared, topovi počеше ganjati naše Vrtoče. To je bilo bezumlje. Top je bio jedan, ali mi smo mislili ko zna... I, naravno, pobjegli, razbježali se.... Kad je počeo top tući po selu, onda su počele i kuće gorjeti. To je bio treći avgust. I kamen je gorio. Sve što se potpalilo, ono je gorelo. Ubili su desetak ljudi. Jednu curu su ubacili u zapaljenu kuću. Zapalili kuću i ubacili je u vatru, u oganj. Otac joj je gledao iz žbuna negdje, i kad su oni krenuli dalje kroz selo, on dotrči da je spasi. Oni ga primjete i ubiju. I njega bace. Ubili su desetak onih koji su stariji, koji nisu mogli da bježe. I to je bilo stravično. Puškari se razbježali, nema ko da ih skupi... Selo gori, pola sela izgorilo. I crkva i škola, sve je to zapaljeno. I moja kuća, naravno. Nije zato što je moja, nego što je bila tu pri ruci... Poslije smo

doznali da je to jedna satnija. Ustaše su pratili i pljačkaši, oni koji su došli da iskoriste nešto. I oteli su svu stoku, sve žito... Sve ono što su mogli tjerati, otjerali su. A narod prvi put bježi u šume s djecom, bez igde ičega, nema večere, nema ništa. I strah jedan... jedno opšte bezumlje ili beznađe. Nije niko spavao, svak je računao šta će biti, kud će, šta činiti kad svane dan. I u zoru, puška opali, i čuje se negdje glas. Odemo tamo, a to moj jedan rođak, prevršilo mu već, Milkan Pilipović... Opalio iz puške, i zove ljude da mu se pridruže. I mi smo došli tamo i okupili se. Nas desetak, petnaest. I krenuli smo istim putem kojim smo dan ranije išli da napadnemo ustaše u selu. A domobranska kolona već napušta selo i prolazi tamo đe smo mi kosili kad su oni naišli. A dvije-tri puške oglašavaju se iz naše gradine, iz naše šume. I meni stric kaže: „Ajde ti, Nikice, vidi ko to tamo puca. Trči tamo.” I ja sam trčao, preskakô i grmove. I poneki fijukne metak, a ja sam već bio ratnik iskusni. I otkrijem dva-tri čovjeka, mojih rođaka, Pilipovića. Oni su proveli noć iznoseći sve iz kuća, računajući da će sutra biti spaljene, pa nešto da ostane. I ja se vratim i kažem ko su. Kad smo započeli kavgu, ljudi su pristizali iz planine, odsvukuda. I sve više što domobrani ulazili u klanac, u tjesnac, sve je više ljudi pucalo na njih... Domobrani su počeli bježat. Najpre su se povlačili, posle u trk. A kad vojska počne bježat', to nema boga, to najbolje se skloniti... Ja sam, uvijek sam bio brz, trčao sam da nešto ušičarim. Desno od mene, na deset koraka pade čovjek jedan naš, Pero Latinović. Ja okolo, preskočio zid, kamenu ogradu, došao do topa. Oni koji su se razumjeli u topove kažu: „Ne pali zatvarač”, a to je zatvarač, komad gvožđa. Falila je samo neka ručica. Ručicu su skovali. Probudili su noću Stevu Stanarevića. On je skovao to, i radilo je. Taj top smo bacili u Neretvu poslje bitke na Neretvi. Taj top je završio tamo. I nije top, nego haubica. E, to je bila radost velika, ogromna. U toku noći se čulo, i Lika i Krajina, sve čulo da smo mi zarobili top. I top ne da puca, nego grmi. Mada ga niko nije ni probao. I dolazi svijet i donosi darove. Cure su donosile peškire, košulje i šta ja znam... da daruju top. I sad taj top treba bit sakriven, jer će sad sve sile božje navaliti da ga traže, da ga oslobode. Ma niko nije ni pokušao... To je trebalo vidjeti. Sve je to bilo čudno, znate. Mi smo top izvukli u šumu. Treba da gađamo Krnjeušu, a između topa i Krnjeuše je brdo. Kako prebaciti brdo a pogoditi Krnjeušu, to je bilo pitanje. I došli su artiljeri, sva pamet naša skupila se. Mi smo pravili šegu od toga. Prva granata, tut, zap u brdo. Nije kilometar letjela kroz vazduh. Potrebna je elevacija. Prvi put ja sve to čujem, reper, punjenje, dopunsko punjenje i to... Učinili su što su mogli, pali... Nema je. Granata otišla preko Grmeča. Onda je poslje bilo zezanje da su ubili kravu, da će odštetu tražiti Bosanci. Onda su rekli ne smeju više to raditi, ne smeju se traćiti granate, treba tražiti pravog artiljerca. I rekli su da u

susjednom selu nekom tamo ima ko garant to zna. U toku noći su njega i doveli. Kaže on da nije top nego haubica. I kaže da se odavde ne može pogoditi Krnjeuša, nego da moramo sići dolje. Ovo nije minobacač, ovo ne može ubacit u putanju, i tako.... To je bila velika rasprava. Ne može to ići tamo na cestu na kojoj smo ga zaplenili, jer je to nesigurno. Preko tuđe teritorije ne može. Onda je rečeno da se nekim šumskim putem svuče. Ali, opet, konji nisu dobri, jer su vrtljivi, nego da se volovi nađu. Vo vuče, ne rita se... Onda smo vezali kanapima, pa po dva momka s jedne strane, dva s druge, da se top ne bi prevrnuo. Ma, to je bila smejurija. I dovukli smo taj top. Luka se zvao taj artiljerac novi kojeg smo našli. On je top maskirao. Od topa do cilja dolje gdje treba, stavili su releje. Prvi sam put čuo za releje. Luka je naštelovao svoje nišane i opalio. Javili su ovi da je pravac dobar, ali da je prebacio za 200–300 metara. Luka je onda smanjio taj dobačaj, i druga je granata pogodila neku štalu, treća žandarmerijsku kasarnu, i ubila kuvaricu. Kuvaricu ni krivu ni dužnu, umjesto ustašu da ubiju onim topom... Krnjeuša je oslobođena i spaljena.

► Kako je teklo to pretvaranje bundžija u partizane? Kako je tekao Vaš partizanski put?

Četrdeset prve totalno mi je selo izgorilo u tri navrata. Bilo je veliko selo, dvjesta i nešto kuća, dve 'iljade i nešto ljudi. I sve izgorilo. Mi smo imali četvu koja nije bila četa. Selo izgorjelo, nešto partizana, ustanika, otišlo... pridružili se nekim četama komšijskim. Tamo gde je ko našao da zimuje. Tada je počelo razdvajanje, politizacija pokreta. Do sada smo mi bili ustanici, a sada, s dolaskom zime, kad su snegovi zatrpali puteve, počeli se javljati četnici. I sad je bilo pitanje ko će u četnike, ko će u partizane. U mom selu nije bilo ni skojevaca, ni članova partije, nikoga na koga bi se partija oslonila. A partija mora imati nekoga kome vjeruje, a vjeruje samo članovima partije, i skojevcima. Skojevcima su bili žestoki. I u takvoj situaciji, dolazi Mladen Stojanović²⁸. Pokušali su oni, na neki način, da nas organizuju. Dovode nam za komandira čete nekoga iz sela nekog. Imamo mi stotine takvih, goni ga... Dovedu neke skojevce, pošalju trojicu kao on. I oni počeli nešto tajno da organizuju kao SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije, prim. m.t). Ovi moji, kabadahija, marš odavde, otjerali ih. Ovi su došli tamo, ispričali kako su jedva živu glavu iznijeli. I sve tako, mi zaslužimo da nas oni blate.

²⁸ Dr Mladen Stojanović je jedan od partizanskih komandanata i legendarni vođa ustanka na Kozari. Više o Mladenu Stojanoviću videti u: *Pojmovník antifašističke borbe I*, ur: Milovan Pisari, Savez antifašista Srbije, Beograd, 2017, str. 16.

Dođu agitatori, četnički, nude oružje, nude so, duvan. Treba biti skojevac pa odbiti ... I sada u takvoj situaciji dolazi Mladen Stojanović. I on vidi, selo spaljeno. Našao je ljude koji su dolazili kod njega na lečenje. Dolazi Mladen i formira se 5. krajiški odred. To je pet četa, šta ja znam... Pe'-šes' četa... Za komandanta se postavlja Slavko Rodić. Jedan krasan čovjek, pametan, koji je bio kod nas kad su kuće gorjele. Jedino je on dolazio, i nama je bilo drago. Radovali smo se što je on za komandanta došao. I sad dolazi Mladen Stojanović, doktor, glasoviti. On je u to vrijeme komandant Kozare. A Kozara je već daleko ispred nas... i stalno u borbi nekoj. I sada se radujemo. Slavko ga je primio u školi u Risovcu. I smjestio ga tu. Ja i neki Nikica Ćurguz smo se brinuli o furunama i da bude toplo... I slušali smo šta pričaju. Sjećam se da se neko govorio: „Mi smo gospodari prostora i vremena. Mi kontroliramo puteve i šume. Mi se možemo skupiti pet četa, sakupiti, napasti neprijatelja kad mi hoćemo.” Meni se to učinilo fantastično. Mladen Stojanović je održao konferenciju. Ja mislim da je bio mali Božić, Sveti Vasilije ili šta ja znam. Održao je zbor i sve je došlo što je moglo doći. Pametan čovjek dolazi tu, a kojemu vjerujemo... I pohvali on nas: „Imate ljude, imate oružje, imate iskustvo, ali nemate četvu. Nemate, a četa mora biti.” Nosioći aktivnosti čete bili su tada četrdesetogodišnjaci. Bili su ljudi koji su imali porodice. A pametno bi bilo, rekao je on, da ljudi stariji koji imaju djecu, žene na vratu, daju puške ovim japalacima. Oni da idu kući, ima tamo posla, kaže, da se organizuje vlast, i to. I tada su puške uzeli od starijih ljudi, a dali mlađima. A mlađi ko mladost... Mi nismo imali ni kokarde ni petokrake. Tek kad smo četvu formirali. Mi smo položili zakletvu pred Mladenom Stojanovićem, a poslije je naš ideolog, šef partije na Petrovcu, možda i šire, neki Ilija Došen, pravnik, došao da sredi našu četvu. On je zaista pravio od nas ili mislio da pravi, partizane, možda proletere, možda ko zna šta. I poslije, on drži nama predavanje. Zvalo se Porijeklo društva i šta ja znam, društveni razvitak. I poslije pet dana on dolazi da provjerava šta smo mi zapamtili. I mene uhvatio da mu kažem. On se čuvao da one brkonje ne dira, nego nas skojavu. Pita me da ja kažem šta je on pričao. I gurô sam ja to. Znao sam, robovsko doba, feudalno doba, kapitalističko doba. Bitno je bilo, da je on htjeo da kaže kako je svako društvo naprednije od onoga prethodnoga. Tako će i naš komunizam biti napredniji od kapitalizma. Ali on je rekao da je kapitalizam napredniji od feudalnog doba. A ja, kad sam došô dotle, zastao sam. Ma ne smijem ja reći da je kapitalizam bolji od nečega, od ičega. Bio sam siguran da je on rekao to, ali on je advokat. Ko zna šta je on mislio tada, šta misli sada. I ja sam se ušeptrljao, i on me otpustio. Poslje pet-šest dana dolazi da polažemo zakletvu pred njim. I mi ponovo postrojili se, već smo imali petokrake. Sad on 'oće da mi njemu položimo zakletvu. A mi smo se

dvoumili, šta će nam bolji svjedok od Mladena. Postrojili smo se, otkomandovao ovaj komandir, što je trebalo otkomandovati, i mi smo postupili po komandi. I došao je komesar, naš komesar, i čitao zakletvu. I mi smo ponavljali. I on jednom pored mene kaže: „Dok posljednji fašista ne bude istjeran iz naše zemlje, majku mu jebem!” Mene smijeh uzeo, a mene sad strah da će drug Ilija pomisliti ko zna šta, da mu se ja smijem. Baš me bio strah. I tako, mi smo položili tad zakletvu, a onda su nas ćerali. On nas pokupi da idemo četnike neke ćerati. Dva dana smo išli do tamo, i dvije noći.

Dvadeset devetog novembra (u stvari, 1. novembra 1942. godine, prim. m.t) formirana je 1. proleterska divizija u koju su ušli 1. proleterska brigada, 3. proleterska sandžačka brigada i 3. krajiška brigada koja nije bila proleterska. E, sad su trebali napraviti i od nas proletere, a to je bilo mučno. Proleteru su, to sam tek rastumačio posle rata, i dugo posle rata, trebali biti neki začetnici revolucije, nosioci revolucije. Mi smo mislili da nam je bitno osloboditi se ustaša i Nijemaca, i njihovih pomagača. I onda će sloboda biti, i onda ćemo biti ono što smo i bili nekad. Međutim, revolucionari koji su planirali našu borbu smatrali su da će se poslije fašizma voditi revoluciju, kao što su Lenjin i njegovi drugovi vodili revoluciju. I mi smo trebali biti te proleterske brigade, proleterske jedinice. Ja sam benetao malo. Slobodniji sam bio u ponašanju. Znao sam uzet mitraljez pa ići s njim, benaviti s njim, šta ja znam. I onda me jedan partijski rukovodilac, moj, u bataljonu, rekao da ja to ne smijem raditi. Jer ja ću trebati za drugu fazu revolucije. Ja sam tad prvi put shvatio da nam kraj neće biti kad potučemo fašiste, nego će biti još neka borba tamo. I pravo da vam kažem, malo sam se stresao. Četiri godine, pa još ko zna koliko ratovanja. A meni je bilo već, i svakome je bilo ratovanja preko glave. Znači, oni su planirali da od tih proleterskih jedinica naprave jedinice koje će voditi revoluciju poslije oslobođenja. To su valjda prigovorili i Rusima, ovi sa Zapada, Čerčil i društvo, pa je Titu zamjereno što stvara proleterske brigade. On treba da vodi narodnooslobodilačku borbu, a ne da misli na revoluciju nekakvu.

E, sad je od nas trebalo napraviti te revolucionare. Ako je neko bio stvarno za narodnooslobodilačku borbu i za oslobođenje od fašista, onda smo mi bili. I sada je trebalo od nas napraviti komuniste. A komunisti će, poslije, širit' se, omasovljavati, pa će onda biti proleterska jedinica. A svako selo, da znate, svako veliko selo, kao što je moje Vrtoče, imalo je svoju četvu. Te čete su formirane od komšija, od rođaka, od kumova, prijatelja, svi su bili tamo u toj četvi. Nama su poslali pomoćnika komesara, odnosno, pomoćnika komesara i zamjenika komesara brigade. U isto vrijeme su zamenici komesara bili i partijski rukovodioci, znate. Znači, poslali su

nam pomoćnika komesara brigade, šefa partije, a i poslali su nam dva komesara bataljona, da vide valjda kako ćemo se mi ponašati... Kad je to prošlo, onda su nam poslali referente saniteta, cure, koje su bile članovi partije, u 1. proleterskoj brigadi. Sve su imale neku školu, studenti ili šta... Nešto što je sasvim logično da prihvatimo. Oni su valjda osluškiivali kako ćemo se mi ponašati. I kad su vidili da nema bune, onda su nam rekli da pošaljemo desetak momaka u 1. proletersku brigadu, da uče ideologiju. Nama je bilo osnovno mjerilo hrabrost, hrabrost, smjelost. I izabrali smo te momke. Poslali smo ih tamo, rasporedili u čete. Valjda su komesari tih četa vodili računa šta će im pričati, kako će se ponašati, šta ja znam. I bili su tamo mjesec-dva dana, školovali su ih i vratili. Onda su nam u sklopu tih priprema za proletere poslali politodjel. Tri člana, jedan za rukovodioca, drugi za partiju, a treći za žene. Uvek je bila ženska jedna da nas uči kako ćemo s curama postupati. A to su bile naše sestre, naše tetke, naše... šta ja znam. Nisu neke strane. I mi smo se ponašali prema njima kao da su u mobi nekoj, kopanja kukuruza, šta ja znam. Politodjel nije bio u sastavu brigade. On je bio pri brigadi, ali njemu komandir brigade nije mogao ništa naređivati, niti je on komandiru odgovarao za svoje postupke.

I mi smo onda krenuli iz Petrovca, gdje je formirana prva divizija. Krenuli smo preko Mrkonjića, Jajca, Kotor Varoši... Tu su bila ili sela pod kontrolom ustaša ili četnička. Tamo partizana nije bilo. A to je bio novembar-decembar '42. Kad smo bili u Krajini, javimo odboru da ćemo doći tamo, četa ili bataljon, i da spremne hranu. A ovdje nije bilo toga. Mi smo imali kruh, ali nije bilo hrane. Uzimati nismo smjeli, jer je takvo bilo naređenje, da ne smijemo sami uzimati. Oni nisu dali, i sad, zavladao je glad. Došli jednog dana, vodili smo borbu, ustaše su nas zaposjele, pa smo ih, u suton, počerali bombama. Sišli smo do sela, i ljudi su htjeli nešto da uzmu da jedu. I našli nešto, trapove neke s krompirom, uzeli su, pekli. Ujutro žene u dreku, viku. Ovaj šef politodjela naredi da se istraži ko su ti što su samovoljno uzimali. Među tim koji su samovoljno uzimali bila su dva moja rođaka: brat od strica, od rođenog strica, i malo dalji rođak. I oni su pod istragom bili. Mene je bilo strah, ja sam bio intendant bataljona u to vrijeme. Mi smo streljali ta dva čovjeka. Organizovali smo sud neki. Mene je bilo strah, šta će biti s ovim mojima rođacima... Oni su osuđeni na smrt. To je bilo strašno. Bio je suton, pet stotina momaka se postrojilo. Vлага, neko vreme vlažno, kišovito... Na proplanak neki između šuma, postrojili nas. I čita se naredba da su ta dva osuđena na streljanje. I komandant bataljona, moj, iz Vrtoča, komanduje, druga četa izvrši naređenje. Komandir čete, prvi vod, treća desetina napred, nišani, pali... ubiše. To je bilo stravično. Mi smo znali te ljude, to su bili naši drugovi, naše komšije. Ja sam s tim

predsjednikom suda koji ih je osudio na smrt pričao kasnije. On je bio komesar bataljona našeg. On je Dalmatinac iz Splita. Kad sam došao u Split, došao je kod mene da me pozdravi. Ja sam poslije išao kod njega. I pričao mi je kako je taj predsjednik politodjela pitao ko su ti što su osuđeni na smrt. Ovaj kaže. Rekao im prava imena. A gdje je onaj stariji Pilipović? To je moj brat od strica. I komandir rekao, bilo bi ludo da njega na smrt streljanjem da osudimo, a pedeset Pilipovića ima u četi, u bataljonu. Biće revolucije, pobuniće se. Baš zato, kaže, što ih ima pedeset. Dosta je trule familijarnosti. Mi moramo trulu familijarnost isključiti i očistiti brigadu od tih. Mi moramo uspostaviti proletersku solidarnost... I ubiše ljude, streljaše. Stigao je glas u naš Petrovac. Oni su bili Petrovčani obadva, iz susjednih sela. I tmuran glas je stigao, otišli su iz našeg kraja i sad ih ubijaju tamo. Znaš kako to selo gleda... nije dosta što ustaše ubijaju, nego sad i... Posle je počela bitka za ranjenike, i mi smo otišli u bitku za ranjenike. Poslije dva mjeseca, opet neko uzeo krompir, i opet brigada postrojena, sad cela brigada postrojena. I opet osudiše dvojicu na smrt i ubiše.

► **Pomenuli ste malopre da je bilo žena u jedinici. Šta su one radile? Kakav je bio odnos prema ženama, a i odnosi između muškaraca i žena? Je l' bio aktivan AFŽ²⁹?**

AFŽ je poslije, četres' druge, četres' treće... Prve dvije žene koje su došle nama bile su bolničarke, što je bilo sasvim normalno. Medicinske sestre, šta ja znam... Ali to su bile obične cure, kao moja supruga što je otišla u bolnicu četres' prve. Otišla je u bolnicu odmah u ustanku, jer njena braća su bili komunisti, i sve su to... Petoro braće i sestara su joj prvoborci... Došle su bile te žene, reko, bila je Joka Rokvić i Mika Dronjak. Čudna prezimena, Rokvić i Dronjak... One su bile pri štabu bataljona, nisu bile u četi. A onda, poslije mjesec dana dođe nam desetak cura, i onda u svakoj četi bolničarka. I to je bilo normalno, sasvim normalno. Posle su poslali ženu koja se brinula samo o ženskim poslovima, o brigama, o odnosu prema ženama i tako. Poslije su žene bile i bombaši, pušku nosile normalno. I bilo je... Treba shvatiti da su potrebe žena drugačije, a uslovi su nikakvi. Uslovi su –

²⁹ Antifašistički front žena (AFŽ) je formiran 1942. godine u Bosanskom Petrovcu iz mreže ženskih organizacija koje su formirane u gotovo svim oslobođenim, a delimično i na neoslobođenim teritorijama. AFŽ je imao dve velike grupe zadataka koji su međusobno povezani. Prva se ticala narodnooslobodilačkog pokreta generalno, poput pomoći vojsci (prikupljanje hrane, materijalnih sredstava, dobrovoljnim radom i slično) i organizovanjem života u pozadini i osiguravanjem da se on na oslobođenim teritorijama normalno odvija, uključujući sprovođenje svih mera socijalne politike (zbrinjavanje ranjenih, dece, nemoćnih). Druga grupa zadataka AFŽ-a odnosila se na političku i kulturnu emancipaciju žena i njihovo uključivanje na ravnopravnim osnovama u NOB i izgradnju posleratnog društva.

pojata, spavaj u sijenu samo. Ako je unutra, u kući nekoj, donese se slame i sijena i prostre se i spavaj jedno pored drugog. Nikad nije bilo problema s tim... Jedan slučaj je bio, da su se dvoje zavoljeli. Cura je ostala u drugom stanju, i oni su se obadvoje ubili, prije nego se saznalo to.

▼ A zašto?

Zato što je to grijeh bio... ne grijeh, nego supergrijeh. Zato što to remeti odnose prema curama i ženama koje su bile u brigadi tu. To je njihova bila odluka. Oni su bili obadvoje iz Drvara. Ona se zvala Babić, a on se zvao Malbašić. I ubili su se. Jednom se nešto desilo. Komesar bataljona ili pomoćnik komesara bataljona je nešto rekao, ili dirao neku curu. I bila je rasprava na diviziji šta raditi s njima. I umalo je ostao živ, umalo. Naravno, lišili su ga svih dužnosti, poslali ga u četu. Dobro je da ga nisu ubili. Bilo je jako, jako strogo. A ta strogoća je sve... Rekao sam vam, nije bilo kazne sem streljanja. Bilo je da su ovoga smijenili s položaja, ali šta će borca, mogu mu oteti pušku, pa mu dati puškomitraljez. Tako da je to bilo veoma, veoma strogo, a komesari su bili zaduženi za to. Oni su jako, jako pazili o tom odnosu.

▼ Bitka na Neretvi počinje 20. januara, počinje na Kupi, a završava se 15. marta 1943. godine. U to vreme Vi ste u 3. krajiškoj brigadi koja štiti Centralnu bolnicu. Opišite nam okolnosti bitke na Neretvi.

U vreme kad je počela bitka za ranjenike, mi smo bili u centralnoj Bosni. Otišli smo tamo da širimo slobodnu teritoriju. I mi smo oslobađali mjesto za mjesto. Kako smo napadali, oni su se predavali. Bilo je nekoliko Nijemaca u Jajcu. Rekli su da su oni obezbeđivali centralu, pošto je bila centrala tamo, neka, na Plivi, šta ja znam gde je bila. I obezbeđivali su tu centralu, i pobjegli su i oni. Doprli smo do Teslića. Tek smo sutradan shvatili koliko ih je bilo, a bilo ih je mnogo - hiljadu i dvjestu domobrana. Komandovao im je neki Binder, pukovnik, Hercegovac... I mi smo njih razoružali tokom noći. Iznenađili smo ih, nisu očekivali. A i nijesu domobrani bili za borbe neke. Oni su bili mobilisani momci, njima se žurilo da idu kući, kao u svakoj vojsci. Zarobili smo hiljadu dvjestu domobrana, s oficirima, s nekom njihovom muzičkom bandom. I zaplijenili smo dosta municije, dosta oružja, obukli se. Bilo je presvlačenje, ono znate... zamjena. Pošto ti ideš kući, evo tebi prnje moje. Ja produžavam u rat, meni treba uniforma. I tako smo mijenjali. Oni su rado davali. Oni su mislili da mogu do kuće u prnjama našim. I dali smo im i vaške i buve, ono što smo imali, što smo mi zapatili... Tek je desetak od njih ostalo s nama. Pustili

smo ih sve da idu kući, da idu kud znaju. I onog Bindera pukovnika smo izgubili, ko će ga čuvati, brinuti se o njemu. Negdje je i on zapeo, skrio se. Tek je desetak ostalo s nama, i to sve Dalmatinci bili. Neki Jure Mandalić, bio je komandir čete na Sremu, i završio je kao poručnik. I Jozo neki, Smiljević.

I tada smo mi dobili zapovijest da idemo u susret bandi, odnosno Nijemcima, koji su već pregazili našu teritoriju, Krajinu. Sedma SS divizija³⁰, njemačka, koja je brojala preko dvadeset hiljada vojnika, i to pravih vojnika, ratnika, koji su već učili zanat s Rusima, tukući se. Ta divizija, dvadeset i nešto hiljada ljudi su bili Švabe koji su rođeni u našem Banatu, Slavoniji, Sremu, svuda... Tako da su oni bili naši, rođeni tu, Jugosloveni, a bili svrstani u pakosnu diviziju SS Princ Eugen. I mi smo došli, dočekali smo ih u gornjem toku Vrbasa. A to je Bugojno, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, ona visoravan kroz koju je tekao Vrbas. Mi smo ih sačekali tu, pa smo se pet-šest dana koškali s njima. Onda su oni krenuli da nas pregaze. Mi smo se povukli u planinu i organizovali s osloncem na Makljen. Taj Makljen je poznat po spomeniku toj bici za ranjenike... Povukli smo se tu. Zima, snijeg pao... A mi smo na otvorenom, pod bukvama, pod jelama, i nema nigde krova nad glavom. Srećom, bilo je drva, ali nije bilo hrane. Već su stigli ranjenici. Nosila... Bolnice su bile organizovane tako da oni koji su ranjeni u ruke i noge, oni su mogli da idu. I oni su hodali. Pridržavali jedan drugoga. I onda su bili ešaloni, to se zvalo ešaloni, ešalon nosila i ešalon konjanika. Na konjima su išli oni koji su ranjeni u noge, a ranjenici na nosilima su bili oni koji nisu mogli dalje sami... A Hercegovina, pasivan kraj, nema ništa sem snijega i vode... Sve što je bilo hrane to smo davali ranjenicima. Narod je davao ranjenicima. A za nas koji smo na planini gore, totalno ništa nije bilo od hrane. Ja sam bio u to vrijeme intendant bataljona, znači za 400–500 ljudi sam ja bio zadužen. Intendant je ekonom, treba da snabdijeva bataljon hranom. I ja nisam ništa, danima nisam našao ništa, ni krompir, ni kupus, ništa... Vidio sam prizor jedan čudan. Kad sam došao u Prozor dolje, snijeg dubok metar i nešto. Stotine mađarića, iz prtine sam video samo uši kako mlate. Tužna slika, istorična slika, budi strah. Ja sam svaki dan išao da nađem nešto hrane, i nisam uglavnom ništa našao. Ništa nisam nalazio. Tucajuć po Prozoru dolje, rekli su mi da je tu neki šef partizanski. I ja sam došao kod njega, ušao unutra, a on ko jastreb. Crnogorac

³⁰ Sedma SS dobrovoljačka brdska divizija „Princ Eugen“ (nem. *Prinz Eugen*) bila je nemačka Vafen-SS brdska divizija specijalizovana za antipartizansko ratovanje. Osnovana je u martu 1942. godine u Beloj Crkvi, u južnom Banatu. Početni sastav je bio u potpunosti dobrovoljački (od domaćih Podunavskih Nemaca), ali se kasnije popunjavala mobilizacijama. Bila je sastavljena pretežno od Podunavskih Nemaca kojih je bilo najviše u Banatu, Bačkoj i Erdelju (Rumunija). Zapamćena je po brutalnosti prema zarobljenim partizanima/kama i civilima.

bio, major, načelnik Vrhovne komande. Nikoga nema, on prostro karte u pustoj sobi i gleda nešto, računa nešto, šta ja znam. Kad me pogleda, učinilo mi se da traži alat s kojim će da me istjera. I ja kažem: „Ja sam iz 3. krajiške”, a on ustade. Ustade: „Kako se drže Krajišnici?” A meni nešto, kao da sumnja... mi smo uvijek mislili da se sumnja u nas... Ali nisam ni ja bio zadužen da pravdam Krajišnike. Rekao sam da Nijemci napadaju drsko, bezobrazno, da nam ginu najbolji borci. A zaista su najbolji ginuli. I da najgora je glad, ništa nisu tri dana jeli borci. Oni su donijeli ranjenike, sada više ni oni nisu mogli bez hrane, i tako. On malo razmisli, uze olovku, napisa, uputi me tamo u neki podrum s bačvama, da mi izdaju 50 litara vina. Pedeset litara vina, a glad. Nemaš hrane, kako ću donijeti vina tamo. Uglavnom, ja sam odnio to vino, i rekli su da je dobro došlo bilo šta.

► Ko je sve od fašističkih snaga učestvovao u bici na Neretvi?

Ustaše su bile samo da pokazuju koga treba ubiti. Oni su bili vodiči, koji su navodili koga treba ubiti, zaklati. Bilo je Talijana divizija. Bila je ona Titova „Prozor mora pasti večeras”, u toku noći. Tu su bili Talijani, razoružali smo ih... Došli smo do municije, do borbenih sredstava, i što je najbitnije, oni su preuzeli ranjenike, da se brinu o njima, da ih nose. Četnici su bili na istočnoj strani Neretve. Dabome, na drugoj strani Neretve. Bugari su trebali doći, al' nisu došli. Trebali su pomoći, oni su stigli tek na Sutjesci. Uglavnom, mi smo se hvalili s Princ Eugen divizijom, i mi smo tu diviziju spriječili da proдре. Da ih mi nismo zaustavili, oni bi se sručili u Prozorsku kotlinu, a dolje su bile bolnice i sanitetsko osoblje, i ovi što nose ranjenike. Sve bi to pobijeno bilo. Ali nismo se dali, održali smo se. Onda nam je pristigla 1. proleterska, i 4. crnogorska, pa smo organizovali protivnapad. Odbacili smo ih unazad, prema Gornjem Vakufu, Bugojnu. Zarobili smo neke Nijemce, majora nekog, šta ja znam. I organizovali su na brzaka pregovore s Nijemcima... Đilas, Koča Popović... i Hrvat jedan. Ne mogu se sjetiti imena... Vladimir Velebit... Onda se Koča vratio, i Đilas... Velebit je otišao u Zagreb da pregovara. Tu smo mi dobili u zamenu i mog Viktora Kučana. Zezali smo se kako smo mi svi došli u opancima u partizane, u gunjevima, a on došao autom. Kao, njega su Nijemci dočerali u autu... A bolnice su bile organizovane po Grmeču. Imali smo bolnice u Grmeču, napravljene kuće, neke kolibe uglavnom gdje se ložila vatra. Doktori su bili s njima. Magacini su bili tamo, sve ono žito koje smo iz stanice dolje spremali. Rakija se pekla tamo cijelu jesen, i slala se tamo da se ispiraju rane borcima. Sad, da li je neko ispirao i želudac, to ne znam, ali vjerovatno jeste. Nije pripremano za evakuaciju. Nije se pretpostavljalo da će biti takva ofanziva, da se Grmeč neće moći braniti... Međutim, oni su organizovali takvu silu da se nije moglo odbraniti.

I onda su ranjenici... Sve što je bilo od snage, i cure i momci su bili u partizanima, pod puškom, u jedinicama. Oni nedorasli, djeca još, prtli su ranjenike i nosili do Neretve. Do Neretve, to je dvijesta kilometara, sto pedeset kilometara dalje, preko brda... To je najhumanija bitka koja je vođena u narodnooslobodilačkoj borbi... Mi smo prešli posljednji. Posljednji smo prešli most na Neretvi. Mi smo bili posljednja odbrana ranjenika na Neretvi, naša brigada. Pročitao sam pre dve godine, tri, kako neki koji je bio u četnicima, ili možda nije bio rođen tada, tvrdi da su partizani pobili stotine onih koje nisu mogli prenijeti preko Neretve. A to... Mi smo dolazili dva puta, rečeno mi je u toliko i toliko sati da dođemo tamo. Oni još nisu prešli preko Neretve, mi se vratimo na položaje gore. I opet rekli, opet smo mi došli, opet smo vratili se tamo... Ta bitka je počivala na humanosti. Mojih su pedeset drugova, najboljih boraca, mojih Vrtočana, poginuli na Raduši. Mi smo uveče stigli. Trebali smo ujutru preći, međutim, mi smo ceo dan proveli na čukama iznad Neretve. I naveče smo prešli Neretvu... A od nas niko nije znao plivati, a Neretva bučna, valja se. Pakosna, kao da valovi čapaju za noge. Ali mi smo prešli... Most je bio srušen. Imali smo most neki koji smo bili srušili. Mi smo ga bili srušili. Rus, neki general, organizovao je to. Bio je stručnjak za to, inženjer. Ja sam poslije rata s njim razgovarao... Naši su propagandisti rekli da je to varka, da smo mi to uradili da bismo obmanuli Nijemce da mi nećemo preko Neretve. Međutim, Tito je, ubijeden sam, mislio da će četnici preći taj most i napasti nas kad vide da smo mi u nemoći. I naredeno je da se taj most sruši... Onda je poslije tri dana, naredeno Dalmatincima da preplivaju tamo. A njima je bilo svejedno da l' na vodi da l' na kopnu, što nama nije svejedno bilo. I oni su prešli noću, preplivali, s bombama, njihove jurišne trupe, kako se to radilo. Tamo su četnici naložili vatre, pekli meso, i šta ja znam šta su. I Dalmatinci su pobacali bombe, napravili metež tamo, iznenadili te četnike pored vatre. A dok su oni u čudu bili, sljedeći talas Dalmatinaca je stigao. Pritisnuo ih još više i oni su dali se u bijeg. I onda su ih Dalmatinci potjerali i pomlatili. Tada je četnicima Draže Mihailovića, pogotovu crnogorskim, bio kraj. Više oni nisu predstavljali snagu koja je bila od respekta. Veća golgota je bila prenijeti ranjenike. A to su sve radili omladina i nedorasla djeca Krajine, od Bihaća i Cazina... Bez obuće, bez odjeće, bez hrane, bez snage. To su djeca bila. Oni su nosili te ljude, te momke, te bombaše. A to su sve njihovi bili drugovi, njihovi rođaci, njihova familija. Oni su njih prenijeli, pa kad su Talijani uzeli nosila, onda su ta djeca, te cure i momci uzeli puške, talijanske, i otišli da prave puteve u Zelengori. I ginuli tamo. To je bila golgota... I ti doktori, te medicinske sestre, sve su to bile naše cure. Bosa, moja Bosa (kasnije Nikičina supruga, prim. m.t) je bila šef ešalona jednoga, konjičkog ešalona. I do Žabljaka,

do Sutjeske je bila tamo s bolnicom. Na Sutjesci je dobila tifus. A tifus je bio strašna stvar. Tifus je... taj pjegavi tifus, on ošamuti, pamet uzme, razbor uzme. A bolesniku se svejedno šta će biti. Ja sam brata od strica našao. Pomogao da ga iznesem iz Zelengore i on je tri-četiri puta dolazio u bolnicu. Poslije su me poslali za intendanta bolnice, da hranim te ljude. Rečeno mi je da ih treba što bolje hraniti, da bi što prije ozdravili, da bi se vratili u jedinice, i tako. I zaista smo ih hranili dobro... A taj moj brat od strica, mlađi od mene dvije godine, on je nosio ranjenike tamo do Neretve... I po tri-četiri puta, nestane ga, i ja dođem, pitam gdje je, ostô je. I ja se vratim i nađem ga. Grdim ga, a on blene i ne dopire do njega ništa to... E, poslije, kad smo prešli most, nas su čekale Prenje. Brdo, golo, bez drveća, bez šume, ništa. A to je negdje, ne znam, hiljadu osamsto, hiljadu devetsto metara nadmorske visine. A goljet je to strašna. Šuma zaklanja. Ipak je nešto drugačije, toplije, u šumi, nego na goljeti, bez šume... Dok smo se penjali uz Prenje gore, poslije Neretve, ja vidim ranjenika pored puta. Malo zagledam se, i on mene zove Nikica. Po imenu me zove. Ja se zagledam malo, a to Srećko Bakotić. Dalmatinac, moj drug iz čete. A on je višnji bio od mene, bio malo krupniji. Ja sam bio žgoljo, nisam ništa. I ja sam ga gledao, okrenuo sam se i otišao. Nisam mogao pomoći. Ja nisam mogao ići, ni sam nisam mogao ići. To... kako je to tužno, kako je to... A bili smo drugovi, dobri drugovi, prijatelji. I ja nisam ranjen, nisam dobio tifus, i idem. Idem, možda će me ubiti na nizbrdici sljedećoj, kad pređem brdo. Možda će... Tužno to, doboga tužno. Ko to nije preživio, ne može shvatiti. Ne može pretpostaviti da ti prijatelja, druga, napuštaš, okrećeš se i ideš. Šta je on mislio, sad je svejedno. On je ostao tu, umro je sigurno u toku noći. I to je ta Prenja, planina Prenja. Ostaće mi uvijek kao... Uvijek me jeza prođe...

Kad smo pregazili Prenju, onda su nas dočekali crnogorski četnici, pa smo ih razjurili, ali zaista razjurili. Zarobili smo desetak, petnes' il' pedeset, šta ja znam koliko. Kad smo došli tamo, bila je 3. sandžačka brigada, uz naše divizije. Prva proleterska, 3. sandžačka i 3. krajiška bili su divizija jedna. Pravile su divizije. I oni su... kad su oni napuštali prije godinu dana Crnu Goru, Sandžak, onda su bili četnici. Sad su oni ćerali ko je bio četnik, ko je pravio zločine, a mi se nismo u to upuštali. Nismo znali ništa o tome, ako bi nekog četnika uhvatili mi bi ga poslali u brigadu, oni u diviziju, tamo su ga izmudrivali...

Kad smo mi došli tamo, u Sandžak, narod nas je lijepo primio, ali je kukao jer tek tada doznaju da im je poginuo neko... Bilo je to tužno, ali taj narod nas je dočekao lijepo. Ja sam rekao da nas je proljeće zateklo, ili smo mi zatekli proljeće. Bilo je meko, svijetlo, prijateljsko. A narod veoma sličan našem narodu. Zaista veoma sličan. Prošao sam cijelu Jugoslaviju pješice, a nigdje nisam tako sličnost naroda

našao... Nisam našo i zatekao sličnost naroda tog mjesta i moje Krajine... Bilo je zatišje... mjesec, mjesec i po, možda i dva mjeseca, kad smo prešli Neretvu do početka bitke za Sutjesku. Taj predah od mjesec i po dana ili dva, ne znam tačno koliko je, iskoristili smo da smo malo živnuli, očistili vaške i buhe. Malo pricijedili rane, prebolovali oni koji su tifus nosili. I borci su dobili snage malo, ipak je bio mir mjesec dana, mjesec i po dana. A to je bilo presudno, presudno.

► **Pomenuli ste četnike, recite nam nešto o njima.**

Četnici, u mom kraju, su bili apsolutno pod kontrolom Talijana. Oni su, kao što su Nijemci imali ustaše, tako su Talijani imali četnike. I oni su bili na snabdevanju kod tih Talijana. Oni su njima pomagali u borbi i jako se trudili da doznaju nešto, raspoloženje naroda iz sela, i to, ko je partizan, odakle im prijeti opasnost i tako. U mom selu nije bilo četnika. Iz mog sela je tri stotine jedanaest ili petnaest, šta ja znam koliko, bilo partizana. Od toga sto dvanaest je poginulo, sto jedanaest momaka i jedna cura, moja rođaka. Poginula je na Zenici, kad smo napadali na Zenicu. Poginula je pored mene... Tri čete su bile partizana, jedna je četa izginula... Iz mog Vrtoča je pet stotina i četrnaest, petnaest, poginulo u ratu. Svaki četvrti je ubijen, ili skapao u šumi od gladi, od tifusa, šta ja znam... svaki četvrti. Ne znam, ne sjećam se, da su nekoq ubili u selu. Ali sam vidio zločine četničke u istočnoj Bosni, pored Drine. Kad smo izašli iz Zelengore, sa Sutjeske, onda sam vidio pustoš, pustoš, pustoš. Sve ono Podrinje je bilo istrebljeno. Da li su pobjegli, da li su, ne znam... Nije nam bilo ni do toga. Uglavnom smo mi ratovali s Nijemcima, ustašama, a četnici su bježali pred nama, zaista bježali. Sačekali su nas na Zlatiboru, i mi smo njih raspršili za jedno prepodne. Poginuo nam je tu jedan komesar brigade, Crnogorac, Bajić neki.

► **U leto 1943. počinje Bitka na Sutjesci. Nazvali ste je „bitkom za opstanak”. Kako se odvija ofanziva?**

Mjesec dana, petnaesti maj, petnaesti juni, mjesec dana traje bitka danonoćno. Mi se danju borimo, a noću mijenjamo položaje, zauzimamo raspored drugi. I idemo, guramo naprijed... E, sada to... tad kad je počela bitka, mi smo tih deset-petnaest dana prvih stalno bili u pokretu. Stalno u jurnjavi nekoj, i stalno po cijenu života. Po svaku cijenu morali smo brdo zauzeti, planinu pregaziti, po cijenu života, po svaku cijenu. I mi smo bili u stalnom pokretu i stalnoj borbi. Onda smo prešli Taru... nabacuju nas na Durmitor, na bespuće, bez naselja, u planine. Mislili su valjda da će nas tamo saturisati. Ako nas ne pobiju, mi ćemo skapati od

gladi, ili ćemo se sami ubijati, predavati, šta ja znam... I počinje bitka. Kad smo prešli Taru, mi smo iz Čelebića došli pod hitno. To je mjesto, Uzub se zove, ispod Žabljaka. I kad smo prešli noću, opet smo bili posljednji. Naš bataljon je bio baš posljednji. Kad smo prešli tu, neki Đuro Nodić, komesar bataljona, komesar 3. čete, posljednji je prešao. On je vodio računa da njegovi svi pređu tamo, njegova četa da pređe. „Jesi ti poslednji?“, „Jesam“, kaže. Oni tamo skelari puste skelu niz Taru, a poslije u zoru, jave se novi. Ostala su dvojica tamo na drugoj obali. I sad, most otišao... Jedan od tih dvojice je bio Mile Vukša, moj vršnjak. U isti razred smo išli, dijelili smo magareću klupu. Bio jedan krasan momak. Bio je oženjen, dvoje djece imao. Ja srećom nisam bio oženjen. Niko nije htjeo na moju sirotinju da ide, i da sam pokušao ne bi ni uspio. On ostao i neki iz 1. proleterske. Zaspali, jednostavno zaspali... Mi smo imali jednog borca, komandir voda, koji je služio u mornarici i koji je znao plivati, jedini. Ali on je naučio u moru plivati, nije znao šta je rijeka, pogotovu Tara. Pogotovu brzaci oni, slapovi. On kaže: „Ja ću ići po njega, prebacićemo konopac pa ćemo vezat' tamo.“ Oni koji su se pitali odvrćali njega, nemoj to da radiš, gotovo je to... On je uzeo konopac, stavio u usta, zapliva u Taru, Tara ga odnijela.

Na Sutjesci, oni su bili definitivno riješeni da nas pobiju. Ili da pomremo, da se sami pobijemo i tako. A mi smo htjeli da opstanemo. I nije se pitalo kako i šta, nego su svi borci bili svijesni da se mora boriti, da se mora napor prevazići, zlo pobijediti i ići naprijed. To je bilo biti il' ne biti, znate. Mi smo morali proći, znate. Nismo imali izbora, nego proći. I onda se ginulo, masovno se ginulo. Najprije da vam kažem, njih je bilo sto dvadeset i pet 'iljada, a nas je dvadeset dvije hiljade. Po imenu i prezimenu je svako utvrđen ko je bio na Sutjesci. A od toga četiri 'iljade ranjenika. Znači, Nijemci su procijenili da je nas osamnaest 'iljada. I to su dobro procijenili. Oni su cijenili one koje treba ukloniti, za koje treba računati da će biti borba, koji bi se mogli suprotstaviti njima. Viktor je zapisao sve, čak i onoga našeg koji je poslan u skrivanje. Moram reći, kad je počela bitka na Sutjesci, onoga našeg ideologa, šefa politodijela, povukli su, jer on je bio dvadeset godina već član partije. On je bio šef partije za Crnu Goru, Boku Kotorsku, Kosovo, Metohiju, cijelu bulumentu. Pa je onda skrenuo, pa ga Đilas počerao sa dužnosti. I on je došao kod nas, na nesreću našu. I četiri čovjeka nam ubi. Sto dvadeset pet hiljada je njih bilo, nas dvadeset i dvije 'iljade. Oni su imali trista aviona, trista aviona... uključujući one koji su spuštali im hranu. Oni su dobijali svaki dan topao obrok avionima. Oni se hrane, a mi ništa.

A u to vrijeme, ja sam bio intendant 2. bataljona. Prolazimo pored padine Maglića. Neko rekao da ćemo proći pored Vrhovnog štaba, pa da se malo uljudimo, da se

malo pritegnemo, i to. Prolazimo mi pored Vrhovnog štaba, i izlazi neki drug. „Koja ste vi jedinica?“, galami, viče. Mi kažemo 2. bataljon 3. krajiške, a on se smrče, pogleda: „Nijemci su zaposjeli visove Magliča... Vaš zadatak je da ih skinete odatle.“ A vrh Magliča je dvije hiljade i nešto metara. Mi da smo planinari neki odmorni ne bi za dva dana stigli gore. Jer mi idemo s ove strane, sjeverne, a oni su tamo došli s one druge strane, preko planina gdje su normalno došli. Maglič je s one strane tamo drugačiji nego s ove. I pita mene komandant kad je dobio zadatak da mi idemo, Nikola Pećanac imamo li mi išta da damo vojnicima da jedu, da pojedu nešto, jer kako možemo tražiti od njih da idu gladni. Ja kažem mi imamo dvadeset kila mesa, džak brašna, džak zobi, samo to. Kaže daj samo to, zobi. I ja kažem kuvaru, nekom Gojku: „Uzmi tu vreću, stani pored puta, kolone i svakome šaku zobi.“ On je tako uradio. Ja sam mu rekao: „Nemoj punu šaku, da bi doteklo do svakome, i onom posljednjem.“ Tamo kad smo se vjerali u planinu, nađemo sremušu. Onaj divlji luk. Ovi još stigli do njega, nego, nedirnut, plantaže divljeg luka, sremuša. Pa smo to jeli. Bale sremuša. A od sremuša gadan želudac... I tada sam primjetio drveće. Bukovo drveće, javor, grab, šta ja znam. Sva kora je skinuta i oni sokovi iz unutrašnje strane su pojedeni. To se posušilo drveće sigurno, gotovo je bilo s njim. I nije ništa drugo bilo nego to.

Poslije Sutjeske, ona Zelengora, mi treba da je prijezdimo. Naidemo na neku grupu Nijemaca. Sede, nešto razgovaraju, otkud tamo sad. Na sreću, primetimo mi njih prvo, s mitraljezima. Ubili smo pet-šest njih, poginuše. Jedan naš drug vidio je vreću hleba i legô na tu vreću. I ovi vide šta on čuva, otmu mu tu vreću, podijele kruh, i tako. On, ne znam, možda mu nisu dali ništa. On kad je video vreću kruha, on se izbezumio. I mjesto da je zdipio jedan komad, u grmu ga tamo pojeo, on vreću čitavu čuva... Glad je... Nemjerljive su posledice gladi, nemjerljivo je. Mi smo prešli Zelengoru, uklanjajući sve s puta. Ali i sada je Miljevina pred nama, put Foča, kamenovit... A taj posljednji obruč je bio najžešći. Tu nam je šest ili sedam mojih iz Vrtoča poginulo...

Oni su napadali, a mi uzvratili, pa u protivnapad. To je poslednji obruč bio, a mi već šesnaestog, probili se noću preko Miljevine i penjemo se dolje niz Podrinje. Slavimo pobjede, slavimo zato što smo opstali živi, vučemo ranjenike, one koji su usput nađeni. I moja Bosa je bila među njima bolesnik. Sve te naše cure su to iznjele. A kosturi smo bili, kosturi jednostavno, i u dronjama, u prnjcima, nikakvi nismo bili. Ali kad smo došli, prešli Miljevinu, onda je bila sloboda. Oslobađali smo mjesto po mjesto i išli prema Romaniji... Slavili smo pobjede, liječili rane. Tada su mene poslali za intendanta bolnice. A mi smo u bolnici imali dvjesto pedeset ranjenika i bolesnika, tifusara. Rečeno mi je bilo da ih hranim dobro, da ne žalim

hrane, i da uzimam bez pitanja. Ja sam nemilice uzimao stoku i hranili smo ih dobro. I čudo jedno što su se brzo oporavljali. Brzo su se oporavljali. Imali su kondicije, ali nemaju snage. Među ranjenicima tim je i jedan zet moj bio, sestru od tetke oženio. I drugi koji je sestru od moje majke oženio, tetak mi.

A trešnje su bile zrele. Rodile. Bilo je trešanja tamo u Podrinju koliko hoćeš. Za dva-tri dana su živnuli ljudi. To je čudo jedno koliko su te voćke značile. Glad je neutralisana voćem, inače ko zna. Onda smo našli tragove četnika crnogorskih... Naroda nije bilo. Da li je pobjegao, da li je pobijen, ja ne znam šta je bilo s njim, ali u kući je sve bilo onako ostavljeno. I jedan je moj drug, Vradinović neki, vidio zdjelu mlijeka, i popio. Mlijeko je bilo kvarno i on umro.... Pa smo dali nalog da se baca hrana, da se ne uzima to. Ranjenike su, one teže, poslali u Semberiju. U Semberiji smo imali bolnice pod zemljom, u trapovima nekim. Donošena im je hrana, imali su lijekove, imali su pažnju i to. Imali su mir, tako da su se mahom oporavili, i prelazili u Srem, iz Semberije, i priključivali se partizanima sremskim.

▀ **Kako je izgledao život u četi kad nije bilo vojnih akcija? Kako ste saznavali vesti?**

Mi smo znali situaciju kakva je bila, šta su Rusi, šta Englezi, šta je Montgomery radio, i dalje... Očekivali smo otvaranje drugog fronta na Zapadu. Imali smo radio-vesti. Naš bataljon je imao, zahvaljujući komesaru Viktoru Kućanu, koji je bio grafički radnik u Zagrebu i imao nekog smisla za to, bataljonski list. Prvi članak je bio o situaciji, kakva je na frontovima, kakva na Istoku, na Zapadu, i tako dalje. I ono šta se smjera, šta se očekuje. A bilo je i iz života, iz patrole, iz rova. I bilo je naravno i šale, doživljaja... da.

U Janju i Pljevi, mi smo bili gospodari čitavog petrovačkog kraja, i čitave visoravni petrovačke, Like. Mi smo bili država. Onda su odlučili da mi pokažemo četnicima degenek naš. A bilo je četnika tamo: Mrkonjić Grad, Jajce, Teslić, i tamo, centralna Bosna. I formiran je udarni bataljon 5. krajiškog ogranka... Pet četa su stavili u njega... dvije petrovačke i tri drvarske, šest četa... nije bitno... I uputili su nas prema Janju, Pljevi, da pomognemo Šolaji. On je bio partizan, i neki komandant partizana tamo. A bilo je to sve jadno i nesigurno. I sad mi, pet-šest stotina momaka iz Drvara i Petrovca krenemo tamo. A u Petrovcu kad su ga Talijani napustili, mi nađemo magacine odjeće, žandarske. I mi se obučemo. Lijepo se obučemo, i otišli smo tamo. I prvi dan su nas četnici sačekali, a mi smo njih rastjerali. I ujutru mi stojimo, držimo položaj na nekoj Glavičici. Podsjetila me na moju gradinu, i Vrtoče, i kuće

dolje. Kao da je moja kuća tamo, naša kuća koju su ustaše spalile. I mene nešto vuklo. I ja kažem komandiru voda, stricu mom koji je bio komandir voda... Kažem mu: „Strikane, mogu li ja otić' dolje da vode donesem?” „Ajde”, kaže. I ja odem u kuću, a ona snaša... tad su meni sve snaše bile zgodne... devetnaest godina... Ona mjesi kruh... zadigla suknju pa joj noga bjelasa. Atmosfera prekrasna, naša, domaća, kao da sam ušao u vrtočku kuću. Dim miriše s ognjišta, miriše ono tijesto. I ja njoj kažem kakvim potrebama dolazim. I ona sipala mi vodu u čuturu, a kaže: „Bi li ti nešto pojeo?” Ja ne da bi pojeo nešto, nego bi pojeo sve živo. Ali onda se javi u meni skojevac. Gurnu me tamo, stane ispred mene, i kaže, moj vojnik, skojevac: „Ne treba, drugarice, mi imamo sve, mi imamo magacine, mi imamo odjeću, obuću.” I još zateže onu uniformu žandarsku: „Mi imamo municije koliko 'oćeš” ... Laže ko prasac... I ona gleda, i umalo me ne poljubi. Bio sam ljut na njega, ali skojevac, ne može...

Poslije, kad smo se vraćali iz toga, kad smo se vratili s te planine, smjestimo se u selo Prijani. Kod nekog Stanivuka u kuću. Prostrana kuća, s otvorenim ognjištem, i to. I naveče smo se rasporedili, nas nekoliko u sobu neku, pojatu neku. Mene dopalo tamo, pored ognjišta, ali podalje, u čošku. I smjestio sam se, ranac pod glavu, pušku uglavio među koljena, i zaspao. Odjedared, nešto pljusnu, kao „škrop”, kao „buć”. Skočim ja, pušku dolje, a svi se smeju. Mislim, đavoli su došli s neba. Ja sam vjerovao da je pakao negdje na nebu. I onaj Jane neki, Janko, pokazuje gore, ja vidim kokoš. Kokoš se pokenjala, tačno meni na obraze. Ja sam otišao, oprao to... A onda oni moji lopovi... jedan počne da kukuriče kao pjetao, a oni ko-ko-ko oko njega, zezaju me. Kaže jedan, vidjela je ona da tebi su brci kržljavi, pa rešila da malo popravi... Ne mož' se tu buniti, nego nadaš se da će proći to, da će nešto drugo desiti.

A ja sam bio peti ili šesti, ali prije peti nego šesti član partije od sto dvadeset nas... Partija je imala to... kritika i samokritika. Mi nismo imali šta da kritikujemo tu. Možda ako diraš žene, kašljucaš ili nešto dobaciš, i tako. Ali imali smo jednog stručnjaka za kritiku koji bi od bilo kakvog problema napravio lijepu priču. Znao je napraviti lijepu priču. I jednom, na sastanku, on se javio da kritikuje, i kaže: „Kad smo se ono, pre neko veče, provlačili ispod bunkera ustaških, onda je prdnuo Milandža, prdnuo je glasno, tako da je umalo probudio ustaše tamo. I ne samo to da je prdnuo glasno, nego je zagadio, napunio dolinu smradom, umalo nas nije pogušio. I samo, i nije to dovoljno, nego otkud njemu tolika hrana za onoliki proizvod prdeža. Odakle prdež?”

▼ Kad ulazite u Srbiju?

To je bio septembar, četres' četvrtke. Mi smo ušli preko Zlatibora, četnici su nas sačekali. To su bili srbijanski četnici Draže Mihailovića, i bila je žestoka borba. Više drugova je poginulo tamo u toj borbi. Mi smo ih rastjerali, zarobili nešto, i uglavnom očistili taj put. I prešli smo planinu. Tu su nas sačekali Bugari. Oni su utvrdili te Kraljeve vode po svim propisima vojničkim. Imali su i bodljikave žice, i prepreke. I mi smo upali u te njihove rovove, i zarobili dvadesetak tih Bugara... Onda su Nijemci došli nama s leđa. Pokušali su Bugari iz Užica da priteknu u pomoć ovima... Mi smo ih sačekali i vratili nazad. Potukli smo ih, vratili nazad, ali onda su nam Nijemci došli s leđa, i mi smo odustali od tih borbi, i sišli u Požegu... Ta Požega je bila nedoživljeno nešto. Bogata, jesen stigla, voća i povrća koliko hoćeš. Ja mislim da je ta Srbija bila bogatija četres' četvrtke nego četrdeset prve. Seljaci nisu plaćali porez... nije bilo borbi tamo. Umoran sam bio, cjeli dan borba, pa celu noć marševanje... I ja sam legao u šljive neke, i zovu me 'ajde doručak, da pojedеш nešto. A ne samo da je bilo nešto nego bilo svega. Kajmaka, one ovako grudve, jaja, sira naseckanog, kruh, topao, ma milina, milina. I ja sam pojeo koliko sam mogao. I rakije je bilo, što je bitno. Nama je taj domaćin, bogat bio neki domaćin al' dobrodušan, pokazao podrum đe su burad bila. Rekao uzmite koliko

treba rakije. Onda sam otišao da spavam ponovo. Kad, dolaze, 'ajde ručak. Ma kakav ručak, sad smo pojeli. A ono ručak, mesa, i čorbe, i supe, i svašta, krompira... Štab bataljona je naravno, najbolju, najbogatiju kuću uzeo. A onaj se čovek trudio, i svi se trudili da nas ugoste. I ugostili su nas...

Poslije smo došli do Kosmaja. Pregazili smo Kosmaj i nigdje nismo naišli na neprijateljsko raspoloženje. Svi su nas rado dočekali. I radovali se s nama, i pričali nam kako su oni prošli. Četnici nama nisu pravili problema. Nisam išao redom. Oni su skupili sve što su imali vojske, riješeni da nas bace preko Drine. Nabacili su nas na posljednje grebene na Jelovoj gori. Jelova gora je

Srbija, ž. st. u Ljigu, oktobar, 1944. Nikica sa komandom Prve čete. Prvi sljeva je Dragan Rodić, drugi Nikica Pilipović, treći Tomo Tanjga a četvrti Đuro Đurica.

dolje, sjeverno od Užica.... Neki Đura, komandant bataljona, je imao trubicu neku. Zaveo je bataljon tamo iza leđa s trubom i signalnim pištoljima, a oni su pobjegli ko đavo od krsta... Mi više nismo mogli njih uhvatiti nigdje. Pregazili smo Maljen, i šta znam, i Ravnu goru. Oni su pobjegli iz Ravne gore, ostavljajući arhivu, sve. Mi smo našli njihovu arhivu. Tako da smo mi pregazili te četnike, odbacili ih, i oni su bježali. Nismo nigdje na otpor naišli. Bilo je negdje i poljske straže. Oni su bili Nedićevi, nisu Dražini. Oni su bili žandari neki, za uredovanje ili za parade ili šta ja znam. Nisu nam davali otpora.... Odma' su naši mineri sklonili prugu, pokrali prugu... Negdje oko dva sata, tri, prije zore, javljali su da ide voz jedan, dolazi od Topole. Organizovali smo zasjedu. Kad je voz taj došao, stigao tu, na to pokidano mjesto on se smandrljao. Mi smo zapucali, pobili one pratioce, i šta ja znam... Pun je voz bio. Dvije lokomotive su ga vukle pune opljačkanih stvari. Tu je bilo svašta, svega. Sve to što smo zaplijenili, dali smo to narodu. Mi smo bili bogovi, mi ne tražimo ništa, neg' samo dajemo. Iz tog Međulužja (kod Mladenovca, prim. m.t) je pošlo s nama desetak, dvadeset cura i momaka.

Srbija između Maljena i Povlena, oktobra 1944. Higijeničarka Brigade Staka Vladušić presrela kuvare, pa kontroliše jesu li im ruke oprane.

A u Mladenovcu smo se sreli s Rusima, sa Crvenom armijom, i nismo im se obradovali. Tad je valjda bilo svejedno, mi smo tu pred pobjedom. Mi bi se obradovali da su oni bili na Sutjesci, da su... ali sad je bilo sve gotovo. Tada smo prvi put čuli kaćuše. Ni one nas nisu impresionirale, jer nešto škripe. Ne pucaju, nego kao da nešto struže. Sve je bilo neobično. I mi sad od Mladenovca držimo korak s Rusima. A oni tehniku imaju i svašta... I mi smo malo trčali, malo hodali. I kad smo došli pod Avalu, odjedared topovi počеше prašiti... Eh, granate eksplodiraju na putu. Rekli da sa Bežanijske kose tuku. Mi smo u neko selo tamo sišli, ne znam kako se zove sad, ma nije ni bitno... Ali su nas dočekali lijepo. Svugdje su nas lijepo dočekali. I nahranili nas, večeru dali, i mi smo oko ponoći krenuli za Beograd. Ujutru smo bili na Banjici, tamo gdje je Dragiša Mišović, gdje Dražerova počinje dolje. Mi smo bili drugi ešalon. Mi nismo bili u prvom ešalonu da smo se probijali, rušili utvrde i to. Kad smo došli do Franša D'Eperea ulice, preko Autokomande, ja se sjetim da su dolje, u Franše D'Eperea, moji Vrtočani, kumovi, živjeli. A meni je stalo bilo da doznam gdje je moj ujak, jer je on bio tu žandarm. I ja krenem dolje niz Franše D'Eperea. A ono sve češće, češće, češće pucanje, kugle doleću. I na kraju ja shvatim da je to ludo što ja radim, i vratim se nazad. Pored Karađorđeva parka, narod izašao već, pozdravio oslobodiocе, i to. Kad su meni zatapšali, cvijeće neko bacaju, ja mislim kud mene, šta jebote, pa posljednji sam ja. Valjda su i oni, što su kasno stigli, htjeli da pozdrave nekog oslobodioca.

A kad smo došli ovde do Skupštine, do Pošte, ja se sjetim da imam ovdje, na broju sedamnaest, u ovoj Krunskoj ulici, jednoga iz Vrtoča. A mene đavo vuče... Ne znam što sam ja išao, šta je meni bilo stalo do toga, da ja odma' moram to vidjeti. Ili da oni vide mene možda, da vide oslobodioca svoga ... Ja izađem u ulicu, od Bulevara tamo, dođem do ove Krunske. Krenem, kad mitraljez, odozdo, od dvora starog. I ja u haustor, negdje tu, malo se stuši tu, i krenem dalje. Ono opet, ja opet u haustor. I na kraju ja dođem, tu broj sedamnaest, kad vidim njih. On ovoliki... neki Petar Kaćeša, i Koviljka, guzice joj 'volike. Ja upadnem tamo, automat nosim. Kažem: „Šta vi radite?“ Prepadnu se, isprepadam ih. „Imate li vi dokaz da stanujete ovdje, imate prijavu?“ On traži, čika Pera traži legitimaciju, ne može naći, drhte mu ruke. A ona, njegova žena je prepoznala da sam ja iz Vrtoča, ali nije potrefila ime. Ja sam onda rekao ko sam... ispozdravljamo se, izljubili se. „Otkud ti, kako to?“ A njen muž: „Cevko jedan, ala si me prepao.“ Cevko je pas. Tako da sam ja mogao poginuti u ovoj ulici ovde iz čiste gluposti.

Mi nismo imali borbi do centrale dolje, u Dušanovoj, i Džordža Vašingtona gdje je. A tu su nas gadno sačekali. Već nas tenkovi ruski ne prate, nema ih. Nismo mi znali što ih nema. A oni su povučeni da bi se suprotstavili onoj koloni koja je

iz Grčke izlazila i doprla do Beograda. I naša 5. divizija, krajiška, moji drugovi, su uz pomoć tenkova njih spriječili. Poslije čitam, neki Englez, general, priča kako je bio pri Vrhovnom štabu... Kako je išao tamo i vidio gomile mrtvih, gomile mrtvih. Vidio je kako naši vode, tjeraju gomile Nijemaca i kako im skidaju cipele i čizme i obuvaju se, a daju im svoje opanke... To je bio pokolj, pokolj. Bili su došli preko Bulevara (nekad Bulevar Revolucije, danas Bulevar Kralja Aleksandra, prim. m.t). I bili su potučeni. Glavnina je otišla prema Bosni, vidjeli su da ne može Beograd. A mi smo za to vrijeme, ne znajući šta se zbiva ovamo, doprli do Kalemegdana... Savladali smo one koji su pružali otpor kod centrale, vojna odjeća je bila dolje. I onda je Kalemegdan bio. Mi smo oslobodili taj Beograd... Petnaestak ljudi nam je poginulo, dvadesetak je ranjeno. I mahom su bili to prvoborci. Komandanti bataljona, načelnik štaba, brigade... Nije više bilo brda i planina da se skriva, nego... Oni su protjerani preko mosta. Pobjegli su preko mosta, pokušali su se spasiti, dići taj most minama. Neki inženjer je znao da su minirali most, i pretjerô je tamo te komande njihove, žice s kojih su trebali paliti... Poslje je bilo slavlje, naveče, dvadesetog oktobra. Bilo je slavlje, i pucalo se iz svih oružja i oruđa. Rakete su šarale nebo. Kolo je igralo u svakoj ulici, na svakom trgu. Narod je dolazio, slavilo se. Bilo je fantastično. Fantastično je bilo.

Beograd oktobra 1944. Oficiri Prvog bataljona ispraćaju Viktora Kućana (prvi red i jedini u šinjelu) koji odlazi na dužnost komesara brigade. Nikica je treći, lijevo od Viktora.

Beograd oktobra 1944. Nikica brke usukuje.

Beograd oktobra 1944. Bosa (u sredini) sa Milkom Došenović (lijevo) i Hagarom Dabijadi (desno).

▼ Kud idete nakon oslobođenja Beograda?

Došao je Tito, stigao iz Rusije. Za vreme borbi za Beograd, on se zadržao negdje tamo u Vojvodini, u Banatu. I kad je došao... Kad je bilo sve oslobođeno, kad je bio Beograd oslobođen, onda je na Banjici postrojio našu diviziju, čestitao nam i izvršio smotru. Perko raportirao, šepurio se i to... S pravom, dabome, s pravom. Jer osloboditi Beograd nije bila mala stvar... Poslije te smotre smo se spremili za dalje. Poslije oslobođenja Beograda nama su Rusi dali kompletno naoružanje, i puške, i pištolje, i mitraljeze, i topove... Kaćuše nam nisu dali. I dali su nam municije koliko je trebalo. Ali na kraju, za vreme borbe za Zagreb, mi smo istrošili municiju, nije bilo komore pri ruci, i bilo je baš kritično. Ništa nije bilo do kraja veselo, morao je neki đavo zasmetati... Do tada smo imali talijanskih pušaka, i njemačkih, bivše jugoslovenske vojske, i svakakvih vrsta oružja što smo našli, oteli, zarobili. A tada smo dobili od Rusa sve po propisima prave vojske. I prešli smo Savu i zaputili se na Sremski front. Zapravo još nije front bio osnovan, tek konture... Ja mislim da su bile

u toku pripreme za Sremski front, ali mi smo naišli na front kad smo prešli u Srem. Mi smo išli pored Dunava, a Dunavom remorkeri, i šta ja znam, topovnjače ruske... Front je bio tada organizovan sa osam centrala, na Sremsku Mitrovicu i Frušku goru. I mi smo dva dana vodili borbu dok smo slomili taj otpor, na Fruškoj gori, i onda oslobodili Šid. Pred Tovarnikom smo stali. A to je granica Srbije i Hrvatske. I oni su stali na granicu Hrvatske i organizovali taj front. Bili su vješti već u rovovskim borbama, a mi smo rovove samo vidjeli kad bi upali u njihove odbrambene linije, i nismo rado išli... Nismo rado išli u rov, u zemlju. Mi smo naučili da ako ne može ovde, onda ćemo desno ili lijevo, ili u pozadinu prebaciti se, pa ne znam. A ovdje, kad su rovaska bitka i rovski boj, onda nemaš mogućnosti za manevar. Nama su sloboda manevra i vreme koje mi odaberemo, bila dva elementa koja su nam davala prednost... Tako da se front stabilizovao na granici Hrvatske i Srbije. I mi smo počeli da se ukopavamo. Radili smo to vrijedno i vidili da je to dobro. Nismo se više obazirali da vidimo gdje su visevi, gdje su čuke, brda, nego smo ukopali se u zemlju i bilo nam lijepo. Imali smo saobraćajnice kroz zemlju iskopane. Imali smo rovove u zemlji. Imali smo kuhinje u zemlji. Bilo nam je toplo u zemlji i nismo imali potrebe da izlazimo napolje. Htjeli smo valjda da budemo i kao Rusi pa smo zapodevali borbe. Izađemo iz tih rovova naših, napadnemo u toku noći njihove položaje. I svaki put kad smo napadali, imali smo i gubitke. A ništa nismo dobili... Nikakve koristi od toga nije bilo, materijalne koristi... tako da je to bilo neznanje, totalno neznanje. A mi što smo znali, znali smo po pričanju kako su Rusi to radili, pa su se naši komandanti trudili da budu Žukovi, šta ja znam...

Tako da nas je to jako koštalo. Ali svaki napad i svaka odbrana košta, ne mož' to... Životima se plaća. Mi smo se trudili... Jako su se trudili tamo komesari, odbori za kulturu da čine život mekšim, ljepšim... Pa u rovovima, čete se prikupe, pa se pročitaju vijesti, šta je, kako je na frontu, pa neku recitaciju... A već smo imali đake i studente, intelektualce, koji su nam se priključili u Beogradu, iz Srbije, u Valjevu pogotovu. Tako da su oni to znali da rade, i radili su. Trudili se da nešto ožive, da neku živost unesu u čete, da nije samo gledanje u nišane i čekanje da te ubije.

Poslje svake borbe neko izgine tu, a onda odmah se to čuje u Srbiji, i onda dolaze... kopaju, otkopavaju te svoje poginule, nose tamo... To je bilo mučno, jako mučno. Mi smo se trudili da te ljude prihvatimo, da im pomognemo, da obave posao zbog kojeg su došli. Mi, Krajišnici, nismo imali toga. Niko nije došao da uzme leš svog sina, il' muža, ili brata... Iza sljedećeg brda – gdje je poginuo, tu su ga zakopali. Ovo je bilo sasvim drugačije. Mi nismo mogli to razumijeti, jer je to nama strano. Ali smo se trudili da običaje poštuemo.

▼ **Ko je sve bio na Sremskom frontu osim Krajišnika i ljudi iz Srbije?**

Bili su Crnogorci, Ličani, Slavonci... Slovenaca nije bilo. Bili su Bugari, Talijani, njih smo imali, diviziju talijansku. Bugari su nam došli tamo, Bugari su bili vojska. Oni su bili organizovani vojnički i red je vojnički bio, i ginuli su. Nekoliko stotina je poginulo na Sremskom frontu. Rusa je najviše poginulo... Ja mislim... onaj spomenik u Šidu je lijep pokazatelj ko su sve bili borci, odakle su... Makedonaca nije bilo, Slovenaca nije bilo... Hrvata je bilo Šesta lička, Slavonska divizija... Banijska nije bila, Kordunačka nije bila... Ne znam, mislim, bilo je Hrvata. A Dalmatinaca je bilo svugdje. Dalmatinci su popunjavali razne vojske Jugoslavije, i išli su kao jezgra, da oplemene.

▼ **Kako je izgledao proboj Sremskog fronta?**

Proljeće je granulo, trava se zazelenila, gora se listom zaodjela, i mi spremamo da probijemo front... Rusi i Peko (Dapčević, prim. m.t) organizuju tamo proboj, kako ćemo to uraditi... Dvanaesti april je određen... i sat, negdje kad se rasvane. Nama je to bilo sporno, sumnjivo, što čekamo da se svane kad mi možemo to noću mnogo vještije i to. Međutim, sve je ispalo drugačije, sve je ispalo ko na filmu. Ja sam desetak puta prisustvovao manevrima koje su pokušale da kopiraju taj proboj Sremskog fronta, odnosno proboj nekog fronta, ali to nisam doživio. Sve je bilo organizovano tako, u dlaku. Tako precizno. Mi smo išli duž cijelog fronta našeg. Došao je komandir divizije Vasa Jovanović, održao na dva-tri mjesta sastanak, šta ko treba da radi. Naša brigada je bila na glavnom probodu, znači nosilac proboja... Pridodat nam je bataljon tenkovski, T-34, poznati sovjetski tenk.... I određenog časa, određenog minuta, počeli su tući taj deo fronta ispred nas... i za pet minuta, i deset minuta, oblak dima i prašine. Valjda su dimne granate bile, šta ja znam... Poslije desetak minuta granatiranja, pojavili su se avioni, i počeli tamo da tresu bombe. U našoj zapovjedi je bilo, ja sam pisao zapovjed, da s poslednjim granatama mi moramo biti na njihovim rovovima i bacati bombe, da im ne damo predah... Mi nismo znali naravno kako će to biti, ali smo pretpostavljali. A bitka nije dobijena dok pješadija ne bude tamo. I kad su posljednje granate pale, posljednje bombe pale, cijela brigada je, nekoliko hiljada ljudi, izašla iz zemlje i juriš tamo. I nestaju u dimu. U isto vrijeme tenkovi dolaze... Pored nas je prošao vodnik tenkovskog voda, iz čete naše. Išao je u Sovjetski Savez na obuku. I sad komanduje s dva tenka... Nijemci nijesu uspeli ni metak da opale.

Stigli smo u neko novo mjesto, četiri-pet kilometara od Svetog Ivana Zeline. Bila je večer, i dolazi major Pavlović, načelnik operativnog odeljenja divizije. Ja sam bio

načelnik operativnog odseka u brigadi. Daje mi zapovjest, za napad na Zagreb. I ja sam čitao tu zapovjest, a ovi su moji bilježili šta im je raditi, put kojim treba proći. U zapovjedi divizijskoj bilo je naređeno da se nastavi usiljenim maršem. To znači put pod noge, a glavu u torbu, pa kom obojci kom opanci. Zapovjest nam je bila da prođemo Zagreb i otuda napadnemo i sprečimo bježanje. Oni su počeli bježati pet dana ranije. I ja sam otišao da našu zapovjest napišem. Kad odjedared poče pucanje, rafali, signalni pištolji... Sve šta je ko imao, on je pucao. Ja istrčim napolje, kaže kapitulirala Njemačka. Naravno, mi smo se obradovali. Moja daktilografkinja Zaga bila je ljekar poslije, odavde, Beograđanka, porijeklom Jevrejka... ona kuca, ja tumaram od mjesta do mjesta... Izlazim, vidim slavlje, sretnem komandanta brigade. „Šta je, je l' gotovo?“ On misli zapovjest. Ja kažem: „Gotovo, vidiš ti.“ Ja mislim je li gotovo s Njemcima. On krenuo: „Šta ti misliš?“, zagalamio na mē. Ja kažem, poluglasno, da Zaga čuje, da je došao i kraj galami i zabrani da se misli...

I u određeno vrijeme, uzbuna, postrojava se brigada, i krećemo mi za Zagreb. Pokušali smo da Sveti Ivan Zelin da oslobodimo. Oni su dali otpor, pa smo dva bataljona razbili. Poslije toga, tek smo se svijali u kolone, marševske, a ono neki napad s boka. Pa smo i njih morali smiriti, ukloniti... Mi smo potukli Nijemce, ali smo bili gubitnici jer smo izgubili skoro dva sata vremena i desetak kilometara. A trebalo je do mraka stići u Zagreb... Poslije toga, nijesu nam davali otpor veliki, da bi morali da razvijemo brigadu, da ih uništimo. Dovoljno je bila četa neka, prethodnica, da ih smiri. Na taj put upućena je i naša divizija i 6. lička divizija. Uvijek su Ličani bili smetnja... I onda ti pokidaju kolonu, i onda, pošto sam ja bio operativni oficir, načelnik operativnog odseka, onda sam ja morao raščičavati i povezivati kolonu. Onda mi to dojadilo i ja odem na čelo kolone kod komandanta 1. bataljona, Miše Čulibrka. I dolazi komandant brigade s obaveštajnim oficijom. On naređuje da 1. i 2. bataljon ostave svu komoru i ubrzano krene naprijed. Prolazimo kroz jedno selo, Markuševac, veliko selo... Izlazimo iz sela, a ono vojska, rulja vojske. Hiljade... Oruđa, vozila... Sve u neredu, ma nikako... Neko je rekao da su to zarobljenici, da ih je 6. lička divizija zarobila. A mi 6. diviziju ostavili polovinu iza nas. Ali nikad ne znaš šta Ličani misle. Ujutru, u zoru stižemo u Markuševac, u Šestine. Već smo zarobili nekoliko stotina ljudi, domobrana, ustaša, šta ja znam. I obavještajni oficir njih tamo smještapod stražom, prikuplja ih... Negdje oko devet, deset sati, ta rulja ide na nas. I mi tek tada shvatimo da su to Nijemci, da su to ustaše, da su to domobrani. Mi smo prošli kroz njih, pored njih. Oni nas nisu prepoznali, mi njih nismo prepoznali. I prošli smo, dva bataljona. I sada oni nailaze, i već su obaviješteni da smo mi tu, i pucaju... Potegli sve oružje što su imali, a imali su ga dosta, nema šta da šparaju. I 'oće da nas uklone. A ja sam rekao

komandantu brigade da mi ne možemo ići više, ne znamo kud ćemo. Nego sam mu predložio da stanemo i organizujemo kružnu odbranu, jer ne znamo odakle će nas napasti, da li će s planine, zagrebačke gore, ili će iz grada, ne znamo ništa... I organizovali smo tu neku kružnu odbranu... ma, dobro smo je organizovali, i dobro je što smo stali, inače ko zna šta bi bilo s nama. A pogotovo da je ta rulja koja je išla za nama, koju smo mi prošli, da je ušla u Zagreb. Već su naše jedinice ušle tamo, već je Zagreb slobodan, već je slavlje, i šta ja znam. I tada bi bio pokolj u Zagrebu, i rušenje... Oni su imali topove, imali su bojna sredstva. Zagreb bi bio demoliran, žrtve bi bile velike. A sve je bilo spontano. Mi nismo planirali da budemo tu, ali dobro je da smo stali tu.

► **To je faktički kraj rata. Kako ste doživeli objavu da je rat konačno završen i da je nacifašizam pobeđen?**

Ništa ja nisam bio srećan. To je čudno raspoloženje, osjećanje. Taman sam postao neko i nešto, naučio sam da radim nešto, i sad posla nestalo. Meni uvijek posla nestane. Organizovana je parada, smotra oslobodilaca Zagreba, govori. Ja nisam išao, zaista nisam išao. Ne znam ni ja što. Nisam se radovao, nisam se radovao. Pa valjda, bilo je i normalno. Sloboda, mi smo čerali slobodu, tri-četiri godine je čerali, i na kraju je dočerali, i sad je tu...

Poslije su nas ukrcali u vozove i poslali u Istru, [pa, prim. m.t] u Trst. Istra je bila pod Italijom. Oni su se nama jako obradovali. Tamo su nas s barjacima dočekali, jer su se nadali da će biti oslobođeni, da će biti pripojeni matici Jugoslaviji. Meni su tada naredili da od proboja Sremskog fronta do Zagreba da napišem izvještaj, kako je bilo, šta je bilo, i tako. Ja sam mučio se, nisam ja znao kako to treba raditi. Mučio se, mučio se, i mučio se. I oni moji idu u provode. Ja sjedim u kafani, na spratu, i pišem, i ne znam šta. Moja Zaga kuca, i ja kad sam to sve sročio, odnesem u diviziju. Tamo su već bila dvojica školovanih oficira, koji su zarobljeni bili, i pristupili našoj diviziji. I oni su bili ti stručni koji znaju administraciju vojničku. Ja sam im to pokazao. Oni su zaista bili su spremni da pomognu, i razumijevanja su imali za moju neukost, i pokazali mi šta treba još tu. I Zaga je ponovo kucala... Otišao sam samo jedan dans mojim drugom komesarom, i čudio se moru. More, vode koliko hoćeš, i više nego što treba. I onda smo vikali tamo parole „Pela-džukela”. Pela je bio predsjednik vlade italijanske. „Pela-džukela”, „život damo, Trst ne damo” i tako. Onda je Pela bio gospodin Pela, Trst smo napustili... Tada sam naučio, kad smo se borili za Trst, Trst je naš, to su vrata u svijet, a sad kad ga napuštamo, onda propaganda kaže naša, ma neka nose to, na kraju svijeta, šta ćemo mi tamo...

Bosa i Nikica u Sloveniji, leto 1945.

Trst, polovinom maja 1945. Nikica i Pero Trninić čude se količini vode u Jadranu.

► Šta ste radili posle rata?

Posle rata sam bio oficir. Završio sam školu u Sarajevu. Uzeli su me tamo u školi da radim. To je bila četrdeset sedma, kad sam završio školu. Radio sam godinu i po dana tu, pa su me posle uputili u Kragujevac. Bilo je tamo učilište. Sad je to Vojna akademija. Učilište je bilo neko, a poslije ta akademija prelazi u Sarajevo i mene postavljaju u Generalštab na dužnost. Ja sam bio major tada. [Postavljaju me, prim. m.t.] na dužnost u upravu koja se brinula o vojnoj obuci i školovanju oficira. I tamo sam radio devet godina. Ja sam učio noću, danju sam radio, noću sam učio. I svađao se sa ženom što joj smetam da spava. I jednog dana zove me, ja sam učio i engleski noću, zovu me, kažu: „Je l' ti učiš engleski?“ „Pa učim ga“. „Očeš ti ići na provjeru? Treba nam oficir za školu, generalštabnu školu u Velikoj Britaniji.“ Ja sam rekao dabome da hoću, i otišao sam na provjeru znanja. Rekli su da ja mogu da idem tamo što se tiče jezika, i ja sam otišao. Jednog dana je došla kraljica u obilazak škole... Organizovali da ona dođe u našu učionicu i da se vodi diskusija o pokretima otpora u zemljama koje vojska okupira. I tad je kraljica došla. Mene su pozvali, kaže evo, gospodin major Nikica Pilipović, oni su bili partizani, on može da vam ispriča... I ja sam baš nevoljno to. Nisam jogunio, ali kraljica je u pitanju. I ja sam rekao nešto što sam rekao, i rekao sam: „Narod ima pravo da se buni protivu okupatora, i mi smo se bunili protiv Nijemaca, i izvojevali smo slobodu“, i tako. Poslije nekog vremena zove me moj prijatelj iz pešadsne uprave. Kaže: „Mi smo predvideli da ti ideš za izaslanika vlade, vladina izaslanika u Ujedinjene nacije.“ Tako da sam otišao tamo. I rekao sam vam kako je bilo tamo, da mi je bilo prekrasno, prelijepo. Ja nisam naučio mnogo u toj školi u Engleskoj, vojne stvari. Ja sam znao ono sve što su znali i profesori moji, ali sam naučio jednu stvar: kako učiti, kako razmišljati. I to mi je mnogo pomoglo. To mi je mnogo pomoglo zato što tamo nije bilo ni ocjena ni četvorki ni petica ni ništa. Tamo je bio razgovor, i pitanja zašto, zašto, zašto, uvijek da do kraja zašto. Zašto ja tako mislim, zašto ja tako predlažem, zašto tako činim. Znači, njima je stalo da ja razumjem šta pričam, i da imam razloge za to, imam argumente. I to mi je mnogo značilo. I pogotovo mi je

ONI HOĆE KAPITALIZAM DA USPOSTAVE, A LJUDI VIDE DA JE BILO NEŠTO BOLJE TAMO: ŠKOLSTVO, ZDRAVSTVO, ZAPOSLENJE I TO. I SAD TO TREBA NIPODAŠTAVATI, TREBA KUDITI, TREBA GADITI, DA NE BI NAROD MISLIO NA TO SVE.

mного značio odnos s ljudima. Tamo nikad nije bilo rečeno da ti ne znaš, da nisi dobro naučio. To je tvoje mišljenje, a ti si ga pokazao argumentima, koji god da su. A kad sam se vratio, onda su me poslali za načelnika škole, direktora škole za strane jezike... I u toj školi dvanaest godina sam bio.

▼ **Vratiću Vas malo za trenutak na 1948. godinu. Kako ste doživeli Rezoluciju Informbiroa 1948. godine?**

Ja nisam imao problema s tim. Ja sam razumjevao sam da je uvijek pogrešno ići, prislanjati [se, prim. m.t.] uz stranu silu. Mi smo izvojevali slobodu bez pomoći sa strane. I bila je skupa ta sloboda, veoma skupa. Pet stotina i petnaest seljaka iz mog Vrtoča je platilo životima. Svi oni koji su oslanjali se na Engleze, na Švabe, na Talijane, oni su propali. To je nesiguran oslonac, nesiguran. I ja nisam imao s tim problema, mada je bila atmosfera jako, jako loša. Jako ozbiljna. Desilo se kad sam radio u Sarajevu kad je to bilo i dolazim ujutru, nema kolege iz suprotne strane sale. I ne pitam šta je s njim, nego mislim otišao da kupi nešto, ili bolesno mu dijete, ili ko zna šta je. Tek u neko vreme dolazi oficir bezbednosti i saopštava nam da je on uhapšen i da je na saslušavanju, i tako. Nije bilo pametno ni uputno pitati, raspitivati se. Ja nisam znao za Goli otok dok on nije ukinut. Ja nisam ništa znao. A nisam se ni interesovao. Odvedu ga gdje su odvodili, šta se mene tiče. I mene će jednog dana odvesti... Nije bilo uputno raspitivati se mnogo. Ja sam došao u kancelariju mog druga, s kojim sam sve vrijeme rata bio. Ma ja nisam ni znao šta to znači, bezbednost. I ja ulazim kod njega, a on skriva... pa što skrivaš jebote. Meni nije bilo jasno šta on skriva od mene. Međutim, možda je pisao tamo o meni. Tako da je to veoma, veoma mutno vreme bilo, veoma.

Ja sam posumnjao onda kad sam razumio Goli otok. Kad sam shvatio o čemu se radi to. Mi smo stvorili UDBU³¹ koja je bila neprikosnovena. Mogla je sve raditi, sve organizovati, ne pitajući nikoga za ništa. Ja sam ubijeđen, odnosno znam, ma znam, da je bila opasnost velika od Informbiroa... Ali Informbiro je proizveo Goli otok. A taj Goli otok je bila UDBA koja je bila svemoćna. Dato joj je svo pravo, ili su uzeli sebi svo pravo, da su mogli bez pitanja, bez suđenja, bez ičega, mogli da lišavaju čina, lišavaju slobode... da... To je teško sada sve...

³¹ Uprava državne bezbednosti (UDBA) je naziv za bezbednosno-obaveštajnu službu i tajnu policiju Socijalističke socijalističke Jugoslavije do 1966. godine kada je nakon smene Aleksandra Rankovića reorganizovana u Službu državne bezbednosti (SDB). Formirana je 1946. godine reorganizacijom Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA) na civilni i vojni odsek. Tada je od Prvog i Drugog odseka OZNE pri Ministarstvu unutrašnjih poslova FNRJ formirana Uprava državne bezbednosti, dok je od Trećeg odseka OZNE pri Ministarstvu narodne odbrane FNRJ formirana Kontraobaveštajna služba Jugoslovenske armije.

▼ Da li ste upoznali Tita?

Prvi put sam se sreo sa Titom kad je formirana naša divizija, u Petrovcu, Bosanskom Petrovcu, poslje borbe za Bihać, i oslobođenja Bihaća. U Petrovcu, formira se 1. divizija, i nekoliko hiljada boraca postrojeno. Među njima i naša brigada. Tri brigade, 1. proleterska, 3. proleterska, Sandžачka, i naša 3. krajiška. Ona nije bila proleterska. Ona će biti proleterska tek posle Zelengore, Sutjeske. Formira se divizija i Tito nam drži govor. Kako nam predstoje teške borbe, kako nam prijete svakovrsna iskušenja, i da slabi, bolešljivi, izađu iz stroja brigade i da pređu u odrede koji ne moraju ići u takve bitke. I niko iz brigade nije izašao. Bilo je sramota. Bilo je sramota ljude, mada su poslije neki bili bolesni, pa su otišli. Mi smo mislili da je on svemoguć. Da je on nepogrešiv, da zna više nego mi, a da mu treba vjerovati, jer s nama je. Drugi put sam ga sreo na padinama Lovćena, prije Sutjeske... kad je bio ranjen u ruku. Vidio sam ga... iz podaljine. Prvi put sam s njim razgovarao, rukovao se s njim, u Egiptu kad smo bili. Došao je kod Nasera, i nas su pozvali, komandante jedinica naših i mene. Tito hoće da se vidi s nama. Pozdravili smo se, rukovali se, i pitao je kako je tamo, šta je, i mi smo rekli super je. Pa i bilo nam je super.

On je rekao nešto, budite dostojni naše reprezentacije, i šta ja znam, naše politike i tako. Posljednji put sam ga video kada smo napisali neku knjigu, dvije knjige, o našoj 3. krajiškoj brigadi. Ja sam rukovodio tim poslom... Namjera nam je bila da uručimo Titu te knjige. Ja sam bio načelnik škole u kojoj su se učili strani jezici, i kod mene je profesorica bila Nada Budisavljević, sestra Jovankina. Ja mislim da su to nešto, Jovanka i Nada sredile. Kad se prikazivala „Bitka na Neretvi” Veljka Bulajića, onda meni jave da dođemo nas petorica, da će nas Tito primiti, da mu predamo knjigu. I ja sam organizovao naš odlazak. Bila je zima, snijeg do pasa. Tito nas je primio u Stojićevcu. Stojićevac je mjesto kod Sarajeva, neko turističko, ili šta ja znam, hotelsko mjesto. Predali mu knjigu, on se raspitao šta radimo sada, i kako to radimo, i to. I baš smo lijepo popričali, dva-tri sata smo ostali. I on je pitao šta radimo, kako zdravlje... I onda se prisjećao nekih momenata. On je rekao: „Poslije desanta na Drvar mi smo išli preko neke ceste...” On je ispričao tada. Vodio je konja, nije jahao, nego vodio ga, naišao je neki avion, i on kaže: „Ja sam stao pod strehu, pod krov neki...” Poslije, kad su uhvatili vođu nekog četničkog, on je na suđenju rekao da je imao na nišanu Tita i gde i kada, i to. I onda su pitali Tita je li tačno, i on kaže jeste, tačno da sam bio tada. Znači, ovaj ga je mogao ubiti, ali ga nije ubio, i bio oslobođen.

► **Koja su za Vas najbitnija dostignuća tadašnje Jugoslavije? A šta Vam je bilo razočarenje?**

Imao si zaposlenje, imao si obrazovanje, imao si zdravstveni sistem dobar. Tri-četiri stvari koje ti život znače, bile dobre. One su mogle samo da se poprave, da se poboljšaju, a ne da se mijenjaju... Samoupravljanje je zamišljeno dobro, ali je u praksi sprovedeno loše. I što je najgore, svaki sekretar komiteta sreskog, opštinskog, on se smatrao apsolutnom vlašću. I on je bio apsolutna vlast. Četres' prve ljudi su prema svojim znanjima, sposobnostima, odlučnosti da se bore, isplivali na površinu. Poslije je bilo bitno da si član partije.

► **Kako ste doživeli rasturanje Jugoslavije?**

Veoma je teško sada toga prisjećati se. Svako prisjećanje toga je bolno, bolno. Ja sam uvjeren da do toga nije trebalo doći, da se moglo sve organizovati drugačije. I sve je moglo biti ljudskije i bezbolnije, da je bilo pameti. Nije bila Jugoslavija u prvom planu, bile su druge stvari, koliko sam ja mogao da shvatim, da razumijem... Oni su partiju, Komunističku partiju prisvojili. Ona više nije bila moja, ona je bila Slobodana Miloševića, ili šta ja znam. Oni su mogli sve zato što su imali neograničenu vlast. Komunistička partija je imala neograničenu vlast, a Komunistička partija je bila Centralni komitet, a Centralni komitet je bio predsjednik Saveza komunista Srbije... A onda dolaze na vidjelo Stambolić, Milošević... Ja se nisam više smatrao komunistom onda kad sam shvatio da je komunist onaj koji je Slobo Milošević, Petar Stambolić, i šta ja znam, za koga oni kažu da je komunist.

► **Iz današnje perspektive, kako gledate na svoje učešće u NOB-u? Da li biste isto uradili?**

Da. Sve bih uradio isto. Jer to je vrijednost koja ne prolazi. Ovo sad što pričaju... oni hoće da nam zgade ono lijepo, da bi mi prihvatili ono što oni nude. Fašizam, to je najveće zlo koje je moglo čovječanstvo da doživi. A istinska borba, zaista borba protiv fašizma je borba za koju vrijedi, vrijedilo je poginuti. Jer taj fašizam je usmrtio pedeset, možda i šezdeset miliona ljudi... Ja sam o tome razmišljao, i kad bih sad imao dvadeset godina kao što sam onda imao, i kad bi bilo sve isto, malo bih pametnije, razumnije se ponašao, i borio bih se ozbiljnije protiv nepravdi. A inače, to je vrijedno bilo borbe i divljenja, vrijedno je bilo. Mi smo se borili tamo za slobodu, da te ne ubijaju, da možeš živjeti normalno. I mi smo imali tu slobodu, mi smo imali veoma lijepu slobodu.

▼ Čini se da se sve češće socijalistička prošlost briše ili čak kriminalizuje. Kad pogledate NOB i socijalističku Jugoslaviju, šta je ono vredno na šta treba čuvati sećanje? Za šta se danas vredi boriti?

Oni hoće kapitalizam da uspostave, a ljudi vide da je bilo nešto bolje tamo: školstvo, zdravstvo, zaposlenje i to. I sad to treba nipodaštavati, treba kuditi, treba gaditi, da ne bi narod mislio na to sve. I sve je to logično što oni rade. Sve oni to rade sa ciljem da uspostave, da zgade taj režim i da kažu da je njihov bolji. A nema niko da se suprotstavi tome. Ono suprotstavljanje javno, da se kaže šta ste vi uradili sa Zenicom, šta ste uradili sa Borom, šta ste uradili sa Trepčom, šta ste uradili... Oni su sve razjagmili, ono što se moglo ujagmiti, podjelili međusobno. I sad ljudi nemaju posla, nemaju mogućnost da se školuju, nemaju zdravstvenu zaštitu, ništa nemaju. Nemaju života, nema sigurnosti. Tako da je meni to logično što oni rade. Meni nije logično da se toliko oklijeva da im se kaže ono što treba da im se kaže, ono što je zapravo suština, bit. Uvijek je važno boriti se za ispravnu stvar. A ja mislim da je ispravna stvar boriti se za pošteniji odnos, pošteniji odnos državnika prema državi. Oni koji se smatraju vlašću da ne budu lopovi. Otkud milioni ili milijarde dinara lopovu koji ništa nije imao? Prevario nekog, oteo nekome, ukrao nekome... Ne može se drugačije kapital stvoriti. Ne može se reći da su lopovi partizani bili. Da su bili lopovi kad nisu bili lopovi. I šta su uradili lopovsko, šta su učinili lopovsko? Je l' lopovluk tući se za ranjenike i ginuti za ranjenike? Je li bio lopovski posao na Sutjesci boriti se protiv fašista? Oni su krenuli da unište nas, i mi smo se odupirali koliko smo mogli, i više od toga. Uvijek vrijedi se boriti za poštenu stvar... I treba znati kako se boriti, treba naći metode i ljude, saborce... da.

UVIJEK VRIJEDI BORITI SE ZA POŠTENU STVAR... I TREBA ZNATI KAKO SE BORITI, TREBA NAĆI METODE I LJUDE, SABORCE... DA.

Nosioci Partizanske spomenice iz Vrtoča

PARTIZANSKA SPOMENICA

Pravo na **PARTIZANSKU SPOMENICU** 1941. imali su samo oni koji su organizovali ili pokretali ustanak 1941. i sve vrijeme rata borili se u svojstvu partizana, znači, protiv fašista. Njih zovemo prvoborci.

Atlagić Perkić Milan, sin Bože i Ruže. Rođen je 1914. Organizator ustanka, pogotovo u sređivanju prilika u ustaničkim redovima (pojava četništva), kada je postavljen za komandira Vrtočke čete, odakle je tokom rata dospio do komandanta divizije. Bio je razborit, s izrazitim smislom za logično zaključivanje, što rječito potvrđuje sljedeći primjer.

Vraćajući se iz borbe, Krnjeuška četa je naišla na zbjeg naroda Vrtoča, pa je njen komandir, Lazo Lasan Atlagić, poslao patrolu da u obližnjem stadu uhvate dvoje jaganjaca četi za večeru. A stado je bilo vlasništvo Tomana Petrovića iz Vrtoča, čiji je sin Dušan, jedina u roditelja, poginuo koliko jučer u sukobu s ustašama. Milanov otac Božo pokušao je reći patroli ko je vlasnik stada, a komandir Krnjeušana Lasan Atlagić potegao je karabin i usmrtio Božu, oca Milana Atlagića. Neprilika velika. Desetak ratobornih Atlagića, predvođenih Danom, Milanovim mlađim bratom, a nišandžijom na teškom mitraljezu Vrtočke čete, s desetak ljutih osvetnika iz komšiluka spremali su osvetu. Prijetila je opasnost da i planinu pretvorimo u busiju!!! Vrtoče je svu mudrost i razboritost upreglo da se to izbjegne. Milan je prepoznao veličinu rizika i smirio strasti, a time stekao ugled mudra momka i biran je za komandira Vrtočke čete.

Milan je bio darovit partizanski starješina, a mi bogomdani zamorčići, sve komšije i znanci, sve bliski i daljni srodnici, sve Vrtočani i Bjelajčani, sve „ako nećeš, reći ćemo te dedi“, pa se brzo penjao uz komandne lotre. Već nakon šest-sedam mjeseci bio je komandant bataljona, a potom, poslije sedam-osam mjeseci, komandant brigade.

On je svaki zadatak odradio briljantno. Počeo je kao borac iz sred stroja naše čete, s karabinom kojeg mu je otac skrio i darovao, a završio kao komandant nekolicke hiljade boraca. Ali i to ratovanje imalo je cijenu. Oca mu Božu ubio je nesretnik kojem je u glavi plamtio živ ugarak. Brat Dane je poginuo dok je s vodom branio klanac. Sina Stevu je usmrtio tifus u snijegom zavijanoj planini.

Atlagić Perkić Milan penzionisan je u činu generala. Umro je u Beogradu i sahranjen je na Novom groblju.

Atlagić Drago, sin Miloša Štikala i Milice. Rođen je 1917, kao drugo dijete u roditelja. Čekajući da vojni rok otalja, skoknô bi dolje do radilišta Unske pruge, koliko da pribavi nešto od odjeće. Rat ga je zatekao u vojsci, a on je izbjegô ropstvo. Ustanicima se pridružio s degenekom na ramenu, a od one briljantne akcije na Gradini, s karabinom u rukama. Godinu i pol dana vojevali smo veoma uspješno kad se počelo zuckati da fašisti spremaju ofanzivu u kojoj će razrušiti partizansku republiku, a narod istrijebiti.

Šestog februra 1943. u Vrtoče su stigli i rušitelji i istrebljivači. Stiglo je 24.000 Nijemaca, rođenih i odraslih u Jugoslaviji, svrstanih u SS diviziju s imenom Princ Eugen, zakićeni s buljucima ustaša trgača po „po prlim jamama“ i pokazivača ko je Jovan a ko Ivan. Ujutro su pregazili našu odbranu na Ripačkom klancu, a navečer su prejezdili naše Klance, koje nije branio niko.

Prododor u srce Partizanske republike proslavili su kako im dolikuje, ubijanjem žena i djece. Onamo, na kraju vrtočkoga zaseoka Glavica, u Radlovića gaju, sustigli su nacisti, poveliku grupu izbjeglica, pa pobili a potom potpalili bajte i leševe spalili. Onog sutona fašisti su usmrtili Draginu majku Milicu, trinaestogodišnjeg brata Danu i dvije godine mlađu sestru Smilju, suprugu Dragina brata Pantelije i dvoje njene nejake djece. Bilo je to onda kad su nam porodice i bukvalno polovljene i trijebljene.

Bilo je to tako jer je u zapovjedi za pohod na Partizansku republiku pisalo da se nikoga ne može pozvati na odgovornost zbog zločina koji čini.

Bilo je to u vrijeme kad su Štikalovi sinovi Drago, Pantelija i Mikailo, branili ranjene drugove u sniježnim prtinama.

Atlagić Luka rođen je 1912. u Americi. Lukin otac Toma otišao je u Ameriku, zaposlio se u rudniku (Klinton, Indijana) pa poslao ženi Mari za šipkartu, te se Luka i začeo i rodio onamo. I brat mu Blaže zametnuo se onamo, ali je rođen ovamo. Onda se desila tuča u kojoj je Toma platio glavom, pa je pedesetak Vrtočana, koliko ih se zateklo onamo, platilo šipkartu za Maru i Luku. Za Blažu niko nije ni pitao. Luka je prvoborac Vrtoča i borac 3. krajiške s kojom je prošao kroz najveće okršaje. Penzionisan je u činu majora. Lukinu majku Maru strijeljali su legionari maja 1944. na Grmeču, u Potocima.

Balaban Dušan, rođen 1915. u Vrtoču od oca Mile i majke Đuje. Odrastao je u kući Milkana Surle, u statusu najamnika. Po odsluženju vojske otišao je u žandare, a nakon kapitulacije Jugoslavije vraća se u Vrtoče i radi na organizaciji otpora fašistima. Bio je krasne prirode, druželjubiv i baš uljudan momak. I bio je hrabar borac a razborit i umješan rukovodilac. Kad nam je ono grmečka bura donijela doktora Mladena i kad smo uz njegovu pomoć sređivali stanje u našem budžaku, neko je predložio Dušana za političkog komesara čete, jer uvijek vuče nekakve knjižurine u torbi. Oni koji su nešto znali o politici, rekli su da ne može jer je žandar. Svejedno da li žandar, pandur ili policajac, Dušan se odvažno borio i srcem i razumom sve do poslednjeg koprca fašista.

Dušan je imao brata Luku, zvali smo ga Lukica (deminutiv), koji mu je bio sva bliža i dalja rodbina. Luka je bio radnik u Beogradu sa stalnim zaposlenjem, pa je one zle '41. došao u zavičaj, ako ureba. Pridružio se ustanicima i ispoljio najplemenitije vrline borca. Poginuo je na poslednjoj kosi Raduše u najkritičnijem momentu bitke za ranjenike, onog dana kad su ginuli obočnji naše čete. Dušan je umro u Banjoj Luci u činu potpukovnika

Bates Dušan Duško, sin Bože i Stane, rođen je 1920. U ustanku je borac, u početku pri četi, a kad se domčao karabina, onda je ušao u njen stroj i potiljčio se s mladim a stasitijim bratom Mićom, u prvoj vrsti stroja i propinjao se na prste da bi bio viđen.

Kad je uspostavljena oslobodilačka vlast, Duško je, kao nešto pismeniji, odabran za sekretara odbora u Vrtoču. Brzo je pribavio potrebne rekvizite, čak i pisaću mašinu, i brzo učio birokratske izraze i postupke, pa je naša mjesna kancelarija iz 1942. bila ugledna koliko i ona iz 1952. Onda je stigao befel da je na našu Republiku krenula strašna sila i hordija, i naredba da odbornici krenu na zborna mjesta, pa je predsjednik našeg mjesnog odbora Pilip Pilipović određen za intendanta bataljona, a sekretar Dušan Bates za političkog komesara čete. Obadva su iz rata iznijeli glave. Mnogi Dušanovi bliski srodnici to nijesu uspjeli. Tri njegova rođena strica su usmrćena. Radu su ubili ustaše na Garavicama poslednjeg julskog dana 1941, Milu su strijeljali SS-ovci febrara 1943. a Jovo je poginuo u januaru 1942. prilikom napada na ustaše u selu Agići. Strinu Staku, udovu strica Jove, njenog sina Čedu i dva nejaka sina strica Rade, Nikolu i Jovu, ubili su SS-ovci početkom 1943. na Prhovu. Gojko, sin strica Vida, bio je partizan i poginuo je 1943. Dušan je bio srčan borac i umješan rukovodilac. Ratovanje je počeo „uz četu“, kao potrčko stričeva Jove Joce i Luke Pule, a završio na čelu brigade kao njen politički komesar. Impozantno! Penzionisan je u činu pukovnika. Umro je u Zagrebu.

Bates Milan Mićo, sin Bože i Stane, rođen je 1922. u serbezluku, pa je izrastao u snažna a dobroćudna momka. Govorili su da se uvrgao na daljnijeg deda Glišu, u šta nijesmo vjerovali jer se pričalo da je Glišo u mladosti potajno okretao ražnjeve dok Mićo ne bi uzeo tuđu ni crvljivu šljivu.

Karabina se domčao prvog septembra 1941. i pasovao mu je. I desetar kakav je bio Savica Đukić, koji je kaplarsku zvjezdicu stekao u Kraljevju gardi, rado bi imao u svojoj desetini Miću Batesa, jer on nije nikad umoran niti gladan, njemu nikad nijesu opanci poderani ni čarape mokre, on je uvijek pozitivno djelovao, on je neštedimice djelio osmjehe. Mićo je četiri ratne godine proveo u četi, znači, u stroju, u neposrednoj borbi. Ranjen je jednom za status invalida, a drugi put tek za koliko da okrvavi gaće. Poslije rata je na službi u Armiji. Penzionisan je u činu majora. Umro je u Čelarevu.

Gaćeša Đuro je potomak Đuranov, kao i Luka, pa su u visinu podjednaki, ali je na kantar Đuro za neki kilogram pretezaao, pa za toliko bio i tromiji. Ona druga Gaćešina sorta, Nikolin soj, pravi su gorostasi u odnosu na Đuranovo potomstvo, za čitav pedalj su viši i dvadesetak kilograma teži. Po ljudstvu su u dlaku isti.

Đuro je rođen 1922. od roditelja Ilije i Đuđe. Partizan je od 1941, a sve u desetini koja u napadu pravi prolaze, a u odbrani zaliježe u busiju iz koje nema ni makac. Ranjavan je tri puta. Jednom su ga na nosilima iznijeli. Penzionisan je u činu kapetana I klase.

Gaćeša Luka Lukica bio je jedinac u Mile i Marije. Njih dvoje su rodili sedam sinova, a dušmanica ih šest odnijela. Lukica se umio smicati i zametati trag, što mu onako žustru i sitnu nije bilo ni teško. On je imao sestru Milicu koja je momcima zapinjala za oko. Nije dugo đevovala. Lukine roditelje tifus je suturisao u pustoj Osječenici početkom 1943, a suprugu Stanu i sina Milanka ubili su onih dana princeugenovci. A naš Lukica je u to vrijeme branio ranjenike na Raduši, u snijegu do ramena, u studu do izludivanja i gladi do isposta.

Kada je ratovanju bio kraj, Lukici su rekli da njegove usluge više nikom ne trebaju, a on kud će šta će, pa onamo odakle je i krenuo, u Vrtoče. A onamo je već posao obavljen. Dim i pepeo raznijeli su vjetrovi, leševi su zvijeri razvukle, a kosti su glodari očistili. Isluženi ratnik s Neretve, Sutjeske i svih rijeka i potoka pod ovamošnjim svodom nebeskim zasukao je rukave pa počeo. Ubet ga je bilo gledati. On onolicki, a Lupina onolikačka. Ali, zar je to prvina i našem ratniku? Zar on onolišni nije onda s toljagom krenuo u obračun s onolikakačkim fašizmom pred kojim su i carevine padale? I uspio je. Po četvrti put se oženio, prekrasne dvoje djece rodio i školovao, kuću je sagradio, boračku penziju je dobio, u novom odijelu se fotografisao, dok su mu grudi resile Partizanska spomenica i Orden za hrabrost.

Neka mu je laka vrtočka zemlja za koju se borio!

Galín Božo, sin Mile i Deve, a rođen je 1905. Nekolike godine bio je na radu u Francuskoj. Spadao je u viđenije Dulidbare. Kad je donijeta odluka da se četa okupi i počne živjeti kako nalažu vojnički zakoni, Božo je odvolio odbojnički posao kojeg je obavljao do kraja rata „i normom i prutem“.

Dva Božina sina, Čedu i Rajka, ubili su legionari NDH, 21. jula 1944. Zapravo, tog dana su poglavnikovi oružnici, u Galinovu džematu, ubili osamnaestero djece, prosječne starosti 7,88 godina i osam žena, prosječne starosti 38 godina.

Galín Braco rođen je 1922, od oca Ilije i majke Spasenije. Borac je Vrtočke čete od 1941. Formiranjem 3. krajiške određen je za kurira u bataljonu, a koncem 1943. postavljen je za pomoćnika komesara čete. Polovinom 1944. postaje pomoćnik komesara bataljona. Poslije rata završio je visoku političku školu i radi u Armiji, na političkim poslovima. Penzionisan je u činu pukovnika. Živi u Beogradu.

Galonja Ilija, sin Jovin i Sokin, rođen je 1910. Da bi preživio gladnu 1918, upućen je u Bačku i pribježište našao u Staparima, gdje se „opasao” snagom i mudročću. Onda su stigli mađarski fašisti pa počeli zulumiti a Ile se sjeti rodnog kraja i došao. Tek što je sprtio torbu prepunu „snage i mudrosti”, stigle su ustaše čakijaši, pa je naš Ile zagladio u planinu i čvrstim korakom ušao u Krnjeušku četu. S Krnjeušanima i 3. krajiškom brigadom vojevao je sve četiri godine, bez klecanja i posrtanja, pa prevalio put od našeg Grmeča mam do slobode. Na slobodu je bio ponosan koliko i na ožiljke fašističkih kuršuma. O svojem vojevanju Ilija nije divanio. O Iliji Galonji rataru i novine su pisale. Novinar je Iliju zatekao u Staparima, pa slikao u oborima, među prascima stokilašima, ali u društvu pajdaša, zakićenog Partizanskom spomenicom i Ordenom za hrabrost.

Galonja Miladžić Ilija rođen je 1915. kao drugi od četiri sina u oca Sime Simića i majke Đude. Njih trojica braće: Nikola (1905), Ilija (1915) i Luka (1918) prvoborci su. Nikola je poginuo 1943, a Luka 1942. Ilija je bio u Vrtočkoj četi punu godinu, a potom prelazi u organe vlasti. Formiranjem UDB-e (Uprava državne bezbednosti) prelazi u njene organe. Uspješno se hrvao s ostacima ustaških bandi po Hercegovini, ali je i zaradio TBC kičme i ostao teški invalid.

Dok se Ilija nadmudrivo s bandom, njegova supruga Milka sklanjala je djecu i nemoćne po zbjegovima pustih planina. Tri kćerke su joj ostale u zbjegu i Ilijin otac Simić. Milka i Ilija nisu se predavali. Podigli su Stanka i Mirjanu i u sreći unučića otišli u pokoj. Umro je u Banjoj Luci.

Galonja Petar, sin Save i Mike, rođen je 1913. Savo je umro čim je napunio četrdeset godina, a Mika je poput majki iz legendi brinula o djeci. Petar je bio one galonjske sorte koji su već u dječkom dobu s glavom zamicali u oblake a vitka stasa, pa je sjećao na viteza iz školskih udžbenika. U četi je bio vječiti čelni, a u kući „umrlac radnik”.

Tokom rata prošao je kroz najljuće bitke poput onih na Neretvi, Sutjesci i Sremskom frontu. Dok je Petar branio ranjene drugove po cijenu biti ili ne biti, supruga Milka je sa sinom Milankom i ćerkom Savkom bila u zbjegu. Djecu je tifus usmrtio, pa su njih dvoje morali počinjati iz početka. Rodili su dva sina, jedan se uvrkao na čaču Petra a drugi na ujaka Čevu. Demobilisan je u činu kapetana i kolonizirao u Čelarevo.

Galonja Simo Simuka rođen je 1912. od roditelja Luke Lučka i Stoje. Stoja je bila izvrsna rotkinja. Rodila je četrnaestero djece i sve jedno po jedno. Šestoro je umrlo (tri sina i tri ćerke), a osmoro preživjelo (dva sina i šest kćeri). Simin stariji brat Milan umro je kad je bio u najboljoj snazi, pa je Simo bio jedinac u roditelja i jedini brat među šest sestara. A one „ko jedna po jedna”. Poudale su se po selima između Ripačkog klanca i Risove grede. Simukinom čači Lučku dojadilo je višenje o strminama Griča, gdje je ondašnji beg zavjesio prispjelog deda Gala, pa je sišao na rub Rudog polja i tako potomstvu omogućio da se razmahne. Simuka se uistinu razmahivao. Izrastao je u visoka i skladna momka, bio je garave puti, a imao je dopadljive, momačke crte lica i bujnu crnu a škoravu kosu, lijepo je pjevao naše ojnije. Bio je svjesan svoje dopadljivosti i činilo se

da pretjerano insistira na tom. Simuka Galonja je iz ratnih dana pamćen više po uveseljavanju nego po ratovanju. On nije bio sa svojim Galonjama, Petrom Saleševićem i Nikolom Miladžićem kad su im 1. septembra 1941. na Gradini kuršumi bušili kape, ali se oglasio s pjesmom i prije nego je plijen podjeljen. I dobro je da smo imali Simuku koji je pjesmom progonio tugu.

Jakšić Dušan, od oca Rade i majke Đuje. Jakšići su poznati na Krajini, a jedan je čak bio i vojvoda. Naši ne stigoše ni izrasti preko 160 cm, mada su duhom ravnali komšijama Atlagićima, Latinovićima ili Radoševićima. Naš Dušan jedva je stigao da „prebaci“ i 150 cm kad je 1941. stigao u našu ustaničku četvu. Voditelj posluge teškog mitraljeza Mihajlo Mijatović odabrao ga je za konjovoca jer je vjerovao u njegovu brigu za konja koji nosi tako dragocjen teret. I nije pogriješio, mada je bilo ubetno gledati Duščića kako visi krupnu konju o ularu.

Zuckalo se po zavičaju da je Dušan bio u grupi koja je ukebala Dražu Mihajlovića. Neki nisu vjerovali, a i što bi, kad naš Dušan ni stasom nije prepadao niti je snagom prijetio. A ko će opet znati njihove potrebe! Dušan je i penziju dočekao i smrt sačekao u Beogradu. Potomstvo nije imao. Njegovog oca Radu usmrtilo je tifus marta '43. u zbjegu.

Janjić Đuro, sin Mile i Jeko Crnke. Rođen je 1896. u Vrtoču-Selište. Živio je od zemljoradnje, a povremeno je odlazio na radove koliko da zaradi za porez. Neku godinu proboravio je u Francuskoj. Volio je da se zna da se razumije u politiku. U ustanku se pojavio s unakaženim karabinom, ali onda vrijednim koliko „debela berta“. Tokom rata bio je u organima vlasti. Umro je u Banjoj Luci, a sahranjen u Selištu. Dva Đurina sina bili su borci. Mlađi, Veljko (1923) bio je u 3. krajiškoj s kojom je izvojevao dvije pobjede, presudne pobjede (Neretva i Sutjeska). Poginuo je u napadu na Zenicu u jesen '43, a majku Crnku usmrtili su SS-ovci u februaru 1943.

Klepić Branko, sin Mile i Marte, rođen je 1904. u Vrtoču. S Trećom krajiškom brigadom prošao je kroz najteže bitke Oslobođilačkog rata a sve u stroju, u jurišu, na mrtvoj straži, na kazanu, pa i poslije susreta s kuršumom. U četi se osjećao najudobnije, a među svojim najsigurnije. O njima je brinuo kao o svojim klapcima, pa su ga zvali Tajo. Oca Milu su strijeljali SS-ovci u februaru 1943. Poslije rata Branko je kolonizirao u Čelarevo.

Kovačević Miloš rođen je na Prkosima 1918. godine od oca Stevana i majke Mike. Miloševa majka Mika rođena je u Vrtoču, u rodu Atlagića, a rodila ju je Stana, po razboritosti i dobroti čuvena Šuša, a udala se na Prkose, za Stevana Kovačevića. U prvom porodu rodila je dvojke, Đuju i Miloša, pa ubrzo umrla. Baka Šuša i ded Nikola uzeli su netom rođenu djecu i odgojili ih. Oboje su završili osnovnu školu, Đuju su udali a Miloša su otpremili u rat. Đuja se pamtila po uspjehu u školi i kao smjerna i draga cura, a Miloš kao hrabar i vješt ratnik. Da je od početka cijenjen hrabrim, svjedoči i to da ga je Bogdan Vukša, velemajstor u prepoznavanju hrabrih, odabrao u svoju četvu, u kojoj nije bilo pod samarom promaje.

Miloš je maltene četiri godine proveo u četi i veoma uspješno prošao dužnosti desetara, vodnika i komandira. I svaki odlazak na višu dužnost

smatrao je gubitkom jer – hoće li ON moći razumjeti, hoće li umjeti prepoznati. A kad smo napokon ratovanje okončali, i dok smo razmišljali u koju stranu krenuti, stigao je befel da je Miloš postavljen za starišinu obezbjeđenja u Kaznioni Sremska Mitrovica. I dok se on vajmocaio, ono „Va imja oca i sina”, stigla je urgencija da iz istih stopa krene. Miloš je krenuo prešno i ostao onamo do kraja, do penzije. Začudujuće brzo je ušao, kako bi glumci rekli „u zadati lik”, a još brže je postao Sremac, što se njima, čini se, dopadalo, pa su mu dali nadimak Dika. Lijepo ime, lijepa dužnost, dičan šef, a Srem kićeni kućerak u njem.

Plemenitu baku Šušu, koja je odgojila Miloša i Đuju, uhvatili su i ubili '41. ustaše bojnika Rolfa.

Latinović Ilija Ljuban, rođen je 1914. u zaseoku Kula, od oca Đurana Đude i majke Mike. Do odlaska u vojsku Ilija je samo jednom izašao iz Vrtoča. Povod je bio neobičan. On poželio nove pantalone, a Đudo neće ni da čuje. Onda, jednog četvrtka, Ilija odabere ovcu jalovicu, pa s njom na pazar, u Kulen Vakuf, pa uđe u nove pantalone.

U ratovanju protiv fašista je od 1941. U ustanku je bio poslužilac na našem teškom mitraljezu, a poslije običan strijelac. Bez rukovodilačke funkcije, makar i kaplarske, susreo se i sa slobodom. Partizansku spomenicu 1941. poslali su mu, a da je on nije ni tražio, pa je to bio povod za šale. Kantar za pravdu vlasti, nemilosrdno je kritikovao. „Ja bih njima Treći svjetski rat”, kliktao je. I biješe rat, ne baš svjetski, ali je krvi bilo do koljena a bruke do ušiju. A naš zagovornik Trećeg svjetskog rata umro je u 101. godini kod Dervente, u izbjeglištu.

Latinović Dušan, od oca Luke i majke Mike Milije, rođen je 1908. u Vrtoču, zaseok Dulidba, kao šesti i namlađi Lukin i Milijin sin. Partizan je od ustaničkih dana. S 3. krajiškom vojevao je najluće bitke i prošao najveća iskušenja, a uvijek stameno čvrst i spreman da pomogne ranjenom, bolesnom, smalaksalom. Bio je hrabar i krasne prirode.

Latinović Dušan, sin Sime i Joke, rođen je 1916. u vrtočkom zaseoku Čigrije. Najmlađi je od petorice braće, koliko su izrodili i othranili Simo i Joka. Oca Simu su zvali Avanica, u značenju omsica, možda i kavgađzija, što se ni za jednog od njegovih sinova ne bi moglo reći. Za Dušana pogotovo, jer je on bio poput sputne curice, mada bi stasom i snagom mogao biti i omsica. Marija, potomka čuvene Cvijete, znala je da bira. A i moglo joj se. Dušan je ustanik iz ustaničkih dana. Počeo je s toljagom kao i 88% nas, a kad se domogao karabina, onda je začikavao ustaše kao i 99% nas. Pušku nije ispuštao iz ruku sve do trenutka kad je slobodu trebalo pomilovati. A sa slobodom se susreo na onim daljnim obroncima najzapadnije, onda jugoslovenske planine, koju je pregazila naša krajiška 5. divizija. Sa slobodom se poručnik Dušan Latinović, zamjenik komandanta bataljona.

Dušanovu majku Joku usmratio je tifus i snježnoj Osječenici u koju su je SS-ovci otjerali. A njena unučica Savka, sklanjajući se pred ubicama, utopila se u Uni. Poslije rata radio je u Narodnoj miliciji. Penzionisan je u činu majora. Umro je u Beogradu.

Latinović Pero, sin Đurana Đude i Mike, rođen je 1918. u zaseoku Kula. Borac je u Vrtočkoj četi od njena osnutka, i uvijek u stroju, u napadu među prvima a u odstupanju među posljednjim. Ranjen je u bici za ranjenike, na Raduši, u odsudnom trenu, u najkritičnijem danu. Penzionisan je u činu majora. Umro je i sahranjen u Beogradu.

Latković Đuro Đurica rođen je 1922, a drugi od pet sinova, koliko su rodili Ilija i Marija. On je prvoborac, poput starijeg brata Mladen (1920) i mlađeg brata Mikaila Kaje (1923), koji su poginuli ratujući protiv fašista. A najmlađi, peti Đuričin brat Božo žrtva je fašizma. Njega su naše domaće ustaše uhvatili i ubili. A imao je tek desetak godina.

A Đurica, mada fizički malovrsan, ratovao je durašno i sve u stroju, u četi i sve kivno, skojevski, ali s razmišljanjem i razumjevanjem. Ranjen je kod Ključa 1943. Posljednja dužnost u ratu mu je bila politički komesar bataljona.

Poslije rata Đurićini roditelji su kolonizirali u Elemir, pa da bi im bio od pomoći, on se demobilise i zapošljava u Zrenjaninu gdje je zaradio penziju. U Zrenjaninu je i umro.

Petrović Petar rođen je 1909, od oca Mile Migalice i majke Đurdije. Petrovu braću Radu, Božu i Stevu Stevišu nijesu privlačili ni plug niti čobanska motka, pa su prislonili uz državu. Petar je ostao na čaćinu posjedu, koji uzgred rečeno, nije ni bio za dijeljenje na četvrtine, jer bi u međe otišla polovina. Oženio se s Martom, od loze čuvene Cvijete, čije potomstvo je bila polovina žitelja Glavice, a uz njih i brojni Đukići i još brojniji Zekanovići. Bar su se tako hvalili i jedni i drugi.

Petar je rođen zdrav kao srča, rastao je na planinskoj visoravni na kojoj se svjež kiseonik može vilama kupiti, a odrastao na tek umuženoj ovčjoj i kozjoj varenici, pa je izrastao u fizički jaku a mentalno stabilnu ličnost. Na regrutaciji je odabran za artiljeriju, a kad je stigao u kasarnu, poslije pomnog stručnog šacovanja, određen je za nišandžiju. Žarko Radlović je hvalio izbornika koji je prepoznao u Petru dobra šicala (nišandžiju), jer je on pogadao kozu u rog kao niko od kozara.

A u Surlinu hanu Borovnica je zabavljao dokonjake pričama iz Glavice, pa mu ni Petrov dolazak nije promakao. Kažu da je mali pljunuti ded, Žuti Rade. Samo neka nije na čaću, jer jedan Migalica je i previše Glavici. Pa on je prije neki dan sjeo golom zadnjicom u varičak i zapovjeda joj da vidi kako je malo gra'a pa da zimus ne zanovjeta. Petar se nije uvrkao na špotala Migalicu.

Petar nije došao među ustanike s topom, kao stričević mu Milandža s puškomitraljezom. Poslije 2. oktobra 1941, i smrti zapovjednika svih snaga NDH na našoj visoravni, i pogibije pet oficira koji su ga pratili, Petar se pojavio u logoru s karabinom na ramenu. Od onda pa do susreta sa slobodom on je pregazio najsurovije planine Balkana i prebrodio najhirovitije rijeke ondašnje nam domovine, a sve pohodeći najljuća ratišta i ratujući prtotiv zlih fašista i onih koji su se trudili da budu gori od njih. Na kraju rata komandovao je artiljerijskim divizionom i imao čin poručnika. Penzionisan je u činu potpukovnika, a umro je u Novom Sadu.

Petrović Milan Milandža, za kojeg već nadimak veli da nam predstoji susret s momkom koji kao da je od planine odvaljen, koji i pojavom prepada. A još s mitraljezom na ramenu! Rođen je 1912. od oca Dane i majke Joke. Stasao je u visoka i snažna momka koji je predstavljao Vrtoče na trkama i u skokovima u bacanju kamena s ramena pa i u duhovitosti.

Milandža je jedan od četvorice naših puškomitraljezaca koji su već u ustaničkim danima zaodenuli oreol legendi. Već i priča kako se on domogao mitraljeza liči na legendu.

- Kad smo ono potukli ustaše na Gradini (1. 9. 1941) – pričao je Milandža poslije – ja vidim ustašu kako s puškomitraljezom zamiče u Korita, pa se iz istih stopa nadam za njim. Već kod Joškanove doline sam ga sustigô i podviknuo mu da baci mitraljez, a on kao da je jedva čekao... Prvo sam ispalio nekoliko metaka u znak zahvanosti za dar, a onda sam pogledao broj, nadajući se da je onaj s kojim sam bio zadužen u Žegaru.

Još da je „ustaša” znao da „čini” trku s momkom koji je pelivanio po okolini, na trkama za svadbeni peškir! Niko nije sumnjao u Milandžinu priču jer je bila sasvim primjerena njemu.

Naš Milandža je nepune dvije godine prkosio sudbini. Ranjavan je tri puta i ostao teški invalid. Poslije rata radio je u vojno-teritorijalnim organima. Penzionisan je u činu majora. Umro je u Beogradu.

Pilipović Dajanović Mihajlo rođen je 1911. od oca Mile i majke Jeke. Bez majke je ostao u povelju, otac je bio u Americi, a brat Marko tek u jedanaestoj godini, pa je Mijailo bio bakina briga. U dječjem dobu bio je nestašan, pa mu je strina Milica nadjenula ime Lasov iz raži, nešto što nije ni za šume a ni za kuće, nešto kao avlijsko čeljade. Nije se ljutio, ali ga je zanimalo zašto je baš iz raži. Izrastao je u zgodna, baš zanimljiva momka. Bio je visok a vitak, lijepo je pjevao, ćurlikao, diplio, tamburao, a bio je najpoznatiji guslar našeg kraja, pa su ga izazivali na dvoboj i sveštenik Bušković (Crnogorac) i Mile Rakić iz Kolunića. Imao je on bika Đulotu koji je pelivanio našim pasištima. Cure su ih s pjesmom budile: „Ustaj, Mičo, Đulotu napasi...”

Bio je oprezan i vrlo izoštrjenih čula za opasnosti. Kad su ustaše potegle čakije, on je spavao po gajevima i nikad dvije noći u istom grmu. S karabinom je stao i u stroj naše čete s kojom je prošao kroz pakao na Neretvi i Sutjesci. Kad su mu rekli da je Marko, jedini mu brat poginuo, skrio je suze a pojačao oprez.

U vrijeme kad je Mičo branio ranjene drugove, njegova je porodica desetkovana. Sina mu Iliju usmrtio je tifus, oca Milu su ubili SS-ovci, brat Marko poginuo je u borbi protiv Njemaca, sinovac Boško poginuo je dolje kod Knina, ratujući protiv četnika, snaha Stoja presvisla je od tuge za mužem Markom i sinom jedincem Boškom.

Mijailo Mičo bio je hrabar borac, ali i umješan ratnik. „Bena prkosi kuršumu” opominjao je neoprezne. Svejedno, ranjavan je dva puta. Poslije Markove pogibije, povučen je iz čete i postavljen na dužnost intendanta bataljona. Poslije rata bio je načelnik milicije u Bijeljini. Umro je u Bijeljini, a sahranjen je u Vrtoču, uz mater koju nije pamtio.

Pilipović Dajanović Filip, sin Davida i Ruže, rođen 1905. Na radu u Francuskoj (Marsej) proveo je desetak godina, gdje je bio sindikalno organizovan i pomagao je španske borce, pa se pronio glas da je postao član organizacije Crna ruka.

Bio je među onim Vrtočanima koji su zagovarali ustanak kao jedini izlaz za goli opstanak. Bio je čovjek kojem se vjerovalo i prvi predsjednik narodnog ili pravi utemeljitelj narodne vlasti u Vrtoču.

Početkom 1943. odlazi u 10. krajišku brigadu u kojoj ostaje do kraja rata. Njegov stariji sin Luka nosio je ranjenike sve do Neretve, a kad su zarobljeni Italijani preuzeli nosila, Luka se ušunjao u Vrtočku četvu. Poginuo je na Prači jula 1943.

Pilip je penzionisan u činu potpukovnika. Umro je i sahranjen u Mostaru

Pilipović Dajanović Nikica, sin Pere i Savke, rođen je 1922. Bio je radnik „od malih nogu“, a nikad sindikalno organizovan. Oni nijesu umjeli, a mi smo imali preča posla.

- Mi stavljamo ploču na građevinu, pa do duboko u noć mješamo i bacamo beton s jedne skele na drugu, onako „ti meni a ja njemu“, a u opancima gumenjašima beton prosisao kožu, pa stopala bljackaju u emulziji od betona i krvi, a sa skele iznad preostala „tekućina“ curi na glavu u njedra, u gaće, pa vlaga sastavlja, a iz mraka agitator se dernja „krvopije“, „gulikože“, „bacite lopate“... A mi s lopatama na njega. Ne zna on da moje tri nejake sestre i trojica još nejače braće čekaju da ja s onom lopatom zaradim koji kilogram kukuruza pa istjeram glad iz kuće. Tokom rata Nikica je bio običan borac, prvo s degenekom a ubrzo i s puškom. Nije činio herojske podvige, ali mu je nekom prilikom rečeno „da ne srlja jer će trebati za drugu fazu revolucije“. E, tada sam se, priča on, prvi put istinski uplašio. Ma, ko i ne bi! Već smo bili zagazili u četvrtu ratnu godinu i oni okatiji su već nazirali razgalinu sa Istoka, a oni snuju novo ratovanje.

Kad je brigada osnovana i naredba čitana, čuo je svoje ime i neku zanovjetnu dužnost koju treba obavljati. Kad mu je novopostavljeni šef partije Mićo rastumačio da je postavljen za intendanta i da treba da hrani bataljon, on je skoro jeknuo: „Pa kako da ja već sutra tri puta nahranim pet stotina gladnica, a ni sam se nijesam za godinu najeo trideset puta?“ „Ti si komunist, a bio si kelner“, podsjetio ga je Mićo na kvalifikacije. Poslije je bio obavještajni oficir i načelnik operativnog odsjeka brigade.

Nakon rata Nikica je na službi u Armiji. Jedanaest godina radio je u Generalštabu, a dvanaest godina rukovodio je Vojnom školom u kojoj su se učili strani jezici. Završio je visoku vojnu školu JNA a potom i generalštabnu školu Velike Britanije. Bio je i izaslanik vlade SFRJ pri snagama UN na Sinaju. Penzionisan je u činu pukovnika. Privremeno je u Beogradu, na čekanju.

Pilipović Zekanović Milkan, sin Luke i Đuje, rođen je 1910. u dobrostojećoj kući đeda Lukiša. Do odlaska na odsluženje vojnog roka bio je čoban stoglavog dedova stada. Čobaneći po padinama Grmeča, nadmećući se u snazi i vještini s drugarima čobanima a jedući domaću hranu, osim soli, stasao je u fizički snažna a mentalno stabilna momka. Na regrutaciji je odabran za konjicu, pa kad je došao na odsustvo, sa sabljom vezanom za opasač, mi, dječaci, vjerovali smo da je on vojnik u puku

Kraljevića Marka. Rat ga je, sa dvadesetak Vrtočana, zatekao u Francuskoj, pa su ih Švabe uputili u Njemačku. Kad su Njemci okupirali Jugoslaviju, razmišljali su kako dospjeti do Vrtoča. Milkan se javio da proba i uspio. Javio je drugarima, pa su se vratili i ostali. Svi su bili partizani, a četvorica su poginula. Potom su ustaše potegle kame, pa smo klišnuli u planinu. Onda je tek bilo povuci-potegni. Reći ću o samom početku.

Prekjuče, 2. avgusta, raščulali smo ustaše i slavili. Jučer, 3. avgusta, topovske granate su kokale po Vrtoču, selo je gorjelo, nemoćni ubijani i bila je pljačka nečuvana. Sinoć, 3. avgusta, srce nam je bilo u petama a puštoš u glavama. Noćas, 3/4. avgusta, bili smo u prlim jamama, u muku u kojem se nije smjelo glasno ni prdnuti. Jutros, 4. avgusta, zbio se nevjerovatan obrat, a vinovnik je Milkan. To treba čuti.

Milkan je zoru sačekao na nogama, a pozdravio pucnjem i povcima koji nijesu za ovu priliku. Desetak puškara i nas tri-četiri toljagaša poveo je on, pa zametnuo neravnopravan boj. Njih stotinu i pedeset, a naših desetak. Njima pomaže top, a našima mi s toljagama. Oni naspavani i siti, a Milkan i polovica onih s puškama nijesu ni oka sklupili niti su već dvadeset četiri sata išta u usta stavili.

Naše prednosti bile su na našoj strani. Oni na otvorenoj cesti kao na dlanu, a Milkanove vojske nema ni fildžanu. Oni se hrvu za rijetke suvozide i kamene međaše, a mi gromila misija na izbor, pa ovu hoću a onu neću. Njih sva manje, a nama pristižu i opreznici. Njima top smetnja, a nama mamac. I na kraju nama top, a njima... A sve je počelo onim Milkanovim pucnjem zori u čast.

Milkan je godinu dana bio komandir 1. voda Vrtočke čete, u kome su deseteri bili divjunaci kakvi biše Vaso Pilipović, Lazo Atlagić i Dane Ivančević. Potom je otišao za komandira čete, a ubrzo i za komandanta bataljona. Poslije rata na službi je u miliciji. I dok je on ratovao, njegova porodica je ginula. Oca Luku su stijeljali SS-ovci februara '43, brat Boško, mitraljezac u 3. krajiškoj, poginuo je u avgustu '42, a dva sina, Ljubu i Mladena, umorio je tifus u sniježnoj Osječnici. Penzionisan je u činu pukovnika. Umro je u Beogradu i sahranjen na Topčiderskom groblju.

Radanović Cvijetić Luka Lujin, od oca Vida Viće i majke Milke Kućuke, rođen je 1914. Borac je Vrtočke čete od njenog nastanka. S 3. krajiškom prošao je kroz najljuće bitke i sve u četi i borbi. Ranjen je pri slamanju posljednjeg obruča u Bici na Sutjesci.

Lukina ćerka Đuja Đujka umrla je u zbjeгу, na Grmeču, 1941. A njegovog brata Đuru ustaše su 29. jula 1941. otjerale i ubile na Garavicama.

Radanović Cvijetić Relja, sin Uroša i Dmitre, rođen je 1916. u Vrtoču. Partizan je od nastanka partizana na našem tlu. Legendarni je kuvar Vrtočke čete i pojam gladovanja. Rat je završio kad je bio intendant bataljona. Penzionisan je u činu kapetana I klase. Umro je u Sarajevu.

Oženio se s Marom, ćerkom Nikole Sovilja iz Cimeša, pa s njom rodio sina Milu i kćer Milku. Supruga Mara i kćerka Milka umrle su u danima ustanka 1941. Reljinog starijeg brata Miloša ustaše su otjerale 29. jula 1941. i strijeljale na Garavicama.

Radanović Cijetić Stevo Crni rođen je 1907. od oca Jove i majke Vasilije Vaje, a kao četvrti od petorice braće, koliko su ih Jovo i Vaja podigli. Crni Stevo je pojam, jedna riječ, mada iz više komadića, složenica, koje odvojene ne kazuju ništa. On je radnik i kad ne radi, kad traži posao ili kad razjuje. Crni/Stevo je radnik i kad ga žandari progone pod šupom od Beograda u Vrtoče. Njegov poziv na ustanak liči na vapaj.

„Mi moramo napasti ustaše iz ovije' stopa, noćas. Jest' da nemamo ni karabina niti topova, ali imamo snažne ruke i oštre zube. Rukama ćemo ih daviti, a zubima im grkljane čupati...” Gledajući ga onako garava, a visoka i mršava kako pod visovima Grmeča, u hladu stoljetne bukve stoji poput mitskog osvetnika koji zove na osvetu, nudeći snažne ruke i oštre zube. (Degenek – odlomak iz priče Dogovor)

Crni Stevo je dobio na dar od Save Dajanovića karabin ipoljubio ga, kao što njegova Vaja poljubi jabuku dobijenu za miloštu. Hvalio se on darom i pokazivao ga prijateljima i neprijateljima. Pohvalio se najprije doktoru Mladenu, a nešto kasnije i legendarnom Šolaji, pokazao ga je, ovamo Drenoviću i Tešanoviću, a onamo i ocu i sinu Kvaternicima, pa čak i njihovim gazdama Leru i Litersu. Hvalio se Crni Stevo darom, a mi ćemo iskoristiti priliku pa pohvaliti njega. Pohvalićemo, zapravo, cijelo Vrtoče, jer je preko tri stotine njegovih cura i momaka dobrovoljno otišlo da ratuju protiv fašista, a da je samo jedan odustao. Pa ni on zato što mu bilo žao poginuti već voljenu curu ostaviti. Crni Stevo je u dva navrata prošao kroz pakao, prvo na Neretvi (oko 50 dana) a nedugo potom na Sutjesci (30 dana), a sve bez klecanja i sve uz kuraženje, počesto uz nudenja ramena i krkenja na leđa. Serbezluk je bio i samo znanje da je on u koloni i da će stići kad se smalakše. Da neće ostati. Zauvijek.

Radanović Cvijetić Jovo rođen je 1900, od oca Save i majke Trivune. Izrastao je u kršna i pametna momka, što kazuju njegovi postupci. Prvo, oženio se s komšinicom Bosiljkom Latinović Čeić, čiju ljepotu je Vrtoče pamtilo sve dok je Vrtoča bilo. Ono drugo još je i bitnije. Roditelji mu izrodili devetoro djece, a grunt ili posjed tek nešto veći od armana, pa on suprugu Bosiljku za ruku, a koljevku s Nevenkom na rame, pa put pod noge. Podugo ga nije bilo, a onda se pojavio s lugarskim čekićem u ruci i diplomom o završenom kursu za čuvara šume u džepu, s duplicom na ramenu a vižletom na sindžiru, pojavio se kao jedan po jedan ili kao izabranik.

Poslije se Jovo bavljao lovom i buletanjem po bujnim šumama Grmeča i raskošnim podgrmečkim selima, pa je zaborav popretao njegove i pamćenja i tragove. A ovamo su se Cvijetini potomci množili kao da su na plodnim lukama a ne na škrtim i bezvodnim čairima.

Ona su stigli fašisti sa zlim idejama o trijebljenju nepoćudnih i ovamo najmili još gore zlikovce, koji su potegli ugarke i čakije, pa krenuli u realizaciju fašističkih ideja. Cvijetini potomci su listom otišli u partizane. U partizane je otišao i podgrmečki lugar Jovo. Zapravo, Jovo nije otišao u partizane već je on jedan od začetnika partizana u Podgrmeču.

Jovo je nagovarao i podsticao ljude da se prihvate degeneka, pa uzvrate zlikovcima. I ljudi su mu vjerovali jer je imao čiste ruke, jer ih je pozivao na zajednički posao, jer je imao duplicu. Njegovog starijeg brata Milu i desetak stričeva i stričevića već su ustaše otjerale na stratište, a mlađi brat Božo, s desetak Cvijetića, već je bio u planini.

Radošević Lazo, sin Miloša i Đuke, rođen je 1918. u centru Vrtoča, na raskršću četiri ceste koje vode u sve četiri strane svijeta, na sredokračić Surlina hana, koji je dugo bio mjera za lokalne razdaljine, žandarmerije i škole. Osnovnu školu završio je u Vrtoču, gimnaziju, do male mature, u Bihaću, a bogosloviju na Cetinju.

Vojni rok je otaljao, i dok je čekao da mu jave koja mu je parohija dodjeljena, stigli su fašisti i uspostavili ustašku državu. Ustaška vlast donijela bezdan zakone i čakija propise uvela, pa počela trijebiti ljude ametimice, a mi smo listom uzvratili. Lazin stav i opredjeljenje za ustanak bili su veoma vrijedni. On je onda, umjesto krsta, uzeo karabin u šake i istrajavao do slobode. Onda, u vrijeme ustanka, nama su se čudne stvari dješavale, što govori da smo bili neuki, a nikog da pouči. Mi smo se 29. jula 1941. odlučili za ustanak, uzdajući se u „jake ruke i snažne zube“, a već sutra smo imali tridesetak karabina i municije na sanduke. Mi smo zaplijenili top prije nego karabin. Za političkog komesara čete izabrali smo čovjeka koji nije bio član komunističke partije. S Lazom, naša je četa dobila školovanog popa za šefa komunisti, a u vrijeme kad je omladina pjevala prijeteće pjesme protiv popova mantijaša.

Naš pop Lazo bio je stamen borac i umješan rukovidilac. Poslije rata ostao je u Armiji. Završio je Višu vojnu akademiju, a potom i francusku Generalštabnu školu. Penzionisan je u činu generala. Imao je sina i kćer, dva izvrsna intelektualca, dva plemenita čovjeka. Umro je u Beogradu.

Radošević Sofija Soka, kći Miloša i Đuke, rođena je 1916, a kao petnaesto dijete u majke a devetnaesto u oca (dva braka). Završila je osnovnu školu s uspjehom koji se pamti. Bila je vjerena za žandarmerijskog podnarednika Dušana Novakovića, od Une, ali s ličke obale. Soka je partizan od početka, pa možda i neki dan prije. Ona, onako bistra uma, vragometna i smjela, a kuća joj ondje u Čaršiji, pa sluti i ono što se ne vidi. Od početka je bila u organima partizanske vlasti. Jedina je cura/žena iz našeg budžaka koja je dobila Partizansku spomenicu 1941. Umrla je u Beogradu.

Radošević Đukan rođen je 1921. od oca Vida i majke Mike. Išli smo u školu istovremeno, pa smo djelili I razred i apsanu u koju su nas učiteljice zatvarale. Na istim čairima smo blago čuvali i u istim gromilama zmije progonili, a nikad nijesmo bili baš „pravi“ drugari. Kao da smo smetali jedan drugom, a nikad se nijesmo posvađali. Ni rat nas nije zbližio. Čim se domogao puške, otišao je u Bihaćku četu. Možda je pametno uradio. U svakom slučaju, izbjegao je pakao Neretve, Sutjeske i Srijema.

Kad je stvorena ustaška država, Mile Maričić, sin ustaše Vida, koji je išao s nama u razred, došao je u Gradinu (naselje) i pohvalio se Đukanu da će oni, Videzinova porodica, biti vlasnici Gradine. Nije objasnio čemu se mogu nadati „bivši Gradinari“ – Klepići, Latinovići i Radoševići.

Objašnjenje je stizalo sa svakom najezdom fašista. Đeda Simu su ubile „naše“ ustaše '41. Dva partizana, stric Rade i brat Sreto, poginula su ratujući protiv fašista '44, oca Vida i majku Miku ubili su Ss-ovci '43. Strinu Đuju i dva sina strica Rade, Miću i Petra, ubili su SS-ovci u februaru '43, a majku ove djece Milku usmrtila je nagazna mina 1944. godine. Devetoro čeljadi iz kuće pored čijeg ognjišta je rođen Đukan, fašisti su usmrtili. Na temeljima kuće kojoj je đed Simo udario temelje, Đukan je sagradio vikendicu iz koje je otišao u pokoj. Đukan je završio ratovanje kad je bio politički komesar brigade. Penzionisan je u činu pukovnika. Umro je u Vrtoču.

Radošević Čardaklić Božo rođen je 1909. godine. Bio je čvrste građe, bistra uma, siguran na nogama, a kuća dobrostojeća, pa je na regrutaciji određen za konjicu. U ono vrijeme u konjicu su birani momci čvrste građe i dobra imetka, jer konjanik je na poziv u rat morao dojahati svoga konja. Božin mlađi brat Nikola biran je u avijaciju, pa su špotale govorili da će mu čaća morati nabaviti avion.

Božo je Jugoslaviju prekoračao, a da nije imao prilike da se, u smalaksalosti, pridržuje konju za rep. Bio je u najpoželjnijim godinama za ratovanje, razborit i tolerantan, odvažan i mudar, bio je brižan i od oslonca. A sudbina mu nije bila naklonjena. Imao je troje djece i sve troje je završilo tragično. Čedo je uginuo 1943. u zbjegu. Dušan je poginuo u saobraćajnoj nesreći. A nesreća je odnijela i kćerku Mariju. Njegovog starijeg brata Savu odnio je Prvi svjetski rat, a mlađi, Nikola, poginuo je na Sutjesci.

Radošević Đukić Petar Pero rođen je 1902. u Vrtočkoj Dulidbi, od oca Mhajla i majke Ruže. Ženio se dva puta, pa opet je bezdjetak. Kad se dijelio od brata Luke, otac je odvolio s njim, pa zaprtio poveliki komad zemlje i odnio. Pero nije volio ni čobansku motku niti plug, pa se bavio preprodajom krmaka. Ustaše su otjerale oca Mihajla 29. jula 1941, a Pero se već sutradan pridružio ustanicima. Ubrzo je otišao u artiljerce gdje je dočekao slobodu. Slobodu je dočekao kao komandir baterije. Penzionisan je u činu majora. Umro je u Banjoj Luci.

Radulović Lišić Savo rođen je 1920, od oca Nikole i majke Perke, i najstariji je od njihovo osmoro djece. U Vrtoču su bile dvije fele Radulovića. Ona iz koje je Savo, imala je nadimak Lišići. Nije se znalo da ih je daleki predak, izvjesni pop Lišo (vlastito ime) zakitio nadimkom, pa su se ljutili kad bi im se reklo da im je neka baka lišila đeda postelje.

Savo je u sedamnaestoj godini otišao u Beograd i radio na građevinama vrijedno, a zaradu slao roditeljima da glad izgone iz kuće. Švapske štuke su ga u aprilu 1941. istjerale iz Beograda, a u zavičaju sačekale ustaše, pa je odmaglio u serbezluk Grmeča.

Radovao se buni protiv ustaša i mjesec dana vitlao roguljama. Karabina se domogao prvog septembra 1941. kad je stotinak ustanika porazilo dvije satnije (čete) oružnika NDH, a odložio ga kad je lomljen „stoti“, zapravo posljednji obruč u Bici na Sutjesci. Trideset dana, od zore do sutona, hrvali smo se s desetostruko brojnijim protivnikom, a noću, od sutona do zore, hvatali smo što povoljnije položaje za sutra i kako bi bili za korak dalje od pakla. Trideset dana smo bauljali na koljenima i laktovima kako bismo na nišanu bili manji. Trideset dana i noći bez sna i zalogaja kruha, i preživjeli smo jedući samoniklo bilje i divlje korjenje. Tridesetog dana bili smo nadomak Miljevine, na korak do pitomog Podrinja i zrelih trešanja, pred prilikom da se okrpe koljena i laktovi poderani od bauljanja, da se vaški i šuge kurtališemo, da opet s pjesmom Partizanska truba s Grmeča trubi... kazujemo ko smo i odakle smo. Ali pred Brigadom je bio planinski vis Pliješ (1642) i nekoliko stotina Nijemaca svrstanih u grupu Hene koja se morala ukloniti. Prvi bataljon je dobio taj zadatak, a naša, Vrtočko\Bjelajska četa određena je za nosioca napada. Uh!

Priprema je bila kratka. Komandir Mikailica je rekao da su sve uči uprte u nas, da nam je Koča lično poželio uspjeh i da u prvom jurišu moramo biti u

njihovim rovovima jer popravnog nema. Mahmud Hodžić, sekretar partije, bio je još i kraći. Jedino je Milovan Samardžija imao da „još nešto prikriči skojevcima”. Izvedba je bila još i kraća, sjećao se Viktor Kučan. Njemački bataljon je uklonjen s visa Pliješ kao da je ustaški zdrg ili četnički puk. Ali cijena je bila visoka.

Poginuli su nam zamjenik komesara čete Hodžić Mahmut (1924), mrvica od momčića a gromada od ratnika i njegovi vršnjaci Latinović Neđo iz Gradine, Radulović Maniše Petar, Radošević Vajkić Mičo, Radošević Nikole Miloš i komandir voda Galin Rade. Ranjena su nam četiri momka i jedna cura. Teško su bili ranjeni Radulović Lišić Savo (1920), Jeličić Dmitar (1920) i Vukša Mile (1922), koji su upućeni u specijalnu bolnicu u Semberiju gdje su ranjenici bili smješteni u zemunice i imali punu njegu. Lakše ranjeni su bili briga brigadnog saniteta.

Silinom ovog juriša, uz ostale podvige, natjerali smo generala Litera da zapiše da smo mi vojska dobro organizovana, da smo vješto vođena vojska i da smo vojska ČUDESNA MORALA.

Naši ne rekoše ni toliko. Naši nijesu rekli ništa ni poslije onog našeg juriša kojeg je vodio, kojim smo najavili pobjedu u Bici za ranjenike (predvodio ga je Rade Petrović). Razlog je u našoj, krajiškoj, „truloj familijarnosti” koju je definisao naš brkati ideolog (Degenek priče).

Sovilj Veljko, sin Paje i Mike, rođen je 1919. u Bjelaju. U četi je smatran bistrijim borcem, pa je kao takav 1943. postavljen za zamjenika komesara čete, a ubrzo potom postavljen je za zamjenika političkog komesara bataljona. Poslije rata završio je Višu vojnu akademiju i postavljen za komandanta puka. Penzionisan je u činu pukovnika. Umro je u Beogradu, a sahranjen u Staroj Pazovi.

Surla Sedmak Petar Zele, sin Dane i Milice, rođen je 1902. Otac je mobilisan u Počorekovu kaznenu ekspediciju i poslan na Srbiju. Poginuo je na Drini. Plemeniti ded, Žuti Rade, othranio je Zelu i oženio ga s Mikom, kćeri onda najuglednijeg domaćina u selu. Rodili su šest sinova četiri 'ćeri. Dva sina su bili borci, partizani. Mlađi, Miladin, poginuo je u Bici na Sutjesci, Pantiliju, Pane, ubili su ustaše u ustanku, a Slavko je umro u zbjegu.

Ze le je ratne godine proveo ratujući, a Mika je brinula za djecu. Poslije rata je koloniziran u Elemir gdje je i umro.

Vukša Bogdan, sin Pere i Stane Čane, rođen 1907, četvrti od sedmorice braće. Puškomitraljeza se domogao 1. septembra 1941. i slišio mu je. On onako stasit, zakićen mitraljezom, podsjećao je na kršnu snašu s povećom bašlijom uđevenom na njedra košulje.

Naša je četa imala tri voda i svaki je imao svoj mitraljez. Četvrti je bio Bogdanov, pa i onda kad je bio zamjenik komandira čete. Tokom borbe Bogdan je cijenio gdje je najkritičnije, pa s mitraljezom išao onamo da pomogne. Uz Bogdana su i manje hrabri postajali udarnici. U partizanskom filmu komandir Vukša predvodi Kozarčane u odbrani Stojankine i Skenderove Kozare. Tokom rata komandovao je četom, bataljonom i brigadom, i pohodio najteža bojišta na kojima je vojevala Peta krajiška divizija. Penzionisan je u činu pukovnika. Umro je i sahranjen u Zagrebu.

Vukša Dušan, sin Pere i Stane Čane, rođen je 1904. Početkom treće decenije dvadesetog vijeka odselio se na Kosovo i nastanio se u Suvom Dolu, kod Lipljana. O Dušanu partizanu u Vrtoču se nije znalo ništa sve dok nije stigao glas da mu grudi krasi Partizanska spomenica 1941. A i otkuda bi se znalo?! Aber je stigao da je Mihajlo, šloser, poginuo u Srijemu kad je bio komesar diverzantskog bataljona. Ali, Srijem je odma' onde, a Kosovo mam onamo.

Imao sam priliku da slušam pouzdana pratioca ondašnjih zbivanja, generala Simeona Simića Papića, koji je za Dušana Vukšu rekao: „Čudesna osoba. Sasvim običan čovjek a junak. O akciji u kojoj se i glava gubila govorio je tako razborito i s uvjerljivim pouzdanjem, pa je nama skojevcima ulijevao vjeru u uspjeh. Mi smo čika Dušanu vjerovali.”

Bio sam ponosan što smo iz istog sela. Naravno da sam se hvalio da me je Dušan držao na rukama pri krštenju, jer je njegov brat Nikola, kum mojih roditelja, bio negdje daleko.

Vukša Milan, sin Miloša i Ruže, rođen je 1906. U mladosti je bio čoban, a po odsluženju vojnog roka bio je radnik pa i rudar u Belgiji. Bio je rječit i volio je divan o politici, pa je tako postao politički komesar naše čete a da nije bio član Komunističke partije. Po oslobođenju Bihaća određen je u vojno-teritorijalne organe gdje je ostao do kraja rata. Ženio se dva puta. S prvom suprugom, Ružom, imao je dva sina i dvije kćeri. Ruža je poginula u saobraćajnom udesu, pa se Milan oženio s Radojkom koja je bila mlada od njega 22 godine, pa s njom u 63. godini dobio Olgu. Penzionisan je u činu majora. Umro je u Sarajevu.

Zec Milan, rođen je 1919. od oca Ilije i majke Sofije. Potegao je na ujake Filipoviće Zekanoviće, pa ako bi ga se poredilo sa zvjerima, prije bi ličio na vuka nego na zeca. Bio je srednjeg rasta a temeljita stasa, vrijedan i odgovoran. Bio je pouzdan drugar. Oženio se porano, kao da se plašio da mu drugi ne zdipi lijepu komšinicu Daru, pa su stekli sina Dragana. Tifus ih je, u snijegom zavijanoj planini, usmrtio oboje. Milan je u to vrijeme s 3. krajiškom branio i odbranio ranjene i bolesne drugove.

Milan se domogao karabina prvog septembra 1941. kad smo potukli dvije satnije domobrana, kad je za koliko bi dlan o dlan usmrćeno više od stotinu domobrana, kad smo zaplijenili na toware oružja i džebane. S onda zaplijenjenom puškom on je prošao kroz stotine okršaja i dva puta bio ranjen, a uvijek u stroju i sve uz poklič „nigari!”. Iz rata je izašao kad je komandovao četom. Penzionisan je u činu majora. Umro je u Valjevu.

Da, poslije je na pravdi boga nagraisao. Neki bjednik ga je oklevetao, pa je nekolike godine boravio na Golom otoku.

Zorić Neđo, sin Ilije i Jeke, rođen je 1922. u Vrtoču. Prvoborac je. Pune dvije godine s mitraljezom je krčio pute i štutio odstupnice Vrtočkoj četi, pa i u onim na Neretvi i Sutjesci. Ranjavan je dva puta. U ofanzivi poslije desanta na Drvar bio mu je presječen put, i tek je u Sandžaku sustigao brigadu. Na kraju rata komandovao je četom proletera. Penzionisan je u činu majora.

Poginuli borci Vrtoča

Surla Sedmak Branko, *NARODNI HEROJ*, rođen je 1922. od oca Vida i majke Draginje. Vršnjaci smo, pa smo dijelili pasišta i pojilišta, kevališta i palališta, učionicu, pa i magareću klupu, i nadmetali se u brzini i vještini. Kad bi zametnuli trke, on bi se već na startu odvojio i začikavao cijeli buljuk iza sebe. Mićo Borovnica je pelivao u skoku u vis, a Nebojša Galonja je najvještije dubio na glavi.

Onda su stigli fašiti i doveli ustaše koji su odmah zametnuli krvave igre. Nekog julskog dana 1941. pala je kiša, pa sam otišao na šternu, javni bunar, da donesem tek prispjele vode. Ondje sam zatekao Branka, koji kao da je jedva čekao sagovornika, započeo žestok divan o ustaškim zvjerstvima. On nije proklinjao nego je prijetio, i to s istom mjerom ako ne još i ubojitjom jer su oni započeli. I što god bih ja rekao, Brankova jara, žar, razbuktavala se, pa je u trenu ključanja stradala njegova kalača (posuda za vodu, prim. ur). Branka je u maju 1942. odabrao Bogdan Vukša u svoju četvu koja je ušla u sastav 1. krajiške brigade, pa smo naše momke pratili po tragovima i glasima. Prvi glasi govorili su o bombašu Branku Surli i njegovom štitonoši Stevi Batesu. Dvadesetogodišnji Branko se, poput smjelog terijera, prikrada bunkeru, dok godinu stariji Stevo nazdzire otvor bunkera „brncem”. Sudbina ih raspabila. Stevo je poginuo početkom '43. braneći ranjenike, a Branko 1944. kidajući cvijeće s uzdrmalih šubara. Stevo je poginuo u postojbini Bosni s „brnjcem” u rukama, a Branko u voljenoj Srbiji kad je komandovao udarnim bataljonom.

I Brankov mlađi brat Slavko (1924) bio je partizan i poginuo je 1944. Njihovi roditelji kolonizirali su 1945. nedaleko od Zrenjanina, u Elemir.

Atlagić Perkić Lazo rođen je 1916. od oca Todora i majke Mike. Nakon odsluženja vojnog roka pokušao je da pobjegne od lopate i palije, da ode u žandare, ali su ga prepoznali i odbili. Nije bio „zlopogleđa”.

U našu ustaničku četvu ušao je među prvima, i nakon mjesec dana postao je jedan od četiri naša puškomitraljesca, jedan od četiri četna borbena obočnja. Ona trojica su bili Vaso, Bogdan i Milan odnosno Milandža. Sva trojica bili delije, u dlaku iste visine, u jotu iste jedrine, a u deku jednake težine, sva trojica su bili po nekoliko godina na radu u Francuskoj i sva trojica su bili oženjeni i imali djecu.

Lazo je bio drugačiji i stasom i po naravi. Bio je srednjeg rasta, a za dobru podlanicu niži od one trojice, bio je skladna stasa, lijepih crta lica a i manira, imao je zelene oči i kosu boje „pretočena zlata”. Ratovanje je smatrao poslom, pa je poput savjesna poslenika obavljao zadatke. Karan, legendarni komandant brigade prepoznao ga je po rafalu.

U jesen 1942. brigada je vodila borbu na Krasuljama, a grupa 5-6 štablija, u Karanovoj pratnji, išla je onamo gdje se boj bije. Karan je zastao, oslušnuo borbu, osmjehnuo se i rekao: „Oslušnite onog s kratkim rafalima. Ono je onaj zlatnokosi Vrtočanin.” Bio sam radostan jer je zlatnokosi, koliko jučer, bio moj desetar.

Lazo se najlagodnije osjećao u ulozi mitraljesca, pa se klonio rukovodećih dužnosti. Desetarska se ne pika. Nakon dvije godine prilježna ratovanja, postavljen je za komandira Vrtočke čete, da bi otišao iz nje dolaskom u Srbiju. U Beogradu je postao komandant bataljona. Poginuo je nadomak kraja rata, kad se Sloboda već mogla rukom pomilovati.

Lazin otac Todor umro je u zbjegu početkom 1943. godine.

Atagić Perkić Rade rođen je 1919. kao najmlađi od sedam sinova u oca Pere Percana i majke Ruže. Samo je još jedan par graditelja sinova uspio roditi i othraniti do ženidbe i puške sedam sinova. Samo su još Pero i Stana Vukša podigli sedam sinova. Iz obe porodice poginula su po dva brata. Radin brat Stevo izabran je za prvog komandira naše ustaničke čete i u prvoj borbi poginuo.

Radin otac Percan bio je ugledan domaćin, a njegova porodica poštivana. Ustaše su ga ubile, sa 24 čovjeka iz Vrtoča, prije ustanka, zapravo, to je Vrtočanima bio neposredan povod za ustanak.

Rade je bio visok i stasit, a razložan i razborit, bio je sojem Percanović. Poginuo je u decembru 1942. kod Teslića, a u sukobu sa četnicima. Nije bio oženjen.

Babić Mile rođen je 1905. kao prvi od četvorice braće, koliko su othranili Jovo i Stoja. Poslije završetka osnovne škole pomagao je ocu u obradi zemlje, a poslije odsluženja vojnog roka odlazi u Beograd i radi na građevinama. Onda su naši „otkrili” Francusku u kojoj se dobro zarađivalo, pa su ametimice hrlili onamo. I Mile je 1929. otišao u Francusku i šest godina proboravio onamo.

Prije odlaska u Francusku oženio se Draginom, kćerkom Jove Ivančevića, svježim doseljenikom iz Like, i stekao tri kćeri. Četvrtu, Dragicu, dobili su po njegovu povratku iz Francuske. Milka im je bila najstarija. U vrijeme bitke za ranjenike ona je bila u onoj grupi vrtočke djece koja su bosonoga i golotrba, gladna i snena a sve po čiči zimi, prtli ranjenike od Grmeča do Neretve. Na Neretvi je Milka na poderana ramena zavjesila pušku ‘talijanku, a na Prenju se ušuljala u našu četu i stala iza Ilije, svog rođenog strica. U Bici na Sutjesci krčila je pute, a onda uklanjala zapreke kako bi prije stigli na našu visoravan. Kuršum ju je zaustavio u predgrađu Zenice u jesen 1943. godine.

Mile je borac od početka. Kad su ono „rekonstruisali pokret”, učtivo su mu rekli da četi ne treba više i da može ići kud god ga oče vode. Ali, kad je

potkraj 1942. zagudilo, prisjetili su se mudrovi svih Mila i Milica koji onda nijesu trebali. Ratovao je Mile i protiv SS-ovaca i legionara, protiv ustaša i domobrana, protiv Dražinih gorskih korpusa i Nedićevih poljskih straža, pa sve onamo do Kurte i Murte.

I dok su Mile i 5. krajiška divizija u kojoj je ratovao, na Paunovcu sprečavali prodor legionara na našu visoravan, njegovu suprugu Draginju i nejaku kćer Dragicu usmrtila je pusta i snježna Osječenica. Ćeda Mijaila ubili su ustaše već drugog dana po Svetom Iliji 1941. godine.

Mile je poginuo u Srbiji u pozno ljeto 1944. kada je bio zamjenik komandira čete.

Bijelić Miloš rođen je 1910, od oca Vučena i majke Marije, rođene Vojinović. Rastao je kao iz vode i za božji tren izrastao u momka za „stati pa gledati“ – za čitavu colu viši od srednjaka, snažan, pravilnih crta lica i dopadljive spoljašnosti, uvijek u nekoj preši. Odrastao je bez topline majčina krila, što se primjećivalo. Bio je drugarčina.

Rano se otiskao od kuće i vijek vjekovao u Beogradu tegleći trgere na građevinama, spavajući u Šarnim šupama i jedući kod Šolaje čorbast prazan pasulj, kako bi ušparao za skoro dvadesetak gladnih usta pod krovom Vučena Bijelića. Vučena su SS-ovci strijeljali na Očijevu 1943. godine.

Fašisti su Miloša potjerali iz Beograda, a u Vrtoču sačekale ustaše, pa se on, poput hiljada Grmečlija, okrenuo planini. U stroj naše ustaničke čete ušla su dva sina Ćeda Vučena, Savo (1905) i Miloš (1910). Miloš je poginuo 16. septembra 1941, a Savo u bici na Sutjesci. Imao je Vučen i sina Petra, kojeg je rat zatekao u Jugoslovenskoj vojsci, pa je dopao njemačkog ropstva, iz kojeg bježi i stiže do Zagreba gdje mu se gubi trag. Četvrti Vučenov sin, Nikola (1908) imao je desetoro djece, pet sinova i pet kćeri, pa je dvojicu sinova, Danu i Radu, tifus usmratio početkom 1943. godine. A Ćed Vučen je imao i kćer Đuju, koja se udala za komšiju Savu Bogića i s njim rodila sinove Milana i Dragu, i kćerku Perku, pa su fašisti, u maju 1944. pobili sve petoro. Iza Miloša ostalo je troje djece: Dušan, Marija i Bosiljka.

Čurgus Rade rođen je 1920. kao najmlađe, deveto dijete u oca Marka i majke Marije, rođenoj u Mazinu, Lika. Uvrgao se na ujake Ličane, tvrdio je Lučko, naš znalac genetskog nasljeđa, jer je bistar i jak i spominjući Teslu i Junaka iz Like.

- Da ne bude na Radu Vurdelju (skitnica), dobacivao je Gajiša.

I Radini roditelji su se ponadali da bi im sin mogao postati neko, pa su ga upisali u bihačku gimnaziju i kupili mu građansko odijelce, a on ni da čuje. Molio je da mu kupe kozji kožun.

Izrastao je Rade u lijepa i snažna momka, dobio stalan posao u građevinskoj firmi Turbin u Beogradu, naučio praviti tregere (betonske nosače), oženio se, dobio sina i još samo da vojsku otalja i da nakrivi kapu.

Ali, vrag ništ' ne radi već pod drugim' jamu kopa, narod kaže.

U proljeće 1941. fašisti su stigli do Beograda, pa bombama rastjerali i Beograđane i njihove goste graditelje. Rade je krenuo ka zavičaju, i dok se on prokradao između handžara i čakija, u Vrtoču su već ustaše kopale jame, pa je Radi ostala planina. Pridružio se ustanicima, pa s roguljama u

naramku i lijegao i ustajao. Nakon mjesec dana zakitio se karabinom koji mu je baš pristajao. Odvažno je ratovao i protiv ustaša čakijaša i njihovih gazda. Da je brzo učio ratovanje govori i podatak da je kao čisti amater u vojničkim poslovima, postao desetar, starješina desetak momaka od kojih je bar polovina služila vojsku i uzvikivala: „Staraću se.”

Poginuo je 23. maja 1943. u sukobu sa SS-ovcima, na Zec brdu, kod Foče, kad je bio komandir voda u 1. četi 4. bataljona 3. krajiške brigade.

Galonja Kojić Mladen rođen je 1917. kao najmlađe od šestoro djece u oca Stevana i majke Vuke. Stevan je umro prerano, pa su tutorstva (briga) nad porodicom i imetkom preuzeli Stevanova sestra Ružica i njen suprug Rade Pilipović Zekanović. I obavili ga za pripovjed.

Dok je Mladen odrastao i odslužio vojsku, tri starija brata su se poženili i već osam sinova stekli. A porodilje tek što su se razrakolile. Vidio je promućurni Mladen da je na posjedu kojeg im ostavi pokojni Stevan već nastao krkljanac, pa je zdimio u žandare. Rasporedili su ga na Kosovo, gdje je uvijek policije manjkalo. I tek što je svikao na pendrek i sindžire na opasaču, balisti su izmiljeli iz potaje, a Mlađo kapu u šake, pa tutanj u pravcu zavičaja. Fotografija kazuje ostalo.

Mladenu smo se obradovali, prvo zato što je živu glavu iznio iz šiptarije, a potom što nam je stigao neko ko se razumije u oružje i silu. Ovo drugo znanje mačku o rep.

U prvom okršaju s ustašama na Svetog Iliju '41. bili smo posada karabina kojeg je Đuro Janjić unakazio, Mladen Kojić, Božkan Zekanović i ja. Naš doprinos prvoj pobjedi nad ustašama bio je da smo žestoko potprašili ustaši koji je bježao prema Glavici. Od tada smo Mladen i ja drugovali sve dok nas sudbina, bolje reći rafal, ne rastavi.

Dok je Mladen pohodio najljuća bojišta i rušio zapreke slobodi na putevima do ovamo, njegovi ukućani su ubijani. Majku Vuku i troje djece brata Davida tifus je umorio, a brata Davida (1910), borca od Ilindana 1941, a kobnog dana komandira baterije i poručnika JNA, hitac je omeo da pomiluje slobodu. A bio je već ispružio ruke.

Mlađo, tako smo ga zvali, bio je pouzdan saborac i pravičan u određivanju na stražu ili patrolu, a i pri podjeli plijena iz ranca ubijena ili zarobljena protivnika. Bio je hrabar ali i vješt ratnik. Poginuo je 3. januara 1944. pred ulazom u banjalučki hotel Palas.

Galonja Miladžić Nikola rođen je 1905. kao najstarije dijete u oca Sime i majke Đuđe. Nakon Nikolina rođenja otac je otišao u Ameriku, pa Đuđa punu deceniju nije radala. Nikola je bio zdrav dječak, pa se i golim okom vidjelo kako napreduje, a bio je i bistar da je sva četiri razreda škole završio od prve. Jezik mu se ponekad znao zapetljati, što je bilo više simpatično nego čudno. Bio je duhovit i u društvu poželjan. Oženili su ga još zelena, jer se na Prkosima, u Kresoja, pojavila cura s vrijednim mirazom, što Miladžići nisu željeli propustiti.

Poslije vojske rijetko se privijao kući. Godine je proveo u Beogradu, više tražeći posao nego poslušajući. Kad je objavljena mobilizacija, došao je u Vrtoče jer ako državi zatreba. Nijesu ga trebali. Ona država je propala, a nova iznikla sa čakijama i bezdanima, pa je i naš Nidžo spas potražio u

planini. Na čudan način pribavio je pušku. U onom krajiško-ličkom, ili komitsko-hajdučkom pohodu na našu Gradinu 1. septembra '41. susreo se s kuršumom. Drugi susret s kuglom bio je poguban (mart '43). U času pogibije Nikola je komandovao četom. I dok je on branio partizanske bolnice, njegova familije je skapavala u pustoju i snijegom zavejanoj planini. Smrt je onih dana pokosila deda Vida, oca Simu, strica Jovu, strinu Milku i troje bratovljeve djece.

Nikolin brat Luka (1918) bio je prvoborac i poginuo je 1942. na Manjači.

Galonja Miladžić Luka rođen je 1918. u oca Sime i majke Đuđe. Bio je galonjske, znači natprosječne visine, a vitak i prav poput strijele. Bio je crnoput, imao je bujnu a upredenu kosu i dva krupna oka kao da se čudi svemu oko sebe. Bio je baš dopadljiv momak.

Rat je zatekao Luku na odsluženju vojnog roka, ali ropstvo je izbjegao zahvaljujući oprežu stjecanom kroz vjekove, mam od iskona. U našu ustaničku četvu ušao je s dva starija brata, s Nikolom (1905) i Ilijom (1915). Pred zimu 1941. Luka je otišao u Vođeničku četvu, koja je vojevala čas protiv ustaša oko Ključa i Sanskog Mosta, čas protiv četnika na Manjači.

Poginuo je u rano proljeće 1942. na Manjači. Nije bio oženjen.

Galonja Milutin rođen je 1902. od oca Sime i majke Stane Cuke. Galonje su se nekad prezivali Tintori. Onda je neki njihov klapov zgriješio nešto grdno, pa je klisnuo u noć, promijenio prezime i stanio se u Vrtoču, pa „ni luk jeo niti s lukom mirisao“.

Milutin se nije skrivao već ašćarli otišao čak u prestonicu, zaposlio se u nekom bifeu u Krunskoj ulici i prehranjivao brojnu familiju. Bio je uistinu ugledan Vrtočanin. Kad su fašisti pripremili ratom, on se vraća u zavičaj da pomogne. „Nije ustrebao kraljevini.“ Ustrebao je nešto kasnije selu.

Dok smo se mi čudili što nam se desi, ustaše su već okitile čaršiju. U Vrtoču je bilo devet hrvatskih kuća i svaka je ponudila po jednog ustašu, te smo tako dobili devet domaćih ustaša s isukanim čakijama. Neke od tih ustaša rodile su Srpkinje.

Milutina nije imao ko ponuditi već je to uradio sam. I ne samo da se javio sam za otpor ustaškom nasilju, već je nagovarao i druge da mu se pridruže.

U prve akcije išao je s toljagom, a u posljednju, onu na Bravsku 15. 9. '41. otišao je s karabinom o ramenu. Već sutradan glasi su stigli da je Milutin poginuo. Oca su mu ubili Nijemci 1944. Supruga mu je umrla u zbjegu februara 1943, a dva sina od brata koji je umro, a koja je on othranio, poginula su kao borci, partizani.

Galonja Gojko rođen je 1922. od oca Tome i majke Savke. Toma je umro kad je bio u punoj snazi, pa su njegova tri sina i kćerka bili briga deda Sime i strica Milutina. Savka sa ćerkom kolonizirala je u Čelarevo.

Gojko je prvoborac. Kad je njegov stric Milutin poginuo 16. 9. '41, Rade Ćurgus donio je njegov karabin i predao ga Gojku. On je zahvalio Radi s brižnim pitanjem: „Ma, hoću li ja moći?“ „Moći što?“ pitao je Rade. „Da ćića ne obrukam.“ Nije ga obrukao. Naprotiv. Sreli smo se pred Zagrebom i susretu se silno obradovali. On je tada bio na dužnosti političkog komesara

bataljona u 10. krajiškoj brigadi. Rekao mi je da je zaradio sušicu i da će morati, čim ovo (ratovanje) okončamo u bolnicu. Nakon nekoliko mjeseci stigla je vijest da je Gojko preminuo.

Kad se pod kraj 1942. počelo zuckati o njemačkoj velikoj ofanzivi, u Gojkovu četetu, iz mećave su izbila dva njegova brata – Rade (1924) i Mirko (1926). Rade je poginuo u devetnaestoj godini, a Mirko je u devetnaestoj godini komandovao četom, ramena su mu krasile potporučničke epolete, a grudi resio Orden za hrabrost. Iz kuće Sime Simota Galonje tri partizana su položili živote da bi se fašizma kurtalisali, a domaćina kuće, deda Simu, ubili su i zvjerski masakrirali zlikovci.

Galonja Jovo rođen je 1920. od oca Dušana i majke Đuje. Otac je umro kad je Jovo imao 15 godina, pa su kuća i sav imetak pali njemu na brigu. Majka Đuja bila je u punoj mentalnoj i fizičkoj snazi, a imao je bočnog deda Peru, uvijek spremnog da pomogne i posavjetuje. Majka ga je oženila i prije nego je stigao da se zamomči. Jovo i supruga mu Zoka rodili su Dušana i Dragana. Fizički se Jovo uvrkao na deda Mijaila, pa je izrastao u gromotna momka. Bio je vrijedan a i šparmajstor, možda i škrtica. Nije mu zamjeriti. Kad bi poljski poslovi jenjali, skoknuo bi do Beograda da zaradi koliko za porez i eventualno za gumenjaše (opanci od starih auto-guma). I Duračak (Duraković), prevoznik robe za vakufske trgovce, znao je njegovo stanje, pa ga je uzimao u navor; da sa svojim brdskim konjičima pomogne njegovim teškim alatima da uz Dulidbu izvuku teret.

U stroj naše ustaničke čete ušao je s roguljama u rukama, uzdignuta čela kao da je na ramenu imao ostragušu* deda Nike. Četiri godine ratovao je prilježno kao što je obrađivao svoju njivu, i brinuo se o borcima svoje čete kao o ukućanima. Dok je on branio ranjene drugove u prtini, tifus je usmrtio njegovog sina Dragana. Njegova sedamnaest godina stara sestra Savka, gradeći Aerodrom na Medenom polju dobila je upalu pluća i umrla. Jovo je poginuo 1945, kad je bio komandir čete i kad se već sloboda mogla i rukom pomilovati.

Latković Mladen rođen je 1920. od oca Ilije i majke Marije, i najstariji je od pet sinova u roditelja. Ilija se nije razmetao „poput nekih“, ali je bio među rijetkim koji su imali „starog kruva do novog“. Izgleda da je bio srećniji nego umješniji. Neki njegov rođak, možda stric, otišao je u Ameriku i onamo se snašao lijepo, pa, vjerovatno za nekakvu protivuslugu, ostavio je Iliji svoj posjed. Peti Vajkić je govorio da je on sretnik jer Marija mu rađa sinove a vile donose imetak.

Đavo ne radi ništa sem što čini pakosti, a nama su u proljeće 1941. stizali u buljucima i rogati i repati đavoli, u liku fašista, koji su narod neštedimice ubijali. Ubijali su i Ilijine sinove. Dvojica, Mladen i Mikailo Kajo poginuli su 1944, a desetogodišnjeg Božu ubili su naše, vrtočke ustaše 1941. I četvrti Ilijin sin, Stevo, poginuo je nesretnim slučajem. Peti Ilijin i Marijin sin, Đurica, naš je prvoborac i ugledni građanin Zrenjanina. Pomogao je roditeljima da serbezli pridu kraju. Mladen je poginuo 1944. kad je bio komandir čete. Imao je dva sina, Radu i Milu. Mladenovi roditelji su kolonizirali u Elemir i povelj Mladenovu djecu. Stric Đurica im je pomagao da odrastu. Majka im se preudala i ostala u Vrtoču.

Petrović Rade rođen je 1916. u zaseoku Doline, od oca Mile i majke Mike Mikuše. Bio je radnik, pa je u potrazi za poslom neku godinu proveo i u Francuskoj, odakle potiče i ova fotografija.

Radin ded Stevan kasno je stigao iz Like, pa se okučio na kraju, u Dolinama, koje nikom nijesu zapinjale za oko. Posjed skučen i škrt, a potomci radali djecu kao da su njihove bihačke luke.

Otac mu je umro kad je Rade imao četiri godine, pa su majka Mika, glasovita Mikuša, i stric Đuro pomogli njegovim sinovima da ojačaju. Rade je stasao u naočita, vrijedna i veoma duhovita momka. Oženio je Perku s kojom je rodio sinove: Milu, Dušana i Petra. Bio je radnik i cijela porodica mu je živjela od njegovih „deset nokata“. Pokušao je i u Francuskoj, ali u zao čas, malo prije zlih fašista.

Poginuo je u kritičnom trenu odbrane ranjenika, na Raduši, poviše Vilića Gumna, na Kobiljoj glavi, onda kad su ginuli stubovi naše odbrane poput Đure Đurekana Pilipovića Zekanovića, Luke Lukice Balabana, Pantelije Pane Radlovića, Rade Švabića, baš onda kad se Rade okrenuo i rekao: „Ne mogu više, zgado mi se. Oni ludo urtavaju, a ja ih ubijam...“

Poginuo je onih dana kad su fašisti usmrtili njegova tri sina: Milu, Dušana i Petra, i od brata Dane troje djece: Branka, Milu i Jelku. Nije ih imao ko braniti jer su njihovi branitelji, Rade, Đurekan, Lukica i Pane, bili na zadatku „po svaku cijenu“ ili ne dozvoliti fašistima ne pitajući za cijenu.

Rade je bio bedem svake naše odbrane i dijamantna burgija svakog našeg prodora. On je bio vitez iz antičkih vremena za kojeg pjesnik reče da je on, vitez, rekao: „Ajme meni do boga miloga, đe pogubi od sebe boljega.“

Pilipović Zekanović Vasilije Vaso rođen je 1912. u porodičnoj i dobro stojećoj zadrugi Stevana Steće Zekanovića, a od roditelja s imenima s prve stranice Biblije, od Davida i Sare.

Vaso je bio smeđ i lijepih muških crta lica, bio je visok i skladna stasa, bio je snažan a dobroćudan. Bio je za ukora. Bio je ponos Vrtoča i ukras Vrtočke čete. Uz njega je uvijek bilo udobna mjesta, a u njegovom rancu uvijek nešto od milošte, bar sigurnosti i optimizma. I uvijek je prikupljao skute da bi bilo mjesta pored njega i uvijek uz glasan i prostodušan smjeh. Smijao se naš Vaso grohotom, pa sjećao na Ličanina kad u birtiji grokti (vrsta pevanja) ili na svoga „brnju“ kad tuče rafalno.

Vaso je bio naš prvi puškomitraljezac. Naših desetak puškara i dva-tri toljagaša, trećeg dana ustanka zaplijenili su haubicu, na koju su štablije s Oštrelja bacile oko, pa je napokon uglavljena trampa – mi njima haubicu, oni nama mitraljez. I tako smo mi svog najkršnijeg momka zakitili najljepšim cvijetom Evine bašče. Ali, Vaso je bio i komandir naše čete, a poslije i komandant bataljona. Ubrzo je poslan u Sloveniju i postavljen za zamjenika komandanta brigade.

Vaso je oženio Trivunu, kćer Vida Stupara sa Skakavca, pa s njom rodio Milana Brku, Slobodana i Milku. Brko ima sina Vasu, koji bi ljudstvom trebao bit' baš dostojan nasljednik dedova Vase i Đukana jer koljenima nema naslednih natruha.

Pilipović Dajanović Marko rođen je 1902. od oca Mile i majke Jeka. Poslije Markova rođenja Mile je otišao u Ameriku i ostao onamo osam godina. Kad se vratio, rodio mu se drugi sin, kojem su dali ime Mihajlo, ukućani ga zvali Mijailo. Ubrzo je majka Jeka umrla, pa je Mile čuo da pod Risovom gredom, u Santračima, ima udovica nerotkinja, pa ju je oženio. Pošto je zbrinuo sinove, ponovo je otišao u Ameriku i poveo brata, sedamnaestogodišnjeg Lazu. Marko je imao desetak godina kad mu je majka umrla i čuvao je njen lik u sjećanju. Marko se fizički uvrkao na ujake a karakterom na oca. Bio je rasta osrednjeg a čvrste i zdrave konstrukcije, bio je vrijedan i veoma se držao date riječi, bio je jako pouzdan i brižan roditelj, srodnik, drug. Rano se otiskao od kuće i odvažno se upuštao u nepoznato. Pročulo se da se u Francuskoj dobro zarađuje, pa su naša tri Marka – Pilipović, Čalić i Atlagić, zagladili onamo i dobro zarađivali. Naš Marko se vratio nakon tri godine, a ona dvojica su dočekali onamo penzije i smrt. Poslije su Vrtočani odlazili u Francusku kao u Loskun, na gradnju Unske pruge.

Markovu majku rodila je Hrvatica, Maričićka, pa sad Markov brat od ujaka Vid Maričić lovi ljude po Vrtoču i upućuje na stratište.

Kad je odlučeno da se diže ustanak, Marko je poslat da pribavi sigurnost sa krnjeuške strane, a on ostao među Krnjeušanima. S njima je branio bolnice, njih je, kao komandir, proveo kroz pakao Sutjeske i doveo do Milan planine gdje ga je kuršum presreo.

Dok je Marko onamo vodio neravnopravnu bitku protiv zlih princeugenovaca, ovamo, u Krajini, u njegovoj porodici se odvijala tragična drama. Oca Milu ubili su SS-ovci, sin jedinac poginuo je u sukobu sa četnicima, supruga je svislala od tuge. Onih dana tragediji nikad kraja.

Pilipović Dajanović Boško rođen je 1923. od oca Marka i majke Stoje. Rastao je brzo, a i moglo mu se jer ga nijesu satirali ni motika ni krčalo. I izrastao je u momka osrednje visine, mada nije prestao rasti. Bio je skladnih proporcija, odvažan, možda malo prebrz u postupcima. Imao je lijepu plavu kosu, krupne kestenjaste oči, koje su mu stajale „na vrh glave“, tvrdila je strina Milica. Đedo ga je zvao vuk (kurjak, zvjere) zbog odvažne drskosti. Lijepo je tamburao, a imao je i dobru tamburu, koju su curice ukrašavale. Rado je priman u društvo.

Partizan je od početka, od onog početka kad se omladina izborila za ravnopravnost, kad su vanjkanje, okretne igre i David sjazavcem izjednačeni s pucanjem, od trena kad su Braco i Mićo ili njihovi vršnjaci Đurica i Duščić stekli pravo da ciljaju i budu naciľjani. Boško je u sedamnestoj godini ušao u omladinsku četu odreda, pa ako ureba popuna nekoj udarnoj, pa čak i proleterskoj brigadi, tu smo. Kad bi se još posrećilo da popunimo našu 3. krajišku, kontao je Boško, u kojoj su onda ratovali otac Marko, rođeni stric Mićo i dva boćna strica, Nikica i Luka, svi rođeni uz isto ognjište.

Kad se naslutio tutanj velike njemačke ofanzive, Boškov odred je postao baza za formiranje nove, 10. krajiške brigade, a i sam je napredovao. Postao je puškomitraljezac i vatreni oslonac čete. Bataljon ga je znao i zbog nestašne hrabrosti prozvao Žuta čigra.

U kasno proljeće 1943. dolje kod Knina bio je žestok sukob sa četnicima popa Đujića u kome je Boško teško ranjen. Na nosilima su ga iznijeli do Mazinske planine (Lika) gdje je umro i pokopan na partizanskom groblju.

Moj ded a Boškov praded David, igrao se s nama. Mi smo mu pravili hladnjake od granja, a on nama da obližemo fildžan ili pladanj s kojeg je on polizao med. Đedo je Boška nazvao vuk a mene meded, a stric Pilip prozvao je Boška kurcovom a mene guzonjom. Dakle, već u startu on je bio u prednosti. Bilo je zanimljivo gornjati se s Boškom.

Pilipović Dajanović Boškan rođen je 1919. Njegovi roditelji, Ilija i Đuja, rodili su četiri sina a kćer ni od zakletve. Kad su se u ono vrijeme sinovi rađali i dok su odrastali, bilo je „prst u uho“ jer svijet je širok a struge otvorene. Ali, kad su momci porasli i poželjeli da se žene, nastala je panika. Kad je Boškan najavio ženidbu, njegov ded Stanko je rekao da bi on bio veseliji da ide Silcu na škopljenje nego po curu, jer ako se njih devet poženi... Đeda Stanka ustaše su ubile 29. 7 '41, a već nakon tri dana Boškan je s karabinom otišao da sveti đeda i tridesetak Vrtočana.

Četiri godine je progonio fašiste širom ondašnje nam domovine. Poginuo je u januaru '45. na Sremskom frontu, nadomak slobode, kad je obavljao dužnost političkog komesara čete u Petoj krajiškoj divizionu. Četiri godine je Boškan ratovao u četi, i sve u stroju, na kazanu.

I Boškanova dva brata su bili borci, partizani.

Milan (1921) je prvoborac Vrtoča. On je s Vrtočkom četom ušao u 3. krajišku i s njom prošao kroz pakao bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo je kod Pljevalja '44, kad smo pritezali obuću za prodor u Srbiju, a kad je on obavljao dužnost komesara čete.

Branko (1924) bio je borac 3. krajiške brigade. Raspoređen je u vod za vezu i postao je vrstan vezista, pa i komandir voda. Nadomak Zagreba i slobode teško je ranjen, pa mu je amputirana noga.

Boškan je bio stasit, na đeda Mijaila, razborit i staložen. Oženio je Joku, kćer Rade Švabe Zekanović, s kojom je rodio kćer Božicu koja je umrla u zbijegu početkom 1943. godine.

Radošević Mijatović Mihajlo Mikailo rođen je 1918. od oca Vida Nenada i majke Marije. Izrastao je u stasita i primjetno inteligentna momka, pa su naši „znalci“ genetike tvrdili da se bacio na ujake Babiće s Prkosa. Na regrutaciji za vojsku odabran je za Kraljevu gardu, a kad je stigao u Topčider, raspoređen je u mitraljesku četu. U Topčideru je iškolan za kaplara i postavljen za vođu mitraljeskog odeljenja, te je tako i naša ustanička četa dobila školovana komandira pratećeg voda.

Bio je naočit momak, svjestan svog izgleda i mogućnosti, a opet skroman i drag mladić. I služenje vojnog roka u Gardi uvećalo mu je ugled. Cure bi se zarumenile čim bi neko spomenuo njegovo ime, a kad bi ga susrele u tiješnu sokaku, oblio bi ih hladan znoj. Oženio je komšinicu Milku i s njom rodio sina Milorada.

Prvih dana ustanka bio je jedan od rijetkih puškara, a kad smo prvog septembra '41. zaplijenili teški mitraljez, stavljen je pod njegovu komandu. Ni dragocjenijeg oruđa niti kršnijeg komandira! Nedugo potom zaplijenili smo minobacač, pa je formiran prateći vod i za komandira postavljen Mikailo. Kad je komandir Vrtočke čete Vaso Pilipović postavljen za komandanta bataljona u 10. krajiškoj, Mikailo je imenovan komandrom Vrtočke čete, zapravo 2. čete 1. bataljona 3. krajiške brigade.

Bilo je to najkritičnije razdoblje našeg rata, u kojem su se odigrale najžešće bitke poput one za ranjenike – Neretva, i one za goli opstanak – Sutjeska. Bilo je to vrijeme kad su nam ginuli stubovi čete kao što biše Rade Petrović, Đurekan Pilipović Zekanović, Luka Balaban, Rade Čurguz, Dane Ivančević, Sava Bijelić, Vojin Radulović, Rade Galin, Nikola Radošević Čardaklić ili Branko Radošević Vajkić, odreda prvoborci Vrtoča i sve junak do junaka iz Vrtoča. Zahvaljujući četama koje su imale borce junake, mi smo na Neretvi odbranili ranjenike, a na Sutjesci smo odbranili glavninu s rukovodstvom Narodnooslobodilačkog pokreta.

Mihailo je svoju četvu proveo briljantno kroz obadvije bitke. On i stotine njegovih kolega, komandira partizanskih četa, natjerali su generala Litersa da u izvještaju napiše da smo mi organizovani dobro i vođeni umješno, te da smo vojska čudesna morala.

Mihajlo je koncem ljeta '43. postavljen za komandanta 4. bataljona, a poginuo je već koncem jeseni. Bilo je neko puškaranje prije nego borba, a pogodila ga je prije zalutala nego naciljana kugla. Sudbina, rekli bi čitači fildžana. Borac kojem su rojevi kugli na Raduši ili na Pliješšu, ili na stotine puta, usmrćen je od kugle lualice.

Poginuo je naš Mikajilica, kako je u tepanju zvan, u dvadeset petoj godini života, kad je bio komandant bataljona, u rangu majora. Nakon godinu dana, u pozno ljeto '44. legionari su s naše Gradine, možda iz dosade, ili za opkladu, u svakom slučaju iz fašističke pakosti, topom gađali bajtu u Kuli, pa usmrtili Milku, Mihajlovu dvadesetogodišnju suprugu, i njihova, Mihajlova i Milkina, dvogodišnjeg sina Milorada.

Radošević Nikola rođen je 1915. u vrtočkom zaseoku Kula, od oca Pere Perice, i majke Stoje. Njih dvoje, Pero i Stoja, bili su baš škrti u rađanju potomstva, a njihovo potomstvo još škrtije. Oni su rodili tri sina, a njih trojica tek jednu kćer.

Nikolin otac Pero živio je skromno a tiho, reklo bi se neprimjetno. Uz ono malo zemlje koja nije davala kruva ni do Božića čuvao je kuljansko polje uz cijenu „šta god dadeš dobro je“. Bilo je onih koji bi dali „nešto“. Varičak žita na primjer. Najstariji sin (Vid, 1903) nije se ženio. Nije imao gdje. I najmlađi (Božo, 1917) se skanjivao.

Jedino Nikola nije odolio zovu očinstva. Oženio je Maru Kužet iz Teočaka i s njom rodio kćer Milku, koja je poginula u saobraćajnoj nezgodi.

Nikolina brata Vida strijeljali su SS-ovci 26. februara '43. u Očijevu, a Božo je bio prvoborac i poginuo je 1944. u sukobu s ustašama. Nikola je bio plemenit momak kakav može odrasti jedino u ljutom siromašluku a pod nadzorom roditelja koji su svikli siromašluku i koji poštuju i svjetovne i božje zakone, koji znaju za sramotu. I bio je izrazito zgodan momak, tamne puti a diskretno rumen, srednje visine i reklo bi se idealnih proporcija, pa je regrutovan u Gardu gdje je bio nišandžija na teškom mitraljezu. Nikola i braća mu Vid i Božo nijesu dolazili iz Beograda. Vlasnik firme prepoznao je Nikolu, pa ga je zadužio da čuva alat i materijal na građevini.

Nikola je poginuo u decembru '42. kad je bio nišandžija na teškom mitraljezu onamo kod Teslića, u borbi sa četnicima. Ista granata je usmrtila i prvoborca Stevu Radoševića Čardaklića.

Vukša Jovo rođen je 1916. od oca Pere i majke Stane Čane. On je najmlađi od sedam braće, koliko su Pero i Stana rodili i othranili. Izrastao je u bezmalo dvometraša a vitka stasa. Bio je crnopus i imao je bujnu a neposlušnu kosu. U potrazi za poslom išao je i u inostranstvo, najradije u Francusku, pa je stekao lijepe manire i naučio francuski koliko da ne bude gladan. Bio je primjetno ohol i uglavnom u građanskom odijelu. Ponekad bi mu zasmetao jezik, pa je simpatično zamuckivao. Curama je zapinjao za oko, a i neka snaša mu je znala uputiti znakovit smiješak.

Jovin najstariji brat Stevan imao je 28 godina kad je Jovo rođen, a ostalih šest za po neku godinu mlađi jedan od drugog, pa je Jovo služio kao zabava i braći i njihovim suprugama. A Vukšin vučji soj nije za igranje i maženje već za klance jadikovce i kunare planine.

U stroj naše ustaničke čete ušao je u lijepom teget odijelu, nabavljenom u Francuskoj, pa stao na njeno čelo. On je znao šta mu pripada, pa ne skanjujući se sam to uzimao. Simpatična drskost.

Bio je neustrašiv. Njemu nije bilo dovoljno da protivnika nadmudri već da ga namagarči, da ga ismeje. Kad sam načelniku u Generalštabu rekao odakle sam i spomenuo Vrtoče, on se sjetio Jove Vukše i njegovih podviga. Pamtio je Vrtoče po Jovi, a Jovu po podvizima. Vukše Nikola, Dušan, Bogdan, Mihajlo i Jovo, odreda su naši junaci i vrtočki prvoborci.

Oženio je Hrvaticu Anu, kćer Jose Maričića, koja je umrla prilikom prvog porođaja. Ni dijete nije preživjelo.

Pod konac zime '41/'42. Slavko Rodić mu je diskretno predložio da se učlani u Komunističku partiju, a on je odbio, uz objašnjenje:

- Ti hoćeš da me zauzdaš pa učeraš u brazdu.

Pola godine Jovo se opirao uzdi i brazdi, a kad je prihvatio, istog trena je postavljen za komandira čete. Nakon nekoliko dana čuo se tutanj stravične ofanzive na Baniju i Krajinu, pa je „sve i romica“ otišla na front ko u brigade, ko u bolničke ešalone da prti ranjene i bolesne. Nemoćni, stari i nejak, upućeni su planini – smrti u zagrljaj.

Jovo Vukša i bliski mu rođak Vaso Pilipović postavljeni su za komandante bataljona u 10. krajiškoj brigadi u osnivanju. Pod zimu 1943. obojica su upućena u Sloveniju da pokažu kako Krajišnici ratuju, i obojica su poginula u narednoj godini.

Jovo je je bio plahovit i djelovao brzo, po osjećaju i intuiciji, a Vaso razložan, pa su mu odluke počivale na razboru i kuhane na hladno. Jovo je bio Vukša a Vaso Zekanović, u svemu različiti osim u hrabrosti i htjenjima. Sjajno su se razumjevali.

Fotografija: Aleksandar Stojaković, 2017.

MILOSAV GAJIĆ

Razgovor vodila Dragana Mandelc

▼ **Rođeni ste u selu Han Kola kod Banjaluke. Recite nam nešto o sebi, svojoj porodici i odrastanju.**

Rođen sam '29. godine. Šta ću... Ja sam kao maloletan otišao u partizane. Tako da sam u selu proveo malo. Nemam nekih naročitih [sećanja, prim. a.s]... Moji su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom i tako dalje. I ja sam s njima bio... Malo sam nešto išao u školu... osnovnu i tako dalje. I... to je sve.

▼ **Da li ste bili politički aktivni pre rata? Šta Vas je podstaklo na to? Kako je bilo uoči i na samom početku rata?**

Ja sam bio aktivan. Čim je kapitulirala Jugoslavija, naša država, počele su odma' pripreme za ustanak. Odma' su počele pripreme, bez obzira što nije bila doneta odluka za ustanak. Odmah su se po selima održavali sastanci, dogovori, razgovori... Aktivisti partije su išli po selima, a išli su kod ljudi... Naravno, to je bila hrvatska kod nas vlast, nije se smelo ovako ići javno. Smelo otić' kod ljudi koji su već organizovani i u koje se ima poverenje. Moj otac je bio među organizatorima...

Kod nas [su, prim. a.s] se održavali neki sastanci i tako... naveče i tako dalje. U jednom momentu je došlo iz Banjaluke dvoje aktivista koji su tu, po našim terenima obilazili. I ja sam njih jedno vreme vodio. Onda sam im ja izjutra nosio doručak, i tako dalje. Naveče sam išao da im pokažem put kud će da krenu, ako nema ko da im kaže i tako. Tako da bi se moglo reći da sam i pre toga bio malo uključen u, u... eto, u te događaje, i tu situaciju.

▼ **A jeste li prisustvovali tim sastancima koji su bili kod Vašeg oca?**

E, pa nisam prisustvovao sastancima zato što... Pa, mali sam ja bio za te sastanke. Bila [je, prim. a.s] moja jedna moja tetka. Ona je valjda i prisustvovala. Bila je devojka. Ono... i ona je bila mlada. Imala [je, prim. a.s] možda 17 godina. Nisu to bili široki sastanci. To su sve bili tajni sastanci, tajni dgovori: s kim se sme, koga bi trebalo opet pozvati, onda posle prikupljanje... Pošto, odmah se znalo da će trebati oružje. Vlast tadašnja Hrvatska izdala [je, prim. a.s] proglas da se preda svo naoružanje, i sve što je vojničko, i puška, i odeća, i cokule, i tako dalje. Sve što je vojničko da se odmah preda najbližoj stanici. Jer oni kad su uspostavili vlast, oni su postavili sve kako je bilo za vreme Kraljevine. Gde su bile žandarmerijske stanice, to su nazvali „postaje“. Proglas [je, prim. a.s] izdat: ko ne preda sve to, u roku od mesec dana biće streljan. Tako je bilo zaprećeno, pa su ljudi masovno predavali ko je imao pušku. Kad je počeo rat, stric mi je bio u mornarici, a otac je bio mobilisan. U rezervi. Tad, tad je počeo rat. Oni su doneli... neko je donio pušku i tako dalje. To je moralo da se preda. Sem ako je neko sakrio, [a, prim. a.s] da nije vidio ni komšija, ni niko. Onda se na tim sastancima ovako razgovaralo s ljudima: nemojte da predajete oružje, sakrijte oružje, čuvajte oružje, trebaće nam oružje i tako dalje. Ali su oni ipak predavali... Narod je narod i bojô se da će neko da prijavi. I bilo je prijava. Ko je god prijavio da nije predô, s njim je bilo loše. Odmah su ga oterali i najčešće je bilo i streljanja, ili je išô u zatvor. To je bio veliki teror odmah. Po dolasku Pavelićeve vlasti.

▼ **Kako se sve dalje razvijalo?**

Kod nas, odredi su formirani '41. u jesen. Ti, koji su dolazili kod nas na te sastanke, pripreme i to, oni su sve bili „komesar, komandant za ovo, ono...“ i bili su u odredu. I onda smo... E, '42. [je, prim. a.s] bila žestoka borba. Došle su partizanske jedinice, došla je 2. proleterska na taj sektor, prema Banjaluci. Došle su još neke krajiške brigade. Prva krajiška, Druga, Treća krajiška. Te su sve bile tada formirane. Vodila se borba baš u mom selu. I u susednom selu. Gore na Manjači. Tu je planina Manjača. Kad su došli partizani, ja sam bio oduševljen. I

ja sam verovao: sad će na Banjaluku da idu, da se oslobodi Banjaluka. I pre toga je s Banjalukom bila uspostavljena veza, jer je u Banjaluci bilo članova partije, komunisti kojih je bilo idomobranskim jedinicama Paveličeve vojske. Al' oni su odma' bili povezani sa pokretom. I davali su izveštaje i ostalo. Tako da, kad su došle ove jedinice partizanske na taj teren, došle su nemačke jedinice iz Banjaluke i došlo je do žestokih borbi. Sedam-osam danas su se vodile danonoćne borbe. Tenkovi, avioni i to sve. I, ovaj, ja sam rekao ocu: „Ja ću da idem u partizane!“ A on me je pogledao i rekao da „ne bi trebao da idem u partizane, ti si još mali“ i tako dalje. Da će ovi partizani da odu, oni su strani. Ovde će naš odred da ostane i formiraće se još odred naš. Proširiće se. „Ti ostani tu, pa posle možeš da odeš u odred... kasnije.“ Ali, ja to nisam poslušao. I kad su došli partizani, ja sam otišao. Počela borba, Nemci su došli baš u u moju kuću i moj šljivik i postavili tri topa. I tukli gore, prema položaju gde smo mi izjutra otišli. Nas je šest-sedam nas pošlo, sve dečaci ovakvi... Samo jedan je bio koji je služio vojsku. Pošao s nama. I kad dođoše avioni, počne pucnjava, počne artiljerija da tuče, krš se napravi, gužva tamo po planini. To ja Manjača. Mi smo se već prihvatili Manjače. I svi se razbežali. Noć pade, ja nemam kud. I ja siđem tu kod nekih kuća u jedno susedno selo pod Manjačom. Tu je bio partizanski štab bataljona. I ja tu dođem i kažem: „Ja hoću da idem u partizane!“ I prenoćio sam pod šljivom, napolju. Bilo [je, prim a.s.] toplo vreme, avgust mesec. I izjutra, meni kažu: „Ti si mali još, ti nisi za partizane i idi, da ti ideš kući.“ Vraćali me da idem kući. Pa me neki, Jevrejini je bio, zagrlio, pa kaže: „Idi ti, sine, kući. Mali si ti još. Pa kad bude se oslobodilo, ti dođi kod mene u Sarajevo. Ja u Sarajevu imam mesarsku radnju, pa ću tamo da te primim da služiš kod mene, i da te oženimo tamo u Sarajevu. Ja rekô: „Ne, ne, hoću da idem s vama, da idem u partizane. Ja sam pobegao odozdo, tamo sad su na drugu stranu Nemci, ustaše i svašta. Ja više ne smem da se vratim kući.“ I tako, drugi dan tek oni kažu: „Pa, dobro onda.“ Majka nije znala (da je otišao u partizane, prim. a.s.), i posle je plakala mnogo, tražila me. Naravno, to sam ja kasnije saznao. Tada nisam znao. Ali znam da ona nije znala da ću ja otići u partizane. Ne znam da li joj nije otac rekô. Majka je imala još petoro dece. Ja sam bio najstariji.

▼ Zašto ste otišli u partizane?

Pa, pravo da vam kažem, to su me mnogi pitali zašto. Eto, ne znam ni ja šta je to bila moja želja. Mi smo bili partizanska porodica. Vidio sam da ima još tamo mališana. Ja sam se prvi dan kad sam došao upoznao s Boškom Buhom, jer on je bio 4. bataljon 2. proleterske, a ja sam stupio u 1. bataljon. Al' tog dana smo bili tu, zajedno na položaju. Tu je se vodila borba. Mi smo bilo malo u pozadini, kod

nekim kuća. I tu sam se upoznao s Boškom i s još nekim mladim. Čikalo jedan bio. Ako ste gledali onaj film „Boško Buha“, pa što je vozio biciklo. E, on je bio sa mnom u četi. I sa njim sam se upoznao. I dok nisam dobio pušku, nosio sam njegov karabin. On je imao onaj karabin, konjički, kao skraćena puška. I onda smo je zajedno nosili kad idemo, kad je pokret i tako. Pa smo se menjali, a ja sam volio da nosim oružje... Možda sam i najviše zbog toga i otišao, eto da budem naoružan... A računao sam da će brzo da se rat završi. Jedan mi je rekô, kaže: „Idi ti kući, pa dođi iduće godine.“ Rekô, ovaj me zavatlava! Kao da će rat, valjda, da traje godinu dana. Jer ja sam mislio – to će da traje mesec dana, sad će Banjaluka da padne, kad padne Banjaluka, rat [je, prim. a.s] završen za mene.

Pa, ja sam imao, eto malo nekog saznanja od roditelja o vojsci, o ustanicima, pa, eto, i o partizanima. Naravno, imao sam nepunih 14 godina. Mlad dečak, dečko. Pravo da vam kažem, nisam ja imao neku naročitu ideju kako će [i, prim. a.s] šta će da me snađe tamo i kako ću da se borim. Ja sam verovao da borba je borba, da se tu puca. Mislio sam da retko baš da pogodiš čoveka. Ali znao sam da nekad pogodi. Ne bi' mogao sad da govorim da sam ja znao sve šta se dešava, kako se vodi borba. To sam tek posle saznavao idući s partizanima. Oni su mi ljudi pričali, poučavali me kako ću da se čuvam. Pa, kad su me vraćali da ne idem, oni su govorili: „Pa, možeš noću da padneš negde, pa da se srušiš. Idemo gde su brda, gde ima provalije, gde ima vode. Možeš da upadneš u vodu. Bolje je da ideš kući.“ Ali ja to sve nisam hteo. Kažem: „Pa dobro, kad može da idu ovi drugi, isto mališani, Boško Buha i ostali koje sam upoznao tad, mogu i ja! I ja ću da izdržim.“ I tako.

▼ **A u tom Vašem kraju, je l' tu bilo četnika, ustaša?**

Bilo. Kako da nije. Bilo je i četnika kod nas. Bilo, tu u selu. Pa, zajedno kod nas su išli... Sprva su se ustanici zvali. Još se nizu zvali ni partizani. Mi kad smo čuli, nismo znali ni da izgovorimo to ime. I, ovako... Moja majka pokojna je volela da sa ocem razgovara, tako kad mi je nešto bilo nejasno, ja sam pitao nju. Rekô: „Je li mama, kako će ono da se zove naša vojska?“ A ona kaže: „Pa partizani! Valjda ti je rekô otac. Pa on uvek nešto izmisli mimo sav svet. Ja ne znam ni šta je to.“ „Pa“, reko', „Ne znam ni ja.“ A otac je rekao: „Naša vojska će se zvat' partizani“. A zajedno išli i četnici i partizani. Neko nosi kokardu, neko petokraku, neko...

▼ **A kako mislite „zajedno dođu četnici i partizani“?**

Pa, to je bila ista vojska. Još se nisu zvali ni četnici ni partizani. „Ustanici“ su bili. Pa, četnici su se još i zvali. Za četnike se znalo. Kao „četnici, četnici“. Narod je znao od ranije za četnike, i tako. Iz ranijih vremena, stari ljudi [su znali, prim. a.s].

A kod nas se za partizane nije znalo dok se nije podigô ustanak i dok nije počela ta podela. Onda su počele podele. Pa, dođu kod nas – sećam se jedne večeri – na večeru. Troje njih za večer kod nas. Jedan ima petokraku, jedan kokardu, jedan nema nikakav znak. I sad, oni se međusobno prepiru. Moja tetka je bila žestoki skojevac, ona kaže... A, nije tad bila skojevac, kasnije je bila, ali je bila za naš pokret. I ona kaže kako navodno, mi nismo za kralja, jer kralj je izdao našu zemlju, pobeĝao u inostranstvo, nas ostavio i tako dalje. I ona kaže: „Ja nisam za kralja.“ A onaj što nosi [kokardu, prim. a.s]: „Ti, balavice, da ćutiš! Samo ko mi kaže protiv kralja, odma' će da dobije batine.“ I otac kaže: „Ma, ne zna ona ništa. Ona... Ćut' ti, Milena. Da izađeš napolje.“ Da izađe iz sobe, znaš. Bilo je i ustaša, ali baš u moje selo, ustaše nikad nisu došle. Dolazili su domobrani i ova žandarmerija... i Nemci. Ustaše nisu došle. A dolazili su u susedna sela. U susedno selo, dole, u Krupu na Vrbasu. Mi smo komšije. Tu su palili neke kuće dole. Neke ljude su oterali i pobili, i tako. Ali nije bilo masovnih tu ubistava. Teralo [se, prim. a.s] u zatvor... U Banjaluci je postojao kao logor... Crna kuća se zvao. To je zatvor bio. Tamo su terali.

▀ Da li je bilo stradanja civila u Vašem kraju?

U mom selu nije baš tol'ko mnogo stradalo. Stradali su oni koji su otišli u rat. Jednom je bilo neke pretrage. Tad su domobrani bili. I oni su pokupili neko'ko ljudi koji su pokušali da beže od vojske, kad su se uplašili. Ko nije bežao, oni nisu mu ništa... Samo su prolazili. I pretresali su sve, pretraživali. Pa su neke ljude pokupili, oterali dole u žandarmerijsku stanicu u Krupu na Vrbasu. Pa su posle neke pobili, a većinu su pustili. Povremeno su izlazili u sela, pa su se vodile borbe kad ih partizani dočekaju. Kod nas je odma', čim je formiran odred, postavljena jedna četa više Banjaluke, koja je držala položaje na cesti. Tako da nisu iz Banjaluke mogli da izađu gore u naše selo. A polazili su često. A Nemci su, naravno, veća masa kad pođe, a ovi, ovako, pomalo. Ustaša nije bilo... Oni nisu bili mnogo masovni. To su bili banda obična koja je, ovaj, paravojska, u stvari. I oni su bili koljači. Al', bili su gadni u borbama. Gadno [se, prim. a.s] borili. I kod nas u partizanima... Bogami, za ustaše, koji je god zarobljen, ako se zna da je ustaša, najčešće su likvidirani. A dok ovi drugi, niko nije likvidiran, recimo. Ovo što se sada priča kako su partizani pobili na hiljade, to nije istina. Pobili smo možda na hiljade tamo u ratu, u bitkama. Nemci su sami priznali da su na Sutjesci izgubili 5.000 boraca, vojnika.

▀ Gde ste bili tokom rata? Opišite nam svoj partizanski put.

Ja sam, eto, bio najmlađi borac 2. proleterske brigade. Stupio sam odmah u 2. proletersku brigadu, u 1. bataljon. I, eto, kažem o borbi, ja nisam mnogo znao.

Sve sam posle naučio. Onda, pošto je to proleterska brigada, ona je stalno bila u pokretu i borbe su se vodile danonočno. Prošli smo Bosansku krajinu, Dalmaciju, tamo, pored Like, dole, deo Hercegovine. Posle smo bili u Crnoj Gori, i tako dalje. Tu je bilo različitih slučajeva, različitih teških borbi i tako dalje. Rekao sam da sam prvu borbu vodio tu, na Manjači. Takoreći iznad mog sela. A posle smo se povukli na Mrkonjić Grad, pa posle iz Mrkonjića smo se pripremili i išli na grad Jajce. I prvi grad gde smo vodili uličnu, gradsku bitku, to je bio grad Jajce. I tad smo oslobodili Jajce. Bilo [je, prim. a.s] bogato, puno svega. Tu sam, prvi put dobio i pušku. Dobio sam i ustaško odelo. Sve ustaška dugmeta na odelu. Ali nema to veze ništa. Posle neke poskidamo. „Bacaj ta ustaška dugmeta!“ A neko kaže: „Ma, beži bre, nemam s čim da zakopčam posle... Kad bacim dugme, šta me briga što je ustaško.“

Taj život je bio vrlo težak, vrlo komplikovan, teško... Pokreti, noću se spava gde bilo. Naročito kad je hladno, kad je kiša. Posle smo se vratili ponovo na Mrkonjić Grad, gde smo vodili borbe tu između Mrkonjića... Dok smo mi vodili borbe na Jajcu, četnici napali gore odmah u jednom susednom selu, prema Šipovu, napali nam Vrhovni štab. I tamo ranili Mošu Pijade. I nama kažu: „Ranjen Moša Pijade!“ Ja sam već čuo za Mošu Pijade i znao sam tad da je on neko tamo u štabu. Mi smo manje-više za Tita čuli tada, kad su došle partizanske jedinice tamo. Jer kod su bili partizanski odredi pre toga, ali je glavni za Bosnu i Hercegovinu bio Đuro Pucar Stari. Mi smo samo za njega znali. I svi smo se zaklinjali za Kozaru i Mladenu Stojanoviću. Dr Mladen Stojanović, on je bio komandant Kozare. Onda [je, prim. a.s] bilo još komandanata odreda.

Drvar, Bosanski Petrovac... Naša brigada je sve kasnije prošla. Od Mrkonjić Grada smo otišli na Mliništa. Tu je bio Vrhovni štab u to vreme. Tu je šuma, planine, tamo između Glamoča i Bosanskog Petrovca i Drvara. Jedno tromeđe. I tu je bio Vrhovni štab dosta dugo. I tu smo se malo zadržali. I odatle smo otišli. Spakovali se u „ćiru“, partizanski voz. I otišli smo u Drvar. Putovali smo četiri, pet sati. Tamo nas je omladina sačekala u Drvaru, aplauzi neki, igranka naveče, došli proleter. Tu, u Drvaru smo se zadržali sedam dana. Malo smo se odmorili, pripremali se za dalje borbe prema Dalmaciji, prema Bosanskom Grahovu. I prema Kninu. U Drvar je došao i Tito. I obavestili su nas. Brigada je bila postrojena. Drvar je bila mala varošica. I ono sve što je bilo, već je bilo spaljeno. Drvar je prvi bio oslobođen u Bosni i Hercegovini. Tu su bili Italijani. Bila je jedna fabričica neka. Tu smo mi bili postrojeni, kod te fabrike, na jednu livadu. I Tito došao i izvršio smotru Druge proleterske brigade i održao govor. Dosta dug govor je održao. Rekao je: „Dragi moji Šumadinci...“ jel' je... Druga proleterska, to su bili sve Šumadinci. To

tada. A tad su počeli da dolaze Krajišnici, da dolaze Dalmatinci i ostali... Ličani i tako dalje. Jednog dana, iz Dalmacije, iz primorja odozdo došlo [je, prim. a.s] 250 Dalmatinaca u našu brigadu. U Drvar. E, sad, kad je Tito održao govor i uručio nam zastavu proletersku, tad je prvi put brigada dobila zastavu ratnu. Tito je rekô da... Rekô je baš, sjećam se: „Dragi moji Šumadinci, težak je vaš put bio od Šumadije do ovde. Ja znam sve vaše borbe i uspehe, koje ste prošli otud do ovde. I mi sada ne možemo ničim da vas nagradimo, al' doći će vreme kad će moći da vi budete za to i nagrađeni“ i tako dalje. „Kad budemo oslobodili našu zemlju i kad se budemo... kad budemo postali jaka vojska“, kao što smo posle i postali. I tako je Tito svoj govor završio. Govorio je o Crvenoj armiji, o napredovanju Crvene armije. O propasti fašizma, o Hitleru... Hitler će da propadne i tako dalje. Tu je bilo puno omladine, puno naroda, cela okolina. Omladina sve došla sa zastavama, s petokrakama. Tu je bilo pesme! Kod nas se tamo, naročito po Bosanskoj krajini, pa i u jedinicama, ratnim našim, tamo u brigadama, pretežno se sve uz pesmu išlo. A Bosanska krajina je imala 20 brigada. Od Prve, pa do Dvadesete. Išlo se u rat, ginulo se, ali se i pevalo. U ovim drugim jedinicama, recimo, nije baš tako bilo toliko pesme kao u našim, krajiškim. Bile su crnogorske jedinice tamo s nama. Bila su 1. i 2. proleterska, to su bile srpske brigade. Prva je odma', još od formiranja bila mešovita. Bio jedan bataljon crnogorski, jedan beogradski bataljon, jedan kragujevački... Bila je mešavina. I tako dalje. Mi smo primali sve, bez obzira na naciju, na veru. Ko je hteo da ide dobrovoljno, jer tad mi nismo imali prava da mobilishemo nikog. Jer mi još nismo imali državu, nismo imali vlast. Sve su to bili u to vreme dobrovoljci, partizani. Sve je to bilo dobrovoljno.

Posle iz Drvara smo otišli na Bosansko Grahovo. Tamo smo se tukli s Talijanima. Tri dana i tri noći smo se tukli na Grahovu i nismo mogli da zauzmemo. Imali [su,

NARAVNO, NAJTEŽE SU MI PADALE OVE LAŽI KOJE SU POČELE DA SE PROTURAJU PROTIV SFRJ, PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE GDE JE ISTORIJA POTPUNO FALSIFIKOVANA... IZGUBILI SMO SVE ŠTO SMO IMALI. PA, IZGUBILI SMO PRE SVEGA VLAST SVOJU. IZGUBILI SMO NA NEKI NAČIN I ONU SLOBODU KOJU SMO IMALI, I KOJU SMO TEŠKO, KRVLJU IZVOJEVALI.

prim. a.s] tvrde bunkere. Došli im tenkovi, pomoć iz Knina. I mi smo morali da se povučemo. Imali smo ranjenih i poginulih, naših drugova. Tu je poginuo moj jedan drug Duško, mitraljezac. Ja i još jedan drug moj smo ga izvukli noću. Bosansko Grahovo, to je bila mala varošica. Ali, Italijani su tu napravili bunkere i utvrdili se, i ono kuća što je bilo, sve od nji' pretvorili u bunkere, učvrstili... Tako da su se branili žestoko i nismo mogli da otmemo Grahovo. A isto da vam kažem, dok smo se mi za Grahovo tukli s Italijanima, i ušli u žicu, među bunkere italijanske, Đujićevi četnici³² su [nas, prim. a.s] napali s leđa. Neki komandant Đujićev Mane Rokvić. To su bili njegovi četnici. Oni su nas napali u Grahovu, s leđa. Dobro, mi smo se povukli i inače smo morali da se povlačimo. Ali smo četnike odbili. Najpre smo njih odbili i povukli se. Povukli smo se nazad u sela odakle smo pošli.

Iz Bosanskog Grahova smo otišli preko Dinare u Kninsku dolinu dole. Pa smo bili ispred Knina odmah i tukli se sa Đujićevim četnicima, Popa Đujića. Odnosno, posle se zvao Vojvoda Đujić. Zadržali se neko'ko dana, pa smo se vratili preko Dinare opet u Livanjsko polje. Pa onda, posle jedno vreme, ponovo preko Dinare, pa dole prema Splitu. Vrljika ima dole, blizu Splita. More smo videli. I velimo mi: „Odosmo na more!” Al' đavola! Nismo mogli. To je strašno bilo. To putovanje, tu... šta se sve tu dešavalo. Uglavnom smo se ponovo vratili u Livanjsko polje, to jest u okolinu Grahova... Bosanskog, pa smo se pripremili da idemo na Livno. I onda smo napadali na Livnu. Ovo je sve '42. Na Livnu smo se dve noći tukli i tu smo imali ranjenih i poginulih. Drug poginuo tu, zamenik komesara čete. Jedan... da ne pominjem imena. Ali smo Livno uspeli da zauzmemo. Tu je napadalo neko'ko

³² Dinarska četnička divizija, sastavljena od delova lokalnog srpskog stanovništva u Kninskoj Krajini (tada u sastavu NDH), koja je delovala od 1941. do 1945. godine pod komandom Momčila Đujića. Ova formacija u zamenu za oružje, opremu i zaštitu od ustaškog terora ulazi u saradnju sa italijanskim okupacionim snagama. Početkom 1942. godine Đujićeve jedinice su ušle i u zvaničan sastav italijanskih fašističkih snaga kao *Dobrovoljačka antikomunistička milicija (Milizia Volontaria Anti Comunista)*, i vodile žestoke borbe protiv partizana/ki. Imale su i važnu funkciju u teroru nad stanovništvom, posebno partizanskim simpatizerima/kama i njihovim porodicama. Od 1942. godine Dinarska divizija je deklarativno deo i *Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO)* pod komandom Dragoslava Draže Mihailovića. Od kapitulacije Italije 1943. godine ulaze u saradnju sa nacističkim okupacionim snagama gde će ubrzo postala sastavni deo zaštite namačke pozadine i krila. Nakon poraza u kninskoj operaciji krajem 1944. godine, kada su partizanske snage preuzele kontrolu nad Dalmacijom, njeni ostaci su se, po zapovesti Ante Pavelića od 21. decembra 1944. kojom se omogućava Đujićevim četnicima siguran prolazak kroz NDH, povukli u severnu Istru i delove Slovenije (tada Treći Rajh). Na tom su se prostoru ostaci Dinarske divizije spojili s jedinicama *Srpskog dobrovoljačkog korpusa* koji je, uz pomoć Njemaca, krajem 1944. evakuisan iz Srbije. Nakon rata, 1947. godine u Jugoslaviji je Momčilu Đujiću u odsutnosti suđeno za ratne zločine i proglašen je krivim. Godine 1988. je pokrenut postupak za izručenje od SAD, ali je usled raspada SFRJ do smrti, 1999. godine, ostao nekažnjen.

brigada naših, ja mislim. Napadala 2. proleterska, 2. dalmatinska, 4. crnogorska... Tad smo već imali formirane divizije. To je bila 2. proleterska divizija cela. Pa je napadala još i 5. crnogorska, ja mislim. To je neko'ko brigada napadalo na Livnu, nije samo jedna brigada. Tu su ustaše uglavnom bili i Crna legija. I oni su se krvavo borili i branili. Tako da... Al' smo mi ipak uspeli da Livno zauzmemo. Neke smo zarobili od nji'. I oni su imali žrtava isto kao što smo i mi imali. Posle je došla zima, a ja sam se razboleo tad. Na Livnu, kad smo bili. Meni rekli da imam tifus, pa mi je Saša Božović... Jeste l' čuli za Sašu Božović³³? Lekarka. Ona je bila lekar 2. proleterske divizije, čuvena. Ona je pisala knjigu „Moja mala Dolores“ („Tebi, moja Dolores“, prim. a.s). Ona je bila lekarka. E, ona mi je dala prvu inekciju. I ja sam vrisnuo. A ona kaže: „Uf! Kakav si ti proleter? Bojiš se od jedne inekcije.“ „Ma,“ rekô, „boli. Boli drugarice.“ (smeh) Kaže: „Nije to ništa. Ne boli. Kak'i boli inekcija? Nije ništa.“ I tako.

Posle smo tu se zadržavali oko Posušja. Došli smo na Posušje, na Šujice, na Duvno gore, na tom terenu. Posle Posušje, sišli smo na Široki Breg, dole prema Mostaru. Celu, takoreći zimu, do početka Četvrte neprijateljske ofanzive. Za vreme Četvrte neprijateljske ofanzive, mi smo krenuli prema Neretvi... Za vreme Četvrte neprijateljske ofanzive, mi smo imali veliku slobodnu teritoriju u Bosanskoj Krajini. Bosanski Petrovac, Glamoč, Mrkonjić Grad, Jajce, Prijedor... tamo... Drvar. I ne znam još gore, po Lici je bilo još gradova slobodnih. I to je bila velika partizanska teritorija. 80.000 kvadratnih kilometara bila naša teritorija, u to vreme kad je počela Četvrta neprijateljska ofanziva. A ona je počela početkom januara '43. godine. U Bihacu smo imali logor. Bio logor, zarobljenički. Tu je bilo domobrana, bilo svašta! Bilo Nemaca, bilo Italijana, bilo oko 4.000 zarobljenika. Ja sam otišao u Glamoč, u bolnicu, jel' mi rekli da imam tifus. Pa sam otišô posle u Donji

³³ Dr Saša Božović potiče iz poznate srpske svešteničko-oficirske porodice Magazinović. Nakon bombardovanja Beograda, 6. aprila 1941. godine, kao trudnica zajedno sa suprugom dr Borislavom Božovićem otišla je u Podgoricu, rodno mesto njenog supruga. Pošto je njen muž bio jedan od glavnih organizatora ustanka u Crnoj Gori (jula 1941. godine), posle njegovog odlaska u partizane, nju Italijani hapse i odvođe u zatvor, a potom je šalju u Albaniju. U bolnicu u Tirani je 9. novembra dobila ćerku. Dala joj je ime Dolores, po učesnici Španskog građanskog rata i revolucionarki Dolores Ibaruri čuvenoj „La Pasionariji“. Krajem 1941. godine, zajedno sa ćerkicom je razmenjena za italijanske oficire koje su zarobili partizani. Potom je prešla na oslobođenu teritoriju Crne Gore u Pipere, gde je kao lekarka formirala prve seoske partizanske bolnice u Crnoj Gori. Najpre je rukovodila bolnicom, a kasnije i sanitetom, prvo u Drugoj proleterskoj udarnoj brigadi, a zatim u Drugoj proleterskoj diviziji. Ćerka Dolores je umrla 7. marta 1943. godine, sa svega godinu i po dana, od posledica smrzavanja, iscrpljenosti i gladi, neposredno pre prelaska Centralne bolnice i ranjenika preko Neretve tokom Četvrte ofanzive. Knjiga „Tebi, moja Dolores“ u kojoj je opisala svoj partizanski put, 1980. godine je bila najčitanija knjiga u SFRJ.

Bosanski Petrovac. Bila je zima i sneg. Tamo je bilo bolnica naših, po tim selima. Slabo je bilo lekarskog osoblja, ali bilo je... Kad smo došli u Petrovac, nas tamo lekar pregledô. Bili smo svi mladići. Iz 1. proleterske, iz 2. proleterske je bilo nas desetak. I nas lekar pregleda, pa nas puca po ramenima. Kaže: „Vama nije ništa, vi ste zdravi. Kakav tifus? Ko ti je rekao da imaš tifus? Ti nemaš nikakav tifus. Vas su prevarili samo da vas pošalju malo ovde u pozadinu, da se odmorite pošto je zima. Naporno je tamo, a brigade se kreću. Stalno su u pokretu.” I posle su mene uputili u Bihać, kao da se malo odmorimo. Ima, kažu, tamo kupatilo, ima svetlo električno. A u Bosanskom Petrovcu nije bilo onda ništa. Ni struje, ni kog đavola. Ni u Drvaru, ni u tim svim drugim gradovima koje sam pomeuo malopre. Jer to je sve za vreme borbi uništeno. Uništene centrale, uništena postrojenja... I ja sam se našao u Bihaću, i tu sam bio jedno vreme. I onda se poče govoriti... i novine su izlazile naše, partizanske. Borba. Ona je izlazila gore kod Bosanskog Petrovca, u jednom selu. Drinić. Dobijali smo novine, izjutra... I kad su nam rekli da će da se održi zasedanje, prvo zasedanje AVNOJ-a u Bihaću, teško nam bilo da izgovorimo „AVNOJ“! I još „šta je to AVNOJ?“. Pa nam objasnili. Skraćenice i to sve. I onda, kad je završeno zasedanje, odmah posle toga je počela neprijateljska ofanziva. Prvo zasedanje AVNOJ-a je bilo od 26. do 29. novembra, a ofanziva je počela početkom januara '43. Vrhovni štab se odmah odatle preselio. Počela Četvrta ofanziva. Bio sneg. Otud, s kordona, sa Banije, samo sanke za sankama. Dovoze ranjenike naše u Bihać, u bolnicu. Onda dođoše nemački avioni, bombardovaše Bihać. Naređenje: povlačenje iz Bihaća. I onda se narod povlačio iz tih svih krajeva kako je neprijateljska ofanziva iz tih krajeva išla. Od Zagreba, od Banjaluke, od... Uglavnom sa severa išla prema jugu dole. I oni su celokupnu našu teritoriju ponovo zauzeli. A narod je bežao, pa su se pravili ogromni zbegovi. A tu i bolnice naše. Tu su avioni svakodnevno opet bombardovali. Stalno smo bili u pokretu. Ja sam se tada iz Bihića vratio i otišô nazad u svoju brigadu. Negde sam je stigao tamo blizu Neretve. I posle smo krenuli prema Neretvi. Al' smo se zato pre Neretve tukli, na Prozoru gore. Šujica, Prozor, Gornji Vak i tako dalje. I onda, dok su neprijateljske snage stigle dotle, i mi smo već bili stigli do Neretve dole. i zauzeli smo Jablanicu i zarobili italijanskog komandanta za taj sektor. Komandanta italijanske divizije. Razbili smo celu italijanski diviziju. „Murđe“ (154 a Divisione di fanteria „Murge“, prim. a.s). Tako se divizija zvala. I zarobili oko 700 Italijana, italijanskih vojnika. Ogromne materijale, topove, artiljeriju, minobacače, municiju, oružje, drugo... Mnogo oružja smo mi tu od Italijana zarobili i naoružali naše borce koji nisu bili dobro naoružani. A naročito nam je bilo za municiju, jer smo pune magacine

municije tamo isto zarobili. I mi smo sišli dole i prešli preko Neretve, dole negde, neko selo Jasenjan. I mi dobijemo naređenje... Jablanica je već bila zauzeta i prešli smo dole, dalje napred. I dole smo opet potukli jednu italijansku kolonu na cesti, koja je pošla iz Mostara u pomoć Talijanima, gore u Jablanicu. Oko 150 Talijana. Sve je uništeno. Imali smo i mi, naravno, i ranjenih, i tako. Bilo i poginulih, ali nije baš toliko mnogo. Onda smo dobili naređenje da se vratimo ponovo gore na Prozor, na Makljen planinu. Bitka takozvana za ranjenike. To je oko 70 kilometara o'zdo da se vratimo gore nazad. Jer su Nemci došli do naših bolnica, do naših ranjenika. Tito je došô i s nama bio. Došli smo gore na Makljen, više Prozora... to je jedna gore pustinja, gore sneg bio. Dole nije bilo snega. Tu je reka Drežnica i dole je onda Neretva... dole nije bilo snega. I tu je Tito došô, i štab 2. proleterske, štab 1. proleterske, 5-6 brigada naših tu se skoncentrisalo. I tu je odigrana jedna od najtežih bitaka u Drugom svetskom ratu. Tu na Makljenu i posle na Zelengori, na Sutjesci. To su velike bitke bile. I Tito je rekô: „Drugovi, iza naših leđa su hiljade naših ranjenika, na brisanom prostoru.“ Avioni ne prestaju. Spuštaju se nisko štuke i bombarduju svaku noć, svaki dan. Ne noć, nego od jutra do večeri. I mi smo imali mnogo gubitaka od aviona. I ranjenih i poginulih. Pa, znaš, oni ranjenici u kolonama idu. Nosila... ne znam kol'ko je bilo. Oko hiljadu ranjenika bilo je na nosilima. Čitave jedinice omladinske iz Bosanske krajine, omladinci i omladinke su ta nosila nosili. Iz Bosanske krajine do Neretve. Tu, kad su zarobili Italijane, onda su Italijani preuzeli da nose ranjenike. A ovi svi omladinci i omladinke su došli kod nas u borbene jedinice. Oni jedva čekali, samo da dođu, da se oslobode. Prosto su na ramenima im se poznavali žuljevi od nosila. Ima od Bihaća do tamo, do Neretve, verovatno preko 150 km. To je ogromna daljina. A to su brda, planine, bespuće i svašta. I borbe su stalno. Gore su bile kod Glamoča jedinice naše. Tamo koje su ostale, koje nisu krenule prema Neretvi. Onda smo se tu na Makljenu tukli s Nemcima. Tu je bilo svašta. Tu smo zarobili nemačkog komandanta tih operacija. To je bitka, znači, na Neretvi. Mi smo tu bili jaki. Bili smo i odmorni, a zarobili smo od Italijana i oružja dosta i municije. I odeću! Sve smo se komplet obukli. Onda smo s Talijanima [pregovarali, prim. a.s]. Talijani su tražili da pregovaraju s nama, da im vratimo njihove. Bilo je oko 200 ranjenih Italijana, tu na Neretvi. U tim svim borbama, i na Makljenu, i na Prozoru... Jer, to se sve računa [kao, prim. a.s] Bitka na Neretvi. I mi smo rekli: „Vrtićemo mi vama vaše ranjenike, a vi da vratite neke naše.“ Oni su rekli da će iz Mostara, iz zatvora da puste neke naše koje mi budemo tražili. Tamo je bilo dosta članova partije i naših omladnica. Eventualno, možda po neki partizan koji je zarobljen, ranjen. I tako. Pod Beležom, tamo na putu koji iz Mostara vodi za Jablanicu, tu smo se s Italijanima sastali. I oni iz Mostara dolaze

kamionima sa Crvenim krstom. Mi kažemo: „Dones'te zavoje, pribor za ranjenike, mi nemamo za ove vaše ranjenike. Dones'te hranu, mi nemamo hrane”. Oni su kamionima dovozili zavoje, materijal sanitetski... A znali su oni da ćemo mi to da koristimo u prvom redu za nas, a za nji' samo da se previje na brzinu i preda. Mi smo u Jablanici gore, i na Prozoru, neko'ko kamiona italijanskih zarobili, 14-15 kamiona. Onda smo na tim kamionima i na zaprežnim vozilima njihove ranjenike vozili dole i njima predavali. Oni ih trpaju u te kamione što dođu iz Mostara i voze za Mostar u bolnicu. U jednom momentu Talijan prišō blizu mene i ja stojim s puškom. Imao sam italijansku pušku malu. Tad sam je dobio. On kaže: „Piccolo partizan!” „Mali partizan.” „Aaa, piccolo partizan.” „Pa”, reko', „mali partizan. Jeste, pikulo.” A naš komandir voda njemu kaže: „Smrt fašizmu!” Ne zna da odgovori, ne zna. Tako. I tu smo s njima malo tako, dok su ovi drugi pregovarali tamo s našima... Mi smo bili samo kao obezbeđenje.

Onda smo odatle, ponovo vratili na Neretvu. Most je na Neretvi bio srušen. To je već bio mart mesec počeo. Kad je srušen most, ja mislim da je to bio 6. mart '43. Već počelo malo da listava dole oko reka i u nizi. Prešli smo Neretvu. A na drugoj strani Neretve su čekali četnici – 18.000 četnika Draže Mihailovića. Crnogorski, sandžački, srpski i iz istočne Bosne. Sve je to došlo tu, i tu su bili koncentrisani. I tu je otpočela bitka sa četnicima. Osamnaest dana, 15 do 18 dana, vodila se borba sa četnicima dok ih nismo isterali gore na Kalinovik. Kad je završena bitka sa četnicima, mi smo zauzeli Kalinovik. Tamo je bio Dražin štab. Bio Draža lično u Kalinoviku tamo. Danju smo se tukli u jednom selu sa četnicima, pa u drugom. Oni su se povlačili prema Kalinoviku i naveče su pobjegli. I mi naveče ulazimo u Kalinovik. To je isto mala varošica, tamo, na putu do Sarajeva. Put ide dole za Nevesinje, pa za Mostar. To je sve planinsko gore, brda, čuda velika. Tamo je odma' Zelengora iza Kalinovika. Četnici pobjegli, a nama počeoše: „Brzo, brzo, brzo! Prvi vod, drugi vod. Prva četa... Ovamo, brzo gore, brzo dole... Gore na položaj!” Kaže: „Tu je Draža.” A Draža bio tu. On nije znao da ćemo mi tako brzo da upadnemo. Kad smo mi pitali one četnike, što smo zarobili, oni kažu: „Nama su govorili da mi idemo da oslobađamo od ustaša, a u stvari su nas doveli da se tučemo s vama.” Kao, oni kažu: „Mi nismo hteli da se borimo protiv partizana.”

Ja moram sve da prebiram ovako gde sam prolazio, da se sećam kuda je išla putanja naša. Pravac, putanja. A vazda je tu bilo nazad, pa napred, pa, evo, malopre sam rekō – mi prešli Neretvu, oni kažu [da, prim. a.s] moramo nazad, pa na Makljen gore, na Nemce. To je bilo krvavo i teško. To je odozdo 70 kilometara da se vratiš nazad. Nije to samo da se ide napred. Znači, onda su četnici tu

pobegli, i sve ostavili. I mi gledamo preko dana, tamo je planina Prenj. Četnik s jedne strane, mi smo s druge strane. Nekad bliže, nekad dalje. Njima italijanski avioni bacaju hranu, uz pomoć padobrana. I ponekad neki padobran padne ovamo, blizu nas, pa dođe i u naše ruke. A mi gladni, žedni, nigde hleba. Kako smo prešli Neretvu, dok se nismo vratili u Bosnu, dva meseca mi hleba nismo videli uopšte. Četnici napisali na drveće, napisali cedulje: „Dođite komunisti na Drinu, pa ćemo mi da vam pokažemo.“ Mi ih gledamo i kažemo: „Doći ćemo, doći ćemo!“ I stvarno, posle izvesnog vremena mi smo došli na Drinu. Tu je došlo do žestokih borbi sa četnicima. Jesu sačekali. Al' tu četnici i Italijani zajedno. Tu je Foča i Drina. Naša brigada se razdvojila, pa tri bataljona otišla od Foče, dole u Sandžak, prema Prijepolju. A dva bataljona, 1. bataljon i 3. naš bataljon, otišli su dole u Crnu Goru prema Nikšiću. I došli smo dole blizu Nikšića i tamo smo vodili borbu isto s Italijanima i sa četnicima crnogorskim. To je već bio maj mesec. Negde 15. maja, 16, nemam pojma, mi smo dobili naređenje daje počela Peta neprijateljska ofanziva. Nije još bila objavljena, ali već je bila počela. I mi smo dobili naređenje da se vraćamo otud iz Crne Gore i da idemo u Sandžak, u sastav naše brigade, gde su nam ona tri bataljona. Da brigada ponovo dođe u sastav. I mi smo krenuli otud, od Nikšića, pa smo došli u Žabljak. Tu su nas tukli avioni nemački u Žabljaku. Trebal' smo da idemo prema Prijepolju, međutim, komesar bataljona nam je saopštio da se vraćamo levo, da idemo prema Pivi i dole prema Tari. Počela, kaže, Peta neprijateljska ofanziva. Idemo prema Šćepan polju. Dole naša brigada vodi žestoke borbe. Ova tri bataljona što su dole, i ostale naše jedinice dole. Bile su 3. krajiška brigada, 1. proleterska brigada, naša 7. krajiška. Bilo je nekol'ko brigada, tu, na tom selu. Kad smo bili na Durmitoru gore, dođe britanska vojna misija. Tad su prvi put [došli, prim. a.s] Britanci u Vrhovni štab. Počelo se govoriti kod nas: „Doći će avioni britanski i ruski, i Rusi će da nam donesu naoružanje. I američki avioni!“ Sve tri sile. Američki će da donesu hranu, a britanski će da donesu sanitetski materijal. Sve se pričalo kako će to da bude. Tu je bilo neko kraško polje u blizini Žabljaka, Njeguško polje. Tu smo tokom dana od granja pravili krugove, pa naveče palili. Kad dođu ovi avioni saveznički da vide dole. To je bio znak za njih gde će da spuste padobrane da tu svoju vojnu misiju spuste kod nas. I tako je i bilo. Oni su došli. Malo smo čuli da je zujao avion, jedan, drugi. I sve se završilo. Čuli smo da su padobrani pali dole. Mi nismo ni videli, bili smo okolo, na terenu. I sutradan smo videli ove Britance. Oni baš obučeni lepo, ono sve...

I ja bi' sad rekô nešto o bici na Sutjesci, o tim događajima konkretnim. Bitka na Sutjesci je u stvari to, Peta neprijateljska ofanziva, nazvana *Švarc* (nem. *Schwarz*, crno, prim. a.s). Ona je trajala mesec dana. Ofanziva je pripremana dva meseca pre toga. Nemci je pripremali, i pripremili ogromnu avijaciju. Dovedi su u Sarajevo na polazne položaje. Neke jedinice su čak sa Kavkaza vratili, s Istočnog fronta i doveli na Bitku na Sutjesci. Za borbu protiv partizana. Znači, bitka je trajala mesec dana i mesec noći. Oko 127.000 nemačkih vojnika [je, prim. a.s] učestvovalo u toj bici. A naših je bilo četiri divizije partizanske, ratne. Blizu 20.000 boraca. Imali smo oko 3.000 ranjenika. Uz to je bilo oko 1.000 teških ranjenika. To je poznata, čuvena bitka. Bitka na Sutjesci je ušla u spisak većih bitaka svetskog karaktera Drugog svetskog rata. Mi smo do Sutjeske stigli otprilike negde početkom juna. Nemci su bili sa svih strana, al' su oni počeli ofanzivu svoju iz daleka. Od Mostara, od Nikšića, od Podgorice, otud od Sandžaka, odozdo s Kosova polja, iz Srbije, od Foče, od Sarajeva i tako dalje, i tako dalje. Sa svih strana su oni započeli ofanzivu širokih razmera, s namerom da naše snage sabiju, da ih opkole i da ih sabiju na najgore planinske vence i bespuće, na tromeđu Bosne i Hercegovine i Crne Gore. To, znači, dole na Sutjesku, dole na gornji tok Drine. Tamo... Piva, Tara, planine Vučevo, Zelengora, Maglić, Volujak... Dragoš Selo, Tjentište... Bog otac tamo... ko zna još kojih je bilo. To su ti tereni sve. Naše jedinice su bile primorane da se povlače, povlače, i kad smo se našli u jednom sabijenom obruču na tom bespuću, na tromeđi Bosne i Hercegovine i Crne Gore, onda se dalje nije imalo kud. Nemci su bili sa svih strana, obruč je sastavljen. Vrhovni štab je donio odluku da se naše divizije podele u dve grupe, dve i dve divizije. Dve da krenu prema Sarajevu, prema Bosni, prema Zelengori, prema Sutjesci. A dve da krenu prema Sandžaku, pa bi trebalo da pređu Taru i da pređu tamo u Sandžak. To je Savina³⁴ divizija i 7.

³⁴ Sava Kovačević je znameniti partizanski komandant i i nosilac ordena *Narodni heroj Jugoslavije*. Bio je član Komunističke partije Jugoslavije od 1925. godine i jedan je od organizatora julske ustanka 1941. u Crnoj Gori. U jesen 1941. Glavni štab Narodnosolobodilačkog pokreta (NOP) za Crnu Goru i Boku imenuje ga za komandanta Nikšićkog odreda, koji je ubrzo narastao na deset bataljona. U jesen 1941. i zimu 1941/42. godine, jedinice postižu značajne pobjede na teritoriji Nikšića, Grahova, Vilusa, Crkvice, Herceg Novog. Januara 1942. formira se Operativni štab za Hercegovinu, da koordinira borbe crnogorskih i hercegovačkih jedinica, sa Savom kao komandantom. Tada su se pod njegovom komandom naše snage jačine oko 20 bataljona, koje su delovale na prostoru od Oštroga do Dubrovnika i od Boke do Gacka. Kada je 12. juna 1942. formirana 5. proleterska (crnogorska) brigada, Sava postaje njen komandant. Brigada je najpre glavna zaštitnica u borbama na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine, a potom je sa šireg prostora Zelengore štitila pohod grupe proleterskih brigada u zapadnu Bosnu i osiguravala zbeg naroda i bolnicu. Tokom bitke na Sutjesci, Sava postaje komandant 3. udarne divizije. Diviziji je baš tada pao u deo najteži zadatak: da bude zaštitnica Glavne operativne grupe, da štiti Centralnu bolnicu i izvrši proboj iz okruženja. Poginuo je u jurišu u pokušaju proboja tokom bitke na Sutjesci 1943. godine. Sava Kovačević proglašen je narodnim herojem manje od mesec dana nakon smrti, 6. jula 1943. godine.

banijska. A ovamo su prema Zelengori, prema Bosni upućene 1. proleterska i 2. proleterska divizija. Naravno, ja sam bio u 2. proleterskoj diviziji, 2. proleterska brigada. Mi smo se uputili prema Sutjesci, ali je prvo trebalo preći Pivu. Pa smo prešli Pivu. Prelazili smo na jednom mostiću koji je na žici, pa se klati, pa ne može da se pređe, nego samo jedan po jedan borac. Pa polako. Pa, najgore kad treba da se prevede konj koji je natovaren minobacačem, ili nečim drugim. Bilo je tu teških muka. Tu smo prelazili rano izjutra. Prešli smo Pivu, pa smo se posle peli uz planinu Vučevo. Vučevo je jedna ogromna planina i jedna visoravan velika. Ogromna. Planinština. S jedne strane dole Drina, a ispred je tamo Sutjeska. To je, reklo bi se, u trouglu Drine i Sutjeske. Onamo, iza leđa je Piva. To je, znači, zaista jedan planinski masiv između reka. Trebali smo što pre da izađemo s dva bataljona naša, na Vučevo gore, da taj položaj zauzmemo. To je jedina putanja bila... Jedini pravac gde je moglo da se krene prema Sutjesci, prema Zelengori. Na drugu stranu se nije moglo. A s druge strane su Nemci već bili stigli na Sutjesku. Mi još nismo znali da li su bili oni stigli. Oni su isto kretali prema Vučevu. Jer ko zauzme Vučevo, ovlada Vučevom, taj će bit' gospodar tog terena i taj će moći sa svojim jedinicama da izvrši manevar u nekom pravcu u kojem bude se odlučio. I mi smo se ceo dan peli uz tu planinu. Predveče, sunce je bilo u zalasku, izašli smo gore, na plato. I sad se pred nama pojavilo veliki planinski prostor, brda, ravnice tamo. Sve šume. Razne vrste šuma. Bogato raznim vrstama drveća. Kao i Zelengora. To tamo nisu samo ova listopadna, već sve vrste drveća ima. I samo što smo izašli gore, s druge strane su i oni došli, Nemci. I odma' je došlo do sukoba. Tu. Ali, to je bila samo njihova izvidnica, kao i što je naša bila izvidnica. Ja sam, eto, imao tu verovatnoću, što bi se reklo, da sam s prvom desetinom... Nas deset je izašlo prvo gore s jednim puškom i mitraljezom. Sa zamenikom komesara i komesarom bataljona našeg. Jedan, Mile Farbin. Posle je bio komesar brigade, pa komesar divizije. Preživeo je rat i u Beogradu je dugo živeo. On je izašao gore s nas deset i on je meni rekao: „Ajde vrati se malo nazad” jer smo odozdo žur'li, žur'li. Ceo dan smo se peli od Pive da izađemo gore na planinski venac. Naređenje je bilo da samo borci koji mogu da idu, prolaze napred. I da po mogućnosti, puškomitraljeski prolaze napred. Obično se ide u koloni, pa ide jedna četa, pa ide druga četa. Ne mešaju se čete. A tu je bilo sve pomešano. Ko je mogao ić', taj je gurao prema vrhu. I ja sam izašao s desetinom gore. Mogao sam da idem. To je bilo jedino, moja osobina – da sam mogao dobro da hodam. I Nemci su naišli s druge strane i otvorili su paljbu. Mi smo otvorili paljbu. I oni su se povukli. Već je mrak pao. Mi smo krenuli napred, tu do nekih katuna. Na Bučevo. Tu smo prenoćili. Sutradan smo krenuli nizbrdo prema Sutjesci. Sišli smo u donjem toku Sutjeske, niže

Tjentišta, dole prema Drini. I dole smo se potukli opet s Nemcima. Tamo Nemci su bili na levoj obali Sutjeske, a mi smo dolazili otud na desnoj obali Sutjeske. Tako da je između nas bila samo Sutjeska. Ona je mala reka. I tu tesnac. To je okolo planine... Mi smo sišli s jedne planine, a oni s druge. Ispod, dole, u reku. Tako da smo bili na bliskom odstojanju i nismo mogli prosto da se povučemo od paljbe. Tu smo ceo dan držali položaj i tukli se s Nemcima do večeri. Navečer smo se povukli opet gore, na brdo, na Vučevo, odakle smo izjutra sišli. Pa smo drugi dan silazili na drugu stranu. Više Tjentišta gore. Prešli smo Sutjesku, al' nismo je gazili. Prešli smo na neki veštački mostić, priručno nešto napravljeno. Isečeno je drveće, pošto se tu kroz šumu ide, a veliko drveće. Isečeno drveće s jedne i s druge strane, pa nabacano preko reke. Preko kamenje, a odozdo je nabacano granje i zemlja. I tu smo prelazili preko tog prelaza. A dole [je, prim. a.s] voda išla kroz stenje, ispod. Ispod tog prolaza. Prešli smo Sutjesku i krenuli niz Sutjesku, i gore ka ulazu u Tjentište. Tu su opet Nemci nas sačekali. Tu je došlo opet do borbe. Bila naša jedna četa gde smo prešli Sutjesku tu. Druge su išle za nama. I dole smo se s Nemcima tukli. Već su bile pristigle još i ove naše druge dve čete. I tu smo zarobili dva Nemca. Naš jedan drug je ranjen. I poginulo jedno dva Nemca. Nemci su pobegli nizbrdo, dole prema Tjentištu. A mi smo tu zastali i tu smo prenočili. Već je noć bila. Drugi dan smo opet krenuli napred. Tukli smo se dole na Tjentištu, pa više Tjentišta... zove se mesto Košur. Tu su se naša dva bataljona tukla, naša skoro cela brigada. Celi dan i noć. Tu smo imali velikih gubitaka. Oko 40 boraca smo izgubili tu. Na tom Košuru. To je tu Košur, a gore dođe mesto gde je Sava Kovačević poginuo. Ranije tog dana smo dva puta tu odbili kontrajuriše i tri puta smo mi pokušavali juriše. I nismo mogli. Malo smo ih poterali dole prema Sutjesci, ali nismo mogli ništa više. Mi smo imali nameru da ih odbijemo tu, iz Tjentišta, da bi naše jedinice koje idu za nama mogle da prelaze tu. I nismo mogli da ih odbijemo. I drugi dan su naše neke jedinice pristigle. Treća Krajiška i još neke. Mi smo krenuli dalje prema Zelengori. Izjutra, 9. juna, naša brigada se znači, popela na jedan vis na Zelengori koji se zvao Košur. Šuma na sve strane. I komandant bataljona kaže: „Drugovi, ovde dalje napred ne možemo, a nazad nemamo kud. Ovde danas Nemci ne smeju proći.” Mi znamo šta nas čeka odma'. Ta krvava bitka. A oni su uvek brojniji, uvek... Recimo da oni dođu s jednom četom, s jednim vodom, ili šta ja znam. To samo ide bataljon i više. To je rulja. Oni su masovno išli. Iza nas se videla jedna druga kota. Opet vis, pošumljen, koji se zvao Ozren. Tu se zaustavio Vrhovni štab. Oko četiri kilometra, možda do pet iza nas. Iza naših leđa. I zato je nama komandant rekao: „Ovde Nemci ne smeju proći.” Jer onda više nema niko da štiti Vrhovni štab koji se kretao za nama. Tu smo se taj dan tukli s

Nemcima i opet smo pretrpeli velike gubitke. I naneli smo i njima velike gubitke. Kad su naveče počeli da se povlače, oni su vukli svoje ranjene i mrtve na... Od drveta odseku granje, pa zavežu, pa vuku tamo. Pobegli su prema Foči. Mi smo posle opet krenuli napred i stigli smo treći dan na Miljevinu. To je kraj Zelengore. Prešli smo Zelengoru. Znači, Zelengora ostala iza nas. I tu na Miljevini opet je došlo do žestoke borbe. Došli su tenkovi iz Foče, odozdo. A 1. proleterska brigada je već bila prešla taj drum. To je drum koji vodi iz Foče za Kalinovik. I to je bilo uporište teško. I tu smo se tukli, do neko doba noći. I u neko doba noći krenuli da prelazimo na juriš. Ali ima i reka. Treba da pregazimo i tu reku i da pređemo cestu. Tako je i bilo. Ali tenkove smo morali najpre da odbijemo. Pa smo top, jedan jedini topčić koji smo imali, protivtenkovski, poneli. Mi idemo, krećemo se prema tom drumu i preko veze, kaže: „Prenesi preko veze top 2. proleterske napred.” A mi kažemo: „Ko li se ovo sad zavitlava, majka ga ubila! Kakav top, kakvi bakračić?”, kad smo mi naše teško oružje sve ostavili gore na Zelengori i tamo na pustinjama, jer je naređeno... Nema da se nosi, nestalo nam je municije, i ovo, i ono. A ovi nisu 'teli, naš prateći vod. Jer je taj protivtenkovski top bio naše 2. proleterske brigade. I oni su tražili da im Krcun³⁵ – Krcun je bio komesar brigade tad – da im odobri da oni nose top. On se mogao rasklopit' na tri dela, pa su oni nosili, natovarili ga na dva konjića, ona bosanska. I gurali. A sad su 'vamo govorili „prenesi preko veze” da mi prenosimo preko veze. „Prenesi top 2. proleterske napred.” A mi kažemo: „Ko se ovo zavitlava sad, kome je sad do zavitlavancije, majka ga ubila božja?” Kad ne prođe malo, oni idu i guraju one konjiće i onaj topčić i ono sve onako. A noć! I mi pitamo: „Imate l' koju granatu?” „Ćuti”, kaže, „imamo.” Oni imali svega dve granate. Dve ili tri, ne znam tačno. I oni su privukli top do same ceste, do na

³⁵ Slobodan Penezić Krcun je član Komunističke partije Jugoslavije od 1939. godine i nosilac ordena *Narodni heroj Jugoslavije*. Po zadatku Okružnog komiteta KPJ za Užice, u zlatiborskom srezu je radio na pripremi ustanka i formiranju Zlatiborske partizanske čete. Posle formiranja te čete, na poziv Okružnog komiteta, otišao je u Štab Užičkog partizanskog odreda „Dimitrije Tucović”, gde je određen za zamenika političkog komesara Odreda. Posle oslobođenja Užica, septembra 1941. godine, imao je zadatak da u oslobođenom gradu organizuje borbu protiv „pete kolone”. Pored ovoga, radio je i na organizovanju „narodne vlasti”, organizovanju pozadine i drugo. U oslobođenom Užicu je ostao sve do pada *Užičke republike*, 29. novembra 1941. godine. Od 5. decembra 1941. godine bio je zadužen za rad na obezbeđenju članova/ica Vrhovnog štaba. Na toj dužnosti je ostao sve dok je Vrhovni štab boravio u Foči. Prilikom povlačenja partizanskih jedinica iz Sandžaka, juna 1942. godine, postao je rukovodilac Politodela Druge proleterske udarne brigade, a uskoro, kod Mrkonjić Grada, postao je zamenik političkog komesara brigade i zatim politički komesar brigade. Septembra 1943. godine određen je za političkog komesara Druge proleterske divizije, i s njom je učestvovao u oslobađanju Sandžaka. Sa ove funkcije je smenjen 7. decembra 1943. godine, zbog poraza divizije kod Prijepolja. Od 1944. godine je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i određen je za načelnika OZNE za Srbiju. Posle oslobođenja Jugoslavije, bio je na značajnim društveno-političkim funkcijama u republici i federaciji.

neposrednu blizinu tenka i gađali neposredno kroz cev. I pogodili su jedan tenk i drugi. I ovi su tenkovi drugi pobjegli i mi smo onda prešli cestu. I tako je bitka na Zelengori završena. A mi smo produžili dalje bitke, prema Jahorini, prema istočnoj Bosni, prema Romaniji.

Na Sutjesci je poginulo oko 7.500 boraca naših. A neprijateljskih vojnika, prema njihovim podacima, izbačeno je iz stroja oko 5.000. u dolini Sutjeske, kad je Savina divizija morala da se vrati za nama. Tu je došlo oko 1.000 naših ranjenika koji su mogli sami da idu. Lakši ranjenici: ruka, noga, ovo-ono i tako dalje. I tu [smo, prim. a.s] prešli Sutjesku. Kad su naše jedinice od Sutjeske krenule dalje, tu više nije bilo partizana sposobnih za borbu. A bolnica je ostala tu. Nemci su izašli i pobili te naše ranjenike. Oko 1.000 ranjenika su pobili. I Pionirski dom pri centralnoj bolnici Vrhovnog štaba, koji je imao oko 120 pionira, muških i ženskih, dečica sve 8-12 godina. I tu decu su svu pobili. I pustili one kućice i svašta. Eto, to je oko Sutjeske.

► **Da li se sećate kako ste videli za šta se borite? Šta su Vam značili to „borba protiv fašizma“ i „bratstvo i jedinstvo“?**

Pa, pravo da Vam kažem, još nije tad [bilo, prim. a.s] govora o „bratstvu i jedinstvu“. „Bratstvo i jedinstvo“ je tek počelo da se stvara. „Bratstvo i jedinstvo“ je tekovina Narodnooslobodilačkog rata. Začelo se i stvorilo u toku narodnog rata. Stvaralo se u toku oslobodilačkog rata. U to vreme, kad sam ja polazio, nisam ja znao za „bratstvo i jedinstvo“. Nije se ni govorilo o „bratstvu i jedinstvu“. Govorilo se samo o borbi protiv okupatora i borbi za slobodu. Pogotovu kad je već Crvena armija bila u ratu sa Hitlerovom fašističkom Nemačkom. To je '42. godina. Jer, kad sam ja otišao, tad su već borbe na Istočnom frontu. Onda smo mi svi verovali da će pobjeda biti na našoj strani, da će Crvena armija brzo stići do Beograda. I da će Hitler da propadne. Mada, to tada nije baš toliko baš o fašizmu, govorilo se o nemačkoj okupaciji, o Nemcima, o Hitleru i tako dalje. Tek kasnije se taj termin se proširio. Ljudi sa sela nisu tako o politici mnogo znali.

► **Kako su popunjavane jedinice? Kakvi su bili međusobni odnosi u jedinicama?**

Ti koji dolaze, koji su dolazili, oni nisu partizani... oni tek dolaze u partizane. A to je išlo obično preko omladinskih jedinica. Tamo kod nas u Bosanskoj krajini je išlo preko omladine i tih veza. A ovamo gde je pojedinačno neko dolazio, dođe isto kao što sam ja došao. Dođe kod nas, mi ga pošaljemo u štab, hoće da ide u partizane, objasnimo mu šta dalje. I on postaje partizan. A prosto neverovatno

drugarstvo je bilo između nas. Pa, i sam Tito je, osećali smo to, voleo svakog svog borca. Ja sam nekol'ko puta Tita video za vreme rata. Na Makljen planini što sam pominjao. Gledao sam Tita ovako, takoreći na pet koraka, u čizmama onim... u blatu kako je gazio... to je sneg i blato. Na položaj došao, tamo gde je i štab divizije i vrhovni komandant s njim. Jedno veliko, neverovatno, međusobno poštovanje i ljubav između boraca. Onda pomaganje. U svakom slučaju. Ako si ranjen, mora odma' da se nađu drugovi koji će da nose ranjenog. Da ga iznesu, da ga nose, da ga sklone s položaja.

▼ **Bilo je i dosta partizanki. Koliko je bilo bitno, po Vašem mišljenju, učešće tih žena, borkinja u ratu?**

Vrlo bitno je bilo! Kako da ne. Prosto se davao moral borcima. Jer, kad neko [kaže, prim. a.s] „ne mogu”, a komesar: „Brže, brže, brže!” „Ne mogu brže.” „Kako može drugarica Persa, drugarica naša može, a ti ne možeš?” I moja drugarica, ova... Dana i ostale. Dana, sad kad sam je pomenuo, ja mislim da je još živa. Narodni heroj, bila je sa mnom u četi, od prvog dana kad sam stupio u partizane.

▼ **Gde Vas je sačekalo oslobođenje zemlje? Kako ste doživeli objavu da je rat završen i da je nacifašizam pobeden?**

Ja sam se za vreme oslobođenja našao ponovo u mom kraju tamo. Bio sam se nešto razboleo i otišao sam malo na slobodno, tako da nisam bio [u službi, prim. a.s] konkretno tog dana kad je oslobođenje proglašeno. Inače, posle sam bio u Banjaluci tu, bilo je veselje, radost. Razne priredbe, kakvi! Ogromne manifestacije, sve... Onda sastanci razni. Al' drugo ... Oslobođenje je proglašeno, ali kod nas nije bilo oslobođenje. Kod nas [su bile, prim. a.s] produžene borbe, jer je bilo mnogo neprijateljskih snaga, onih koji su s položaja pobešli nazad. Pa četnici, pa ustaše, pa zeleni kadar, pa ustaška milicija, pa... kojih sve nije bilo... ne znam ni ja. Tih grupa, to je bilo masovno. Bilo naoružanih, bilo... Mi smo produžili borbu. Jedinice su naše mnoge otišle opet na položaje u potere, takozvano „čišćenje neprijateljskih snaga zaostalih”. Ali, u mestima gde je bilo oslobođeno: veselje, pesme, sve ostalo. Snabdevanje je išlo teško. Nema mostova, pa ne može da se donese. Nema soli, pa iz Tuzle da dođe so u Bosansku krajinu... posebna priča.

▼ **A kako je Vaša porodica prošla u ratu?**

Pa, porodica je prošla svakako. Uglavnom je prošla mučno. Ja sam otišao u partizane, pa je posle otišao otac, pa i stric jedan u partizane. A majka s decom i

jedan stric i njegova deca, oni su ostali kod kuće. Kažem, u naše selo ustaše nikad nisu došle. Živelo se sirotinjski, onako. Nije imalo da se radi. Lično moja kuća... to je stočarski kraj, imali smo ovaca, govedi, konje i tako dalje. Ja sam (nerazumljivo, prim. a.s) komandant 13. krajiške brigade naše. Pa moja majka posle priča: „E, moj sine”, kad sam ja se vratio, „ja izađem pa jedva čekam da naiđe brigada, da izađem, da vidim našeg komandanta kako jaše na našem konju.”

▀ **Šta ste radili posle rata?**

Nakon rata sam otišao u policiju, pa sam išao u školu jednu, drugu, treću, boga pitaj. Svašta sam radio. Došlo je naređenje da se vrši demobilizacija. Pa je najpre izvršena demobilizacija mladih godišta. Pošto sam ja bio mlado godište, trebô sam da idem u vojnu akademiju. A mi se pobunimo. Sve nas sabrali, one mladiće, dečake i tako dalje, i kažu za vojnu akademiju. Mi se pobunimo i kažemo: „Pa, mi tri godine ratovali, nismo videli kuću i sad da idemo u akademiju tri godine. Nemoj koji da se prijavi slučajno!” I još napravili pobunu čitavu da nećemo da idemo u akademiju. I, bilo kako bilo, ja nisam izgleda ispunio uslove za vojnu akademiju, jer nisam imao završenu osnovnu školu. I tako nisam otišao u vojnu akademiju. Onda ja odem u policiju. Tamo sam po terenima opet išao, tamo po obezbeđenja razna. Onda je bilo u pozadini, ubistava, pljački, pa smo jurili te pljačkaše, bandite, svašta. Pa sam bio jedno vreme u Banjaluci, pa iz Banjaluke otišô u Prijedor, pa iz Prijedora u Jajce... U Travnik! Onda sam iz Travnika na početku '47. godine došao u Beograd na aerodrom, ovde ono... Bežanijska kosa. Pa odatle sam otišô u jednu školu podoficirsku. Kad sam se vratio iz podoficirske bio sam jedno vreme u Beogradu. Pa radio u Upravi milicije Beograda. Pa sam otišao u oficirsku školu u Sremsku Kamenicu. Pa sam bio u Sremskoj Kamenici kad sam završio školu oficirsku, pošto sam bio dobar đak. Onda sam ostavljen tamo da budem komandir čete u školi oficirskoj. Tu je trebalo malo da budeš neka vidra. Jednu godinu i nešto sam bio tamo. Pa sam došao u Beograd. Bio [sam, prim. a.s] jedno vreme u Ministarstvu unutrašnjih poslova, Narodnog fronta 84, pa sam otišao u Svetozarevo, pa u Veliku Planu, pa u Mladenovac... i tako dalje. I tako sve. I u Mladenovcu sam se penzionisao.

▀ **Vratiću Vas na trenutak 1948. godinu. Kako ste doživeli Rezoluciju Informbiroa 1948 i sukob sa SSSR? Jel' se sećate atmosfere u gradu kad se za nju saznalo?**

Rezolucija Informbiroa... Ja sam bio u Beogradu tad. Pa, bila je atmosfera... mučna je bila atmosfera. Mi smo za vreme rata, celo vreme rata nama je prvo bilo da

pričamo: „Živeo drug Staljin!” Kako meni neko da kaže protiv Staljina? Pa, taman posla! Pa tek onda smo vikali “Živeo drug Tito!” Pa živeli saveznici, pa tamo, pa ovamo. Pa, kad sam živeo u Bihaću... malopre sam rekô kad je bilo prvo zasedanje AVNOJ-a, po zgradama bilo sve ispisano... Bihać bio tek tad oslobođen. Ispisano velikim, štampanim slovima, crvenim: „Živela Crvena armija”, „Živeo drug Staljin”, živela... Živeli naši saveznici, živela... Tek negde je bilo „Živeo drug Tito”. Hoću da kažem kol’ko smo mi bili ipak orijentisani prema toj Crvenoj armiji. Kol’ko [smo, prim. a.s] mi voleli Crvenu armiju. To nam je bila jedina nada da će pobeda bit’ na našoj strani. I tako je i bilo. E, a kad je izbila rezolucija, došlo je najpre... Ja sam tad bio u Beograd. Pa onda partijski sastanci... Boljševička partija nam poslala neki dopis. Kao, ne znam ni ja... nešto nas optužili, pa mi njima odgovorili. Naša partija to sve odgovori njima. Pa opet oni... Stalno neke rezolucije. I svako drugo veče partijski sastanak. I onda je došlo da se otvoreno počelo da govori protiv Staljina i protiv našeg rukovodstva. I onda su kod nas na tim sastancima, bile svakodnevnne diskusije. Pa neki kažu: „Kako to sad? Kako? Kako? Ja neću da budem [protiv SSSR, prim. a.s], ja sam za Staljina. Ja više verujem u Staljina, verujem u Crvenu armiju. Oni su jači, oni su veći. A mi smo mali.” Pa su se neki izjasnili za Informbiro. Kad se sve to zaoštrilo, onda je na kraju došlo: il’ si za Tita, il’ si za Staljina. Tad već nisi smeo da kažeš da ga ne mrziš. Tad si trebao da ga mrziš. Ja nisam ni Staljina mrzio, al’ sam ćutao. Rekao sam: „Pa kako da nisam za Tita? Ne mogu ja da volim više Staljina neg’ Tita.” Tito je ipak naš, on je tu.

► Šta su po Vašem mišljenju najvažnije tekovine NOB?

Rekli smo bratstvo i jedinstvo je tekovina narodnooslobodilačke borbe. Sloboda! To je najvažnija tekovina narodnooslobodilačke borbe. Narodnooslobodilačka borba je uz pomoć saveznika izvojevala slobodu, jer sloboda se ne može dobiti, ni pokloniti, ona može da se izvojuje. Da se dobije borbom. Prema tome, najvažnija tekovina naše narodnooslobodilačke borbe, vojske [je, prim. a.s] sloboda! I sačuvani životi naroda. Sačuvan je narod naš. Zato sad te tekovine treba da se čuvaju. Sva ova priča o čemu mi danas pričamo, da se prenese na mlade. Mi smo još tad znali da govorimo: „Da ne bude nikad rata!” Da naša mlada pokoljenja saznaju o ratu samo iz knjiga, [iz, prim. a.s] romana. Da nikad ne prožive [rat, prim. a.s], da ne bude nikad rata. Jer onaj ko je preživeo rat i koji je sve ovo prošô, on nikad nikom ne bi’ preporučio da ratuje. A danas, evo vidite šta rade. Ima onih koji koji pozivaju na rat i tako dalje, i tako dalje.

► **A sada, kad razmišljate, eto, i o ratu i o narodnooslobodilačkoj borbi, da li biste ponovo krenuli u tu borbu? Sada, kad biste mogli da se vratite u tih svojih 14 godina.**

Pa, ako bi bila u pitanju sloboda kao što je tad bila sloboda u pitanju, krenuo bih. Mi malopre kad smo govorili o dobrovoljcima, svi su oni išli dobrovoljno da se bore za slobodu. Da bi se oslobodili. Jer sloboda je najvažnije nešto, najsvetije i najvažnije u životu. Mi smo bili porobljena zemlja. Bili smo robovi manje-više. Ne u onom klasičnom smislu robovi, al' smo bili porobljena zemlja. I krenuli smo u borbu za slobodu. Ako bi' se vratio u to mlado vreme i bio stavljen opet u takav položaj ropstva, ja bi' opet išo da se borim za slobodu. Mislim da bi' opet išo, pa morô bi'. Ja bi' se borio za bratstvo i jedinstvo. Borba ne mora biti rat, nego ovako borba. To je jedna vizija, jedna vodilja koja vodi nečemu što treba da bude dobro, što treba da dođe dobro. To je mir, sloboda, miran rad, miran život. Odnosi ljudski, među ljudima. E, to je bratstvo i jedinstvo. Kod nas misle mnogi naši ljudi, ovde, a pogotovu ovi koji namerno to hoće, da se bratstvo i jedinstvo samo odnosi na Srbe i Hrvate. Ja čujem tu priče, i ne samo da čujem, nego ima i pisano. „Oni su ovakvi, oni su onakvi, oni su svi ustaše!” To je ono što je zlo. To je ono što ruši. Prema tome, to je ono protiv čega se treba boriti. I zato bi' se onda borio za bratstvo i jedinstvo, zato bi' se borio protiv onog što ruši, što donosi zlo. Ja imam orden bratstva i jedinstva. To je visoko priznanje i visoko odlikovanje s visokim rangom. A jedan mi kolega kaže: „Ma, dobro bratstvo i jedinstvo, to ti baš i nije neki orden.” Reko': „To mi je važniji orden od ovih drugih. Važniji mi je od ordena za hrabrost.” Imam i orden za hrabrost.

To mi je i bilo najžalije kad je počela ova hajka protiv NOB-a, protiv bivšeg režima. Protiv svega onog što smo imali. To mi je bilo najteže. Zato sam napisao na jednom mestu: „Ponovo sam preživio Sutjesku.” Znači, tol'ko mi je bilo teško, isto kao što mi je teško bilo na Sutjeski, da gledam one svoje drugove mrtve i ranjene. I ja sâm bio tamo ranjen. Isto mi je tako bilo teško kad sam vidio ovu propast, kao što mi je onda bilo teško.

► **Po Vašem mišljenju, kakav odnos treba da bude prema toj prošlosti?**

Pa odnos prema prošlosti, po mom mišljenju, znači da poštujemo one događaje i one delove, i onu istoriju, ona dešavanja koja su vodila slobodi, koja su vodila jedinstvu, koja su vodila miru među ljudima. Zato je bitno da se to neguje to i dalje. Ima iz prošlosti i ovih negativnih koji su, naravno, isplivali sad u poslednje vreme. Ponovo ove snage bliske fašistsičkoj ideologiji. Da bi se to suzbijalo, treba objasniti, objašnjavati da mladi ne bi prihvatili te ideje i ta shvatanja. Za dalji

opstanak, za dalje življenje u miru i za dobre odnose u društvu, treba razbijati te laži koje se šire...

Ja se sećam da smo jednom došli u jedno bosansko selo tamo, u centralnoj Bosni, tu blizu Prnjavora. Izjutra mi dolazimo rano i tu... selo lepo, bogato selo... I ljudi dođoše neki u štab brigade. Ja sam tad bio kurir u štabu brigade. I oni kažu: „Komandante, danas kod nas slavi crkva, pa narod će da dolazi. A sad kad su čuli da ste vi došli, jel' ćete vi da zabranite da se ide u crkvu? Kad čuje narod da ste vi došli, neće smet' da ide, boji se.” Jer, tamo se pričalo ... propaganda je isto postojala s druge strane da partizani ubijaju, da muče, da ovo. Naravno, sve laž. Nigde, sigurno, to garantujem – ja se ponosim s tim što sam prošao tol'ko kao partizan – nikakvi slučaj ne znam da je neko mučen ko je zarobljen. Od neprijateljskih vojnika, i od neprijatelja uopšte, [a, prim. a.s] da ne govorim o civilima. To nije bilo. Jednostavno, to je bilo zabranjeno kod nas. To nije se smelo.

▼ Kako ste doživeli raspad Jugoslavije?

Vrlo, vrlo teško, al' to nije bio raspad... Nije to neki ovako događaj i gotovo. To je trajalo, trajalo godinu dana, pa je posle došlo do rata, pa se [dogodio, prim. a.s] građanski rat, pa rat tamo u Bosni, pa u Hrvatskoj, pa ovde... Kod nas nije bilo rata, al' je bilo tih prestrojavanja, preorijentacija i tako dalje i tako dalje. Znači, preživio sam vrlo teško i bilo mi je žao. Naravno, najteže mi je padalo ove laži koje su počele da se proturaju protiv SFRJ, protiv Narodnooslobodilačkog rata i Narodnooslobodilačke vojske gde je istorija potpuno falsifikovana.

Izgubili smo sve što smo imali. Pa, izgubili smo pre svega vlast svoju. Izgubili smo na neki način i onu slobodu koju smo imali, i koju smo teško, krvlju izvojevali. Izgubili smo mnoge živote. Izginuli smo. Došlo je do rata, do sukoba. Izgubili smo jedinstvo koje je veoma značajno za naše narode i za sve narode koji žive u zajedničkim celinama, kada su nacije izmešane i tako dalje i tako dalje. To su mešovite celine. To smo izgubili isto tako. I stvorena je jedna velika mržnja. Izgubili smo one odnose humane. Jednostavno, danas se najviše govori o nekim događajima mržnje, stalno pozivanje na mržnju... Znači, sve ono što je vredno i što je vredno za dostojanstvo jednog naroda, jednog čoveka, mi smo to izgubili. SFRJ je to izuzetno negovala i imala. Jer mi smo znali da negujemo pošto smo teško izvojevali tu slobodu kroz rat i kroz borbu, i kroz te silne muke. Onda smo znali da čuvamo to jedinstvo. Zato sad se borim, zato se trudim i rad sam da se to prenosi na mlada pokoljenja i da se klone ovih nevaljalih teorija i nevaljalih pobuda, poziva na mržnju. Da se ide ka mirnom rešenju, da se ide ponovo u izgradnju. Izgubili smo mnogo. Izgubili smo živote, izgubili smo imovinu, izgubili smo... i tako...

Fotografija: Vladimir Opsenica, 2016.

MILOŠ LUČIĆ

Razgovor vodila Marijana Stojčić

► Recite nam nešto o sebi, svojoj porodici i odrastanju. Čega se najupečatljivije sećate kad pomislite na to vreme?

Mom ocu je osamnaeste godine umrlo osam članova za četiri dana. Majka, žena, četiri sina, brat i snaja. Odozgo iz planine, napali su ovde na jedno selo, Milosko, oni su bili opasni za vreme tursko, da im se osvete, znaš, napili se i tako. I optuži onaj jedan da je i moj otac tuj bio.

► Vi pričate sada o 1918?

Od početka. I njega optuže da je i on bio. U zatvor ga opkuju u okov. I godinu i dva meseca u Novom Pazaru je bio u zatvoru. I jedna muslimanka iz toga sela svedoči da on nije bio. I oslobode ga. Da on nije učesnik tu. I kad je došao, našao praznu kuću. Niđe ništa. Nezaklopljeno, nosio ko šta stigô. Dvadesete godine se oženio. Imao sam sestru prije toga, dvadeset prvo godište. Kad sam se ja rodio dvadeset treće godine, to je bilo veselje. I celo selo je došlo tuj i slavili. I tako, u školu sam bio.

▼ **A gde ste se rodili?**

Ovde sam se rodio.

▼ **Kako se zove ovo mesto?**

Selo, selo... zaseok Dumljani (kod Prijepolja, prim. m.t). Velika je Župa sve ovo, a ovo je zaseok Dumljani. U školu sam išao, Vinicka se zove, dole, četiri godine. Tries' četvrte godine završio četvrti razred. Bavio se poljoprivredom. Pravo da ti kažem, zaboravio sam više i da čitam. Roditelji su mi bili... Otac mi je bio strog, a majka je bila da nije na nikoga viknula, od dece. Bio je jedan od imućnijih u ovome selu. Nije samo u selu, u nekol'ko sela. I on je bio takav da ga je svak zvao i na veselja, i na žalosti, i na sahrane, i na to, da on rukovodi s tim. Ovde, u našem ovom zaseoku, samo su bili Srbi. Dole susedno selo, đe je ova Binasa, tu su bili sve muslimani. Posećali smo se, i prijateljski, i dobri, i jedni kod drugih, i dolazili, i sve to...

▼ **Da li ste bili politički aktivni pre rata? Kako je bilo uoči i na samom početku rata? Šta je bilo odlučujuće da se uključite u otpor okupatoru?**

E, četrdeste godine, imao sam jednog školskog druga, Milana Tomaševića, brat narodnog heroja Dušana Tomaševića Ćirka. Pošao je da ide kod ujaka ovde u jedno selo, pa mene pita: „Jel' čitaš ti šta?” Rekô: „Jok vala, ništa.” Kaže: „Da ti ja dam neke knjige da čitaš, ali to ne smije niko da zna.” I donese mi. I ja odem u njivu, u kukuruz, sakrijem se i tamo čitam, da mi niko ne zna. To su kaže komunističke knjige, ruske, ne smije to niko da zna. I ja tako to. E, kad je, četres' prve godine, bio sam na kursu kalemljenja voća, dole, Kolovrat se zove, kod Prijepolja, kad je dvaes' sedmi mart bio, kad je bilo ono. E, tu sam tada bio.

▼ **A je l' bilo Vama jasno, šta se tu dešava dvadeset sedmog marta? Jel' ste bili informisani?**

Jes', jes', jesam. Znaš šta, ovde je bila opština u našu kuću tries' četvrte godine pa do četres' prve. Bila je opština u našu kuću. Pa je bio delovođa ovde jedan, od Mojkovca, koji je bio u Prvom svjetskom ratu. I bila mu i familija tu. Sin mu je bio na vojnoj akademiji, i bio je član partije. Tako smo se zbližili bili, ko jedna kuća, zato što je stanovao u našu kuću, isto on sa familijom.

▼ **Koliko se pričalo o tome šta se dešava, o politici, o Trojnom paktu?**

To što se pričalo, ja pravo da ti kažem, nisam mnogo o tome znao, nisam.. Ali znaš šta, ja sam bio mali, i kad sam pošao u partizane, ona talijanska puška je bila

kol'ko i ja dugačka. Toliki sam bio. Posle sam ja porastao više, ali posle. I onda bilo sokolsko društvo tu. I u tome sokolskom društvu sam bio i ja. Ono naraštaj je bio, onaj mlađi. I tu smo vežbali na onim spravama, i to. I ono kad je zaratilo se četres' prve godine, ovaj Dušan Tomašević Ćirko, imao je svoje društvo, znaš. On je dolazio ovde. Imao sam ja dvojicu braće od strica koji su bili naklonjeni za to. I jedan Rajko Ratković, poginuo je na Kupresu, isto školski drug. On je bio četvrti razred, a ja prvi.

➤ **Da li ste bili svesni da sada tu počinje neki rat?**

Da, kako ne, kako ne. Ne smiješ da odeš u grad, ne smiješ nikud. Pričali su ovi stariji ljudi, koji su ranije učestvovali u Prvom svetskom ratu. Govorili su o tome ratu, govorili su kako su Švabe opasne, kako Bugari isto... Sve o tome, objašnjavali nam, nama mlađim kako treba.

➤ **Šta je Vas podstaklo da se uključite u otpor?**

Najviše je uticao na to, ovaj moj školski drug, Milan Tomašević, koji me je... Onda Rajko Ratković, komšija Drago. Braća od strica koji su se svi se opredelili za to. Zato što su se oni opredelili, zato sam se i ja opredelio. I tako to.

➤ **A jel' se sećate nekog njihovog objašnjenja, zašto je bilo važno uključiti se?**

Ovde je dolazio Branko Radičević, profesor gimnazije u Prijepolju. On je bio član partije. On je prvi član partije u Prijepolju. On je Crnogorac, iz Podgorice rodom. A oženjen bio Ljubom Radičević... Kad je bio prelaz preko Lima, ovde je bilo sjedište, jedno vrijeme, seoska komiteta partije. Ovde u mojega rođaka jednog. I kad su oni došli mi ovde smo se ponašali kao da je sloboda bila. E, tako smo.

➤ **Gde ste bili tokom rata? Kada i kako ste se priključili partizanima? Opišite nam svoj partizanski put.**

Formirane su pozadinske čete. One nisu zvane partizanske još, nego pozadinske čete. Seoske, koje su čuvale, da ne bi neko napadao, da ne bi došao da pljačka, i tako. E, posle, kasnije, je počelo to ovako. Četres' druge godine, sad ću da pričam. Bile su zadušnice, osmi februar. Mi smo bili na groblju, ovde, blizu groblja. I videli smo kad su partizanske jedinice iz Srbije odstupile. Tamo je selo Divci, vidi se odovud kolone kako dolaze. E, komandir pozadinske čete, Diko Lučić, ovde, organizovao je u saradnji sa narodnim herojem Dušanom Tomaševićem, da se organizuje prelaz preko Lima. Tako da je jedna jedinica, jedna pozadinska desetina prema Prijepolju čuvala stražu, a druga gore selo Gračanica. A ostali da pomognu

prelaz preko Lima i da idu, da im pokazuju put kuda će. Tako da je osmog na deveti bio prelaz preko Lima. Bogomi su se neki i utopili. Ostala je zaboravljena radio-stanica pored Lima. Ljudi su bosni, snijeg je bio dotle, bosni dolazili dovde. Ovde je organizovano da se prikupe čarape, opanci. I propratili ih u Kamenu Goru. E, gore posle, u Kamennoj Gori je formirana... E, četres' prve godine, desetog decembra je formirana prva Mileševska partizanska četa, u selu Babinama, kod mesta Studenac. E, tu je formirano... trinaest boraca je formiralo partizansku mileševsku četetu. U toj su četi bogami bili Velibor Ljujić, Gaza Osambegović, Baković, ne mogu da se setim, Cveto Pejović, Rade Kuburović... ne mogu da se setim svih imena. Kad se posle toga bataljon, mileševski bataljon...

► **Samo da Vas pitam, jeste li Vi bili u toj četi?**

Nisam, nisam. Ono što nisam, ne smijem ja da lažem. Posle u Kamennoj Gori je formiran bataljon, mileševski bataljon zvani Ljubiša Miodragović. To je bilo u aprilu mesecu. E, posle tog, tu su vođene borbe, ja nisam bio... Ja sam bio ovde. Desa Raketić i Branko Radičević, i oni su bili ovde. Ja, i jedan moj brat od strica, mlađi je od mene dvije godine. Ja sam hteo da idem, pošto su tamo svi ovi moji drugovi: Vojko Stojadinović, Milosav Stojadinović, Ostoja Sredojević, Mirko Balešić, Živko Balešić, Jovo Sredojević, Nestorović, Rajko Ratković, Drago Potežica, Nikola Pjanović... Oni su moji, neki malo stariji, neki moji školski drugovi. E, sad, Desa, i ovaj Radičević Branko, oni su s ovim mojim bratom od strica koji je bio komandir te pozadinske čete, rekli da nas dvojica ne idemo, nego da ostanemo da prikupljamo što više hrane, odeće, i toga. I da ako nas pita, očemo li i mi da idemo, da bi i oni išli. I tako smo mi ostali da ne odemo. Kad su one borbe bile, u Kamennoj Gori, Mojkovcu, ovim krajevima, oni su odstupili za Bosnu. E, sad, Drago Potežica, Milika Pejović, Nikola Pjanović, Mirko Balešić, oni su se vratili, nisu otišli za Bosnu. I predali se ovde, i ostali tu.

► **Kome se predali?**

Talijanima.

► **Ovde su na početku bili Nemci, koje godine dolaze Italijani?**

Četres' prve. Odmah posle, odmah su došli Talijani. Prvo su Nemci došli, pa su došli Hrvati, pa muslimanska milicija. Njih su dočekali cvijećem u Prijepolju. Oni begovi koji su imali svoja imanja, oni su počeli da traže trećinu od toga. Pa neki su i uzeli trećinu, pa su posle platili glavom.

▼ A u kom smislu trećinu, šta je trećina?

Trećina od prihoda, žito, voće... To je bio turski namet taj, da im se dadne trećina svega što proizvedeš, i sira, i kajmaka, i voća, i žita, i sve to. To je tako bilo. E, kad su Nemci došli i ustaše, onda smo mi organizovali straže, da ne bi upadala ta muslimanska policija, oni koji su se priključili njima. Nisu svi, ali većina njih priključila se njima. Ovde brat od strica mi je bio komandir čete pozadinske. Mi mlađi smo išli s njima, bez oružja, nismo imali oružje, da obilazimo oko sela. E, onda su došli Talijani. Kad su došli Talijani, onda su ustaše otišle. Ali ona muslimanska milicija se priključila njima. Ali tu je imalo i Srba, koji su zajedno s njima bili, s tom muslimanskom milicijom. Računalo se kao četnici. Saveznici s njima bili.

Četres' prve su došli Talijani, i odmah su išli po selu, i niko nije imao mira od njih, 'oće kokoške, 'oće jaja, 'oće to da uzmu, i tako. Nisu se ljudi od njih mnogo ni plašili. Jedna žena ponijela jaja da proda u gradu. I onaj Italijan: „Daj 'vamo jaja” i onda njega ona onom krošnjom gađa jajima. I on nije ništa preduzô.

U martu mesecu Talijani su otišli i ta muslimanska milicija, ode u Kamenu Goru, i zapalili gore školu, zapalili neke kuće. I još, kad su se vraćali odozgo, naišli su ovuda. Jedan kraj je išao preko sela Miljanića, a drugi preko Dumljana. I zapalili su sve ove kuće ovde. Našu kuću nisu zapalili zato što mi je majka bila tu i poznala onoga jednoga Muslimana koji je bio tu. Rekla: „Pa, evo, zna ovaj čovek da moj čovek nije u komunistima”, znaš, i on rekao: „Produžite”, i ostala nam kuća. Posle možda dvaes' dana, partizani su došli.

▼ Samo da Vas pitam, spaljeno je selo, je l' bilo zločina nad ljudima?

Slušaj, koga su našli od ljudi: Milisav Malešić, Milika Stojadinović, ovaj Petko Milanović, oni su ubijeni. U'vatili i ubili ih na licu mesta, nisu ih sproveli. A ovo koje se sakrilo, to nisu. E, posle toga, došli su partizani odozgo da zapale kuću toga četnika jednog, Dobra Lazarevića. E, a pre toga su došli jedan komandant milicije i jedan zamenik njegov kod mog oca po tovar slame. Jedan je uzeo kod mog oca vreću žita, a jedan kod drugog komšije vreću žita. Kažu: „Vratićemo vi, treba nam sad.” I neko je pokazao da se moj otac pobratimio s tim muslimanima. I partizani hteli našu kuću da zapale i da ubiju mog oca, ali taj rođak mi i ovaj Ratković su stali pred njih i rekli: „Ako budete to uradili, onda više ne idemo zajedno, nismo više s vama.” I tako je naša kuća ostala tada. Sutradan je neki Mirko Lazarević, brat ovoga što su mu partizani zapalili kuću, izveo Talijane i muslimansku policiju. Ja sam tada pobjegô dole kod škole i o'zdo gledô. Kad jedna žena, ide odozgo i maše rukom. Ja mislim viče mene da bježim, pa počnem da bježim. Ono da znaš,

u muslimanskoj miliciji, bili su i Srbi i muslimani zajedno. Stoj, ja stanem, šta ću. Priđe onaj, drži pušku, ovako mene u leđa, i ja padnem, Diž' se, ja dignem, šamar, opet padnem, počnem da plačem. A ide musliman, stari: „Čiji si ti mali?“, ja kažem Laze Lučića. On onome, da izvinete: „Da im pizda materina, šta dirate dijete, aj' ti sa mnom.“ I zaštititi me, i ja ostanem živ. A to je, njegov je sin posle bio lekar ovde, neki Peljević, i to dobar lekar. Ja sam mu išao ocu i majci i bratu i na sahranu. Smatram ga kao rođenog, zato što me spasio. E, kaže, slušaj: Ti ne smeš sad gore ić'. Sakrij se negde tu i... I ja pođem tu. A dole mi majka i braća i sestre ostali. Ne samo moji, nego celog sela, u šumi dole. Otac mi o'zgo trči, više ovako, nosi čuturicu. Tražili mu rakije, a on nije 'teo da ofira đe mu je rakija nego je: „Ja ću vam uzeti kod dolje ovoga komšije rakije.“ I posle kaže: „Nisam kročio ni koraka što me nije kundak u leđa udario.“ I kad je došao gore, rekli mu da su mene u'vatili. Kad je pošao ovuda gore brdom, vidio je da ovde gori sve, i šta će mi, kaže, život. I on kad je sišao dolje, skočio u Lim da se utopi. I taj neki hodža, komandant milicije, izvuče ga iz Lima. Kako ga izvukao iz Lima, uzme pušku ovako za grlič, pa preko leđa. Italijan ga jedan, oficir italijanski ga spasio. I 'nako mokroga u ćeliju strpali u Prijepolje. I ta mokroća, mokrina odjela, taj uboj je dosta izvukla. Tako da... Posle, preko ljeta, čuju se topovi. Čuju se, grmi ovde, slušamo, đe je ono u Bosni borba.

Sve su to ovi četnici i ova muslimanska milicija. Oni su bili svi zajedno. Oni su nas progonili. Nismo smjeli ništa od njih. Oni su dobijali hranu, dobijali municiju, dobijali oružje. Od Talijana sve. I platu dobijali što su ubijali, platu dobijali. E, ono kad su partizani, preko Neretve došli, gore na Kamenu Goru, e, onda su videli da nisu uništeni. Jer stalno su govorili kako su partizani uništeni, kako ih nema. Kad su došli, e, onda su vidjeli šta je, malo se utišali. Ja sam još tuj bio, nisam još u partizanima bio. Posle borbe na Sutjesci, kad su se vratili ovi koji su ostali živi, ovde je bio i neki Vojko Stojadinović, moj školski drug. Njegova majka je mom ocu rekla, dobri su bili prijatelji, da joj je došô sin i da se tuj krije. To je štala bila, dalje od kuće. Ona je puna sijena, pa je onda pored krova, napravljeno skrovište. I tu je živio, nije izlazio nikud. Jedino noću kad iziđe, da izvinete, da vrši nuždu. Mene majka spremi nešto da se pojede, i ja flašicu rakije, i polako šumom. Privučem se, uđem tu, i po ceo dan bi' bio s njim. I on mi pričô sve kako je bilo, đe se ratovalo, đe je ko poginuo, đe je ko ranjen, đe ko... Kako su prošli na Sutjesci, kako su se vratili, sve... Sve mi je to ovako govorio.

▼ A kako je to delovalo na Vas?

Pa kako, ne mogu ti ja ispričati kako je delovalo na mene. E, kad se, u junu mesecu ponovo, kad se formirala 3. brigada, četres' treće, svi ovi koji su se vratili sa Sutjeske su pristupili. Talijani kapitulirali. Rođak jedan Krsto Lučić, od četres' prve

bio u Bosni, naiđe ovuda, i kaže da dođemo. Tu je bila opština. Kaže, sutra se ovdje skupljamo, zbor, ko hoće da ide u partizane. Došli smo tu. Bio je Drago Stiković, Dušan Tomašević. I još se u pratnji njihovoj priča o borbi, o svemu tome. Ko će dobrovoljno da se javi, kaže. Mikailo Špica, on se vratio četres' druge godine, i on se javi prvi, ja drugi, ovaj rođak mi treći. I više niko neće dobrovoljno da se javi. E, onda na spisak ko može da ide. Može Dušan Lojanica, Sredojević, Mikailo, Ćamil. Uzeli na spisak sve te ljude. Sutradan da se skupimo u Župi dole kod puta, da idemo. Došli mi, pošli odavde, ja i ovaj moj rođak...

▼ **Kad bi Vas neko pitao, zašto ste se javili u partizane?**

Oslobođenje! Talijani kapitulirali, oslobođenje. Po tome sam samo računô.

▼ **Šta je to za Vas značilo, to što ste u partizanima?**

Značilo sloboda! Sad da ti pričam. Dole kad smo došli nema ni polovine ovijeh što je na spisak. Patrola, idi povedi, i dolje u bataljon. E, sad, dolje su bile dve čete. Taj Mikailo Špica, pošto je na spisku prvi, on ide u prvu četvu, ja drugi, u drugu četvu, i sad sve tako po redu. Prva mi je borba bila više Priboja, Crni vrh. Pravo da ti kažem, nisam znao kako treba pucati. Ja idem, pucam, idem, pucam. Kad smo se vratili otuda, bila je borba sa četnicima. Talijani su bili još u Priboju, nisu se bili predali, ta njihova jedinica... Četnici napadnu. Slučajno sam upao u neki ovako kamen, litica, i ja legnem. Kako puca mitraljez, ono ide gore, onaj metak rikošira, i ja ostanem živ. Dođemo na Kukanj, četnici iz Bistrice p'jani. Vodnik što mi je bio, on ranjen u ruku, desetar poginuo tu. Dođemo u Prijepolje, ja i još jedan neki Dušan. Mikailo Morača bio pao, pa se povredio, povel ga u bolnicu u Prijepolje. I mi pođemo gore, a gore borba. Četnici napali, poginuo je neki Spasoje Simić. Poćerali te četnike gore prema Zlataru. Jedan četnik s bradom, mrtav. Pregledali ga, niđe nije ranjen, ali mora da je, kad je bježao da je.. i tako. I posle toga smo išli za Sjenicu. U Sjenici je tu bila borba, kad smo došli na Kaćevo. Na Kaćevu isto izginuli ljudi, otale posle preko Lima prešli u Komaran...

▼ **Kako ste nabavljali oružje? Odakle vam oružje?**

To je bilo, pošto su se Talijani predali, od Talijana se imalo oružja. Do tada, samo ono što otmeš od Talijana. I od ove milicije što otmeš. S time se snabdevalo. A posle, kad su Talijani kapitulirali, onda je imalo municije. I napadnemo na jednu kolonu kod Nove Varoši, Tikva se zove mjesto, na onu policiju, s Njemcima što su bili. Napali tu, tu smo se obukli, i šinjele, svega. Njih napali đe su logorovali.

▼ Ovde blizu je bila Prijepoljska bitka?

Jes', Prijepoljska bitka. Mi smo, naš bataljon, brigada čitava, prešla na levu stranu Lima.

▼ Koja je to godina?

Četrdeset treće godine, to je bio novembar mesec. Nemci su organizovali... to je Šesta ofanziva³⁶. Došli su Dalmatinci, 2. proleterska... Jedna talijanska jedinica je bila, tad su zvali mesto Kašanj, i oni su napadali otuda, imalo je muslimana. Prije toga, došla je 1. šumadinska brigade. Došli su da se naoružaju, da se odmore i da se obuču, jer su vodili teške borbe po Srbiji. Bio je stvarno doček ovako izvanredan. I priredba bila uveče... I taj jedan odozgo s Kačeva došô da javi da će tu noć... On nije bio u miliciji. Smatrali su ga malo ovako, blesavijim. On je došao da traži Dauta Musića, da mu kaže da će Nemci tu noć da napadnu na Prijepolje. Daut nije bio tu, on je bio zamenik komandanta komande mjesta, a Rade Divac je bio komandant komande mjesta. I on je rekô, pošto su oni tu iz selo do sela, „Pa reci ti mene“, kaže, „ja ću Dautu“. „Nemci će noćas da napadnu na Prijepolje, ali nemoj nikome da kažeš da sam ja dolazio da kažem.“ I izgubio se, otišao. E, tu noć su... Jedan je musliman odležao robiju, koji je doveo jednu kolonu od manastira Mileševe

³⁶ Šesta neprijateljska ofanziva je popularni termin za niz međusobno povezanih i taktički srodnih operacija tokom kasne jeseni i zime 1943/1944. U stručnim istorijskim radovima ova taktička celina nazvana je Zimske operacije 1943/1944 u centralnom delu Jugoslavije. Cilj je bio uspostaviti operativnu dominaciju i kontrolu nad važnim strateškim pozicijama između Save i Jadrana. U operacijama su učestvovala glavne snage nemačke Druge oklopne armije, NDH, četničke grupe i bugarske jedinice jedne, i NOVJ druge strane. Najznačajnija od niza uporedo izvedenih operacija je operacija „Kugelblic“ (nem. Kugelblitz - „loptasta munja“) koja je zahvatila široki prostor Raške oblasti i istočne Bosne. Cilj operacije bilo je nanošenje udara, opkoljavanje i uništenje jedinica Drugog i Trećeg korpusa NOVJ koje su delovale na tom prostoru. Okupacione snage su nanele značajne gubitke nekim jedinicama Druge proleterske i Pete krajiške divizije i uspele su da ovladaju gradovima i komunikacijama u ovoj oblasti, ali su jedinice NOVJ krajem decembra 1943. i u januaru 1944. ponovo ovladale većim delom ove teritorije. Početkom novembra 1943. nemačka 1. brdska divizija koncentrisana je u oblasti Sjenice radi učešća u operaciji Kugelblic. Tokom novembra u više navrata njene borbene grupe preduzimale su izviđanja prema slobodnoj teritoriji. Najznačajniji od njih bio je udar 14/15. novembra niz dolinu Mileševke i prema Brodarevu. Nemačke jedinice su tokom tog napada naterale na povlačenje bataljone 3. sandžačke brigade nanevši im gubitke i zauzevši Brodarevo, ali su se pred protivnapadom povukle. Ocenivši ozbiljnom opasnost od nemačke koncentracije i vrlo nepovoljnog odnosa snaga na liniji Sjenica-Prijepolje, Štab Druge proleterske divizije predložio je da svoje snage povuče na levu obalu Lima i da pripremi odbranu po dubini, ali je štab Korpusa odbacio ovaj predlog i naredio aktivna dejstva na desnoj obali Lima uprkos opasnosti od opkoljavanja. Tako su se početkom decembra na desnoj strani Lima u neposrednoj okolini Prijepolja nalazila dva bataljona Druge proleterske brigade. U samom gradu nalazila se Prva šumadijska brigada NOVJ koja je posle napornog marša stigla 26. novembra, i bila je smeštena u zgradi bolnice na desnoj obali Lima radi odmora. Na partizanskoj strani borile su se i delovi italijanske „Venecija“, kao i delova divizije „Taurinenze“ koji su prešli na stranu NOVJ. U Prijepoljskoj bici snage NOVJ su doživele težak poraz.

preko Rasna na Prijepolje. A drugi su ovde preko Zebuđe, zvane, i koševina, napali na Prijepolje. Sad, govori se da su bili obukli u muslimansko odjelo. E, sad, da li je tačno il' nije, to ne znam. Napali, u'vatili stražara. Bio je stražar na mostu, ako bude napada, jer je most bio miniran, da bi se digô u vazduh da ne bi mogli Nemci da prođu. Ali su oni preduhitrili, ubili ga, tako da nije most dignut u vazduh. I na Sokolici je čitav bataljon 2. proleterske, čitav bataljon poginuo. I komandant bataljona, i sve to. I ceo dan su se borili. Tu je preko mosta bila bolnica. To je bila kasarna Austrougarske, pa je posle za vreme bivše Jugoslavije bila bolnica. A to su bile austrijske kasarne. I ceo dan su se tuj borili. Tenkovi su prelazili preko mosta, ali pešadija nije mogla.

▼ Zašto?

Zato što su borci se borili, branili da ne prođu. Žestoka je borba bila. Tenkovi su dolazili do same te bolnice, i topovima tukli, i razrušili to. Jedna partizanka je stala na prozor: „Udri, Švabo, ima nas još živije!” Ovi su drugovi je sklonili, ona poginula tu odma'. Borili se ceo dan. I Nemač je pošô s motorom, i na tom motoru bio još jedan u onoj prikolici. I ovi ga su ubili. Drugi partizan obuče onaj čaršaf bijeli, priđe do toga, uzme šarac, donese 'vamo, pa se ponovo vrati te uzme dva sanduka municije, tako da su mogli da se bore ceo dan. E, kad je već mrak uhvatio, pokušavali su oni kol'ko puta da izađu uz taj potok gore, ali nisu mogli. Ali na Gradini, na Gradini je bio mitraljez partizanski. I tukô je isto na most. Mnogo boraca je pokušavalo preko Lima da prijeđu, ali nisu mogli. Dolazili bi do Lima, opet se vraćali gore na Sokolicu. Neki su uspjeli da pređu prijeko Lima, neki su utopili se, neki... i tako. Uglavnom, na spomeniku stoji četiri stotine devedeset sedam imena poginulih, ali to nije samo u Prijepolju taj dan, nego i prije toga, za vrijeme borbe oko Prijepolja.

Spomenik 4. decembar - posvećen Prijepoljskoj bitci koja se dogodila 4. decembra 1943. godine. Delo je vajara Lojza Dolinara.

▼ Gde je bio Vaš bataljon?

Ja sam... Moj bataljon je bio u Komaranu. Gore su bila dva topa koji su u Brodarevu tukli Nemce. Na tijem topovima su bili Talijani. I moju desetinu su odredili da te topove otpratimo na Jabuku. Mi smo ujutru poranili, pošli tamo. Kad smo došli blizu Jabuke, selo Paljika se zove, odnosno partizani su išli odozdo. Će Ćete? 'Oćemo da predamo. Kome, Nemcima? Pa Nemci su, kaŹe, stigli već i u Pljevlje, znaš. A nisu stigli u Pljevlje. I mi smo otale krenuli, preko šume, preko Obardi tamo, u Glibaći, selo Glibaći, Pljevaljska opština. Otale prešli preko Tare, na Źabljak, pa od Źabljaka opet ponovo u Tepca, i tako... A nismo ućestvovali u Prijepoljskoj bici, jer nije naš bataljon bio tu, mi smo bili gore, i tako...

▼ Pomenuli ste da ste bili ranjeni. Kad je to bilo?

E, to je posle bilo, u aprilu mesecu. U aprilu mesecu bila je borba... Nije bila borba, nego smo izišli ovako na jedno brdo, a bila je magla. Na drugom se Ćuli Ćetnici. Moj jedan drug, neki Vlade Lazarević zove po imenu ove naše Źupljane koji su bili u Ćetnicima. A oni pitaju za nas, jesmo li tuj. I poćeli su da pucaju. Ja kako sam stajō ovako (ustane, prim. m.t), metak je udario ovde, ovde izišao. Ja sam prvo osjetio u snijeg tamo kad je onaj kuršum udario, nego što me... Samo je ova noga zatresla se, i ja sam sjeo. Komesar Ćete, Drago Špica: „Ajde, Milošu”, reko': „Ja ranjen.” „Će?” Reko': „U stomak.” „Šta, bogati, jebem.” PriĊe on i jedna drugarica, neka Ratković Milenka, uzmu me pod ruku, i 'nako u zaklon jedan. Previše me... Dopratili me do štaba bataljona. U štabu bataljona, nisam mogō da leŹim, nego uza zid ovako prislonio se, i Źmurim. A Ćini mi se više me boli ovde, ovamo gore, nego što me boli rana. Ovaj Krsto Lućić, roĊak mi, on je bio komesar bataljona. Boško Škrbović, komandant bataljona. I... da li Jović, Jalić, ne znam... bataljonski referent. Oni priĊaju... to mi je posle Boško priĊao, onaj, komandant što je bio bataljona, i ovim drugim priĊao. Kako onako, oni mislili da spavam, kaŹe: „Bogami, nema od njega ništa”, znaš. Oni izmeĊu sebe priĊali, i ja da sam im rekao: „Ne bojte se vi ništa za mene”, znaš. E, otale su me... Boško dao njegova konja, i neke Talijane da me.. i još ovoga Voja Tomaševića da me prate za bolnicu. U selu Mijaković smo zanoćili. Jedan iz Pljevalja, iz Pljevaljskog bataljona bio ranjen u butinu. I celu noć je i povraćao, i kukao... oni ga sve korili, Kako, kaŹe, ti u nogu ranjen, on kaŹe u stomak, on ne kuka, ti kukaš. On prekonoc umrije. A ja ostō. Sutradan, na konju išō dotale, odatle... na nosila. A snijeg, veliki snijeg. Vukli me onako po onoj površici. Ćetvrti dan uveće, reko drugarice, Ajša joj je bilo ime, iz Ćajnića je bila rodom, reko': „Drugarice, evo već Ćetiri dana otkako sam ranjen, nisam previjan.” „Pa, daj da vidimo.” Ono zasušilo... Ne treba, kaŹe, više zavijati.

I više nisam zavijao. Tuj sam noćio, i sutradan došli u jedno selo, Prošćenje, u bolnicu. Taman došao u bolnicu, ovaj se s konjem vratio, kad roda ona nemačka, došla da bombarduje. Ali bombardovala tamo, nije zgradu potrefila, škola bila, nije zgradu potrefila, nego pored. Pokret otale... Ja nemam konja, nemam ništa... Komesar bolnice kaže, neki Drago Pudić, posle bio u Beogradu, ja mislim da je još živ... Kaže: „Druže, što ne ideš?” Reko’: „Ja ne mogu.” „Pa ti si sad došao?” Reko’: „Jesam.” On viđe gore u selu konja jednog, drugaricu posla... „Evo ti puška, idi, dovedi konja.” Dovede konja, ja na konja. A most, to su samo dva brvna, ovako. Ne mogu brzo da idem. Ne smijem da jašem konja. Ne mogu da konja vodim, ne mogu da idem ja kol’ko konj ide... Ako se malo oklizneš, ode u Taru, gotovo je. Podaj, kaže, podaj nekom drugu nek ti prevede konja pa nek te sačeka tamo. Ja dadnem, tamo prijedem, ni njega ni konja. On pojurio i otišô. A to je tolika tu strmina... Pije rakiju, kaže: „Druže, ’očeš ti popiti jednu?”, reko’: „’Oću.” Reko’... a do tada, ništa nisam u usta stavio, ni kap vode, ništa. Stomak je, šta znam ja, reko ’oću. Uh, reko’: „Može.” Samo sam jednom proždrô, prvi bol, legô, do ujutru se nisam probudio. Ujutru niđe nikoga nema, sve otišlo. Ja ustô, uz tu strminu, polako, na koljenima i na rukama.

▀ Tu su Vas zaboravili?

Ja ostô spavajući. Oni otišli, zaboravili... Iziđem na brdo, vidim. Znam kuda je kolona otišla, ja idem. Dođem u selo Bisticu, i tu se smjestim. I ovako u jednoj sobi, na stolu, tu stoji... to ću zapamtiti, kad umrem ću zaboraviti, četrdeset i šes’ kukuruza, proje. E, pa kako da ti kažem, debljine – ovako, nije više. Ma, reko’, da mi ’oće dati malo, pa makar umro odjedanput. Dadoše mi jedno parče... Otale pokret ponovo... Stigao ih tamo u tome selu. Otale pokret, ono, nazad... Selo Dobrilovina, tuj za noć... Taj dan sam išô ceo dan pješke. To je peti dan.

▀ A kako Vam je bilo s obzirom na to da ste ipak ranjeni, da je to teška rana?

Moraš da ideš, ili... ili ostani. Sutradan, iznijeli me iz kuće, iz sobe. Nisam mogô da iziđem. Pošto sam išô ceo dan pješke, nisam više mogô. Iznijeli me, stavili me na konja... To je na Uskrs. Kad smo izišli na Sinjajevinu, tu je bila i komanda područja, i ne znam vazdan... A snijeg ojugovio, konj propada, ne može dalje... I nas skinu tu s konja, stave na snijeg. Sutradan ujutru dođu, te nas uzmu nosilima. Ni vatre, ni prostirke, ni pokrivke, ni hrane, ništa... A ni nakašljô se nisam. Dolazim tamo u jednu kuću. U toj sobi sve tifusari, pjegavi tifus... Mene u tu sobu smjeste. Će god rukom, vaške. Na mene tifus ne prijede. U selo, Gomile se zvalo, tamo,

Novaković... tu smo bili jedno dvaes' dana, pa pokret, u Bisticu. E, sad, u Bistrici – ko se ne previja? Ja. A ja, ovako, nisam mogô da se ispravim. (ustaje, prim. m.t) Ovako sam. Onaj lekar jedan uzme, u'vati me za ramena, koljeno ođe, pa me ispravi. Ja padnem. A što mi je bio komandir čete, i on ranjen bio u nogu, pa na onoga lekara viknu: „Nije on to zaradio ne znam đe!” A treba, ko se ne previja, da ide za brigadnu bolnicu, a mi smo bili u divizijskoj bolnici. Ja sad 'oću da idem, neću da ostanem. I ja i još neki Damjanović...

➤ **A gde je bila ta brigadna bolnica?**

Brigadna bolnica u Lijeski, Lijeska kod Šahovića. To... pređe se Mojkovac, pa od Mojkovca 'vamo selo jedno. Ja 'oću da idem. I krenemo ja i još jedan, neki Damjanović iz Kosenice. Dođemo do Mojkovca i tu zanoćimo. Sutradan otale preko Potorka, selo Potorak se zove. Bolovi drže... umjesto da kukam, reko', kad ću kukati, vikati, bolje da pjevam. I ja pjevô, onako...

➤ **Šta ste pevali, jel' se sećate?**

Ne znam, bogomi. Ono, to ne znam... Partizanske... Kad smo došli tamo, posle dva dana, Dobrinka Mirković, brigadni referent, sve skupi, celu bolnicu... Kaže imam dva spiska. Jedan je spisak ko će da ide za brigadu. S njom. Će brigada je brigada? A brigada u Rudom. Jedan je spisak [onih, prim. m.t] koji se moraju vratiti, kaže, u divizijsku bolnicu. Koji ne mogu pješačiti. Daleko je od Mojkovca Rudo, treba proći iza Pljevalja. I čita spisak... Mene čita da se vratim u diviziju. Ja plači... Ali nema... Što je zapisano, tako mora da bude. I vratimo se ponovo u diviziju. U divizijskoj bolnici, spremio se... ne samo ja, nego još jedna grupa da idemo za brigadu. Ozdravili smo. I stajô sam ovako... Pomoćnik komesara bolnice, neki Drago Despot... I još pjevaju, i piju, i pucaju. Ja sam stajô ovako, i držô sam ruku u džepu... Kako je opalio metak, ono povratilo na zatvarač. On zakuka... Ja, nešto me ođe, ja ovako rukom, nešto mi toplo. Pogledam ovako - krv. A tu ambulanta, nema pet metara. Tuj bila bolnica 5. krajiške. Njega previjaju, a njemu kako otkinulo ovo, otkinulo ovde, ova koža, on se prenemože. Onesvesti se. Ono meni zavrnuše ovamo, čačkaju onom pincetom, nema ništa. Zaviše... Mene ruka oteče, pocrvenje, pa to... Devet dana i devet noći ja zaspô nisam.

➤ **Samo da proverim, oni kad su pevali i pucali, neko Vas je zakačio?**

Povratilo na zatvarač... Ima, ko ono pero jedno od viljuške, znaš, taj zatvarač od engleske puške. Toliki, nema više. I taj izlakač je pogodio mene ovde (pokazuje

na ruku, prim. m.t). I tu bila 5. krajiška, i vodili me u tu bolnicu. I oni tamo čačkali, gledali – ništa. I odrede me da idem za Italiju. I pođemo za Kolašin. A tamo bio aerodrom, kod Berana. I dođem u Kolašin. I sad tu treba da se previje, kad se ono parče pomolilo. Kad su ono izvadili, onaj gnoj, znaš... mene svanu. Očistiše, previše, i nazad se vrati opet u bolnicu. I tuj bio u bolnici, do avgusta meseca. Od aprila meseca do avgusta, četres' četvrte. I onda pokret. trebali smo ispod Ljubišnje da idemo za Meljak, pa da idemo za Priboj. Ono Njemci osetiše, pa počeše da biju... Idemo na Ljubišnju skroz, na vrh... Ono poče, avgust mesec... A dobili po šaku šećera. Ono padobran, bacali, pa... ono kad sam bio tamo, u Bistrici, Levak se zove, bacali padobrani. Pa, onda suva šargarepa. Pa skuvaju onu suhu šargarepu, jedu. Ja sam mogō da je jedem, uzmem po punu porciju i pojedem. I, na Ljubišnji poče kiša da pada. A ožednjeli svi. Pa onu porciju ovako, ispod onoga stavim, da kupi koju kap kiše, da pokvasim usta. Tu je jedan prostor, ne mnogo veliki, Ledina. Grmi, grom gađa i ubi i ranjenika i konja nasred one čiste Ledine. A oko su smrče. Otale dole dođemo u Priboj, Pribojsku Banju, nađem bataljon, i ja ostanem u bataljonu.

Pa smo otale, iz Pribojske Banje, pošli preko Uvca, i napali na železničku stanicu na Mokroj Gori, na Nemce. A u tu blizu gde je bio pripremljen aerodrom, da silaze avioni da kupe ranjenike, je bila borba s Bugarima, na Palisadu. Tu je nešto oko devet stotina Bugara poginulo. To je 1. proleterska s njima vodila borbu. E, mi smo posle otale pošli do Varoši, Nova Varoš... Oslobodili Prijepolje... Pa onda u Pljevlja došli... E, septembar mesec, u Pljevljama, mene i još jednog, Milojicu Vulovića, odrede za kurs minobacački. A Rusi nam neki predavali. I završili to, taj kurs. I pošli, od Pljevalja, Prijepolja, da idemo za bataljon. Bataljon bio na Bijelim brdima tamo od Priboja gore, prema Bosni. To je sad Republika Srpska. Kad smo pošli odozdo, od Strmaca prema Bijelim Brdima, gore puca... Puca, šta je sad? Oslobođenje Beograda. Tako smo saznali za oslobođenje Beograda.

KAD JE MOJ OTAC DOŠAO TAMO DA ME OBIĐE, ONI SU MEMOLILI, KUMILI, DA JA ODOBRIŠI DAMU ONI DADNU PO JEDNU OVACU. MOJ BI OTAC TADA DOČERŌ STO OVACA OVDE. NISAM SMIO TO, TO MI NI SVEST NI PARTIJA NIJE DOZVOLJAVALA DA TO ODOBRIŠI.

▼ **Jel' se sećate kako ste se osećali u tom momentu?**

To je sve pjevalo, to je sve pucalo. To nije imalo ono što kažu, kraja veselju. E, tu smo posle prešli preko Lima i mene dodjele s minobacačem. Minobacač bio osamdeset dva milimetra. Nemci, od Prijepolja odozdo, a mi smo bili ovako na jednoj kosi. Ja postavim bacač i tukô đe im je bio logor. U Kučinu im je bio logor, tukô tamo. I oni počeli da pucaju, da granate uz ovu kosu padaju. Odred ceo pobježe u potok, naš odred. Ja ne smijem bacač da ostavim. Ja fino legnem ispod, za jedan 'ras zaklonim se. Onaj granatu pravo pod bacač. I prevrne bacač. I mene rani u nogu. Tu, previli me... Ovaj, zamenik komandanta brigade, neki Miloš Vlahović, njegova konja mi dadnu, te me gore odvedu u Tovc. Iz Tovaca preko noć za Pljevlje. I kad smo bili preko šume... A četnika u šumama... I ja sve: „'Alo, prva četa, ostala komora...” Pa viči, ne samo ja, nego i ostali.

▼ **Ti četnici su se skrivali po tim šumama?**

Skrivali se, skrivali se. I kad smo u Pljevlja došli...

▼ **Izvinite, a zašto ste vikali?**

Da oni misle da je čitav bataljon, ne samo nas nekoliko da je. I tako, bio u bolnici, rasekoše me, te mi izvadiše onaj geler... E, onda smo pošli...

▼ **Koliko dugo ste bili u bolnici?**

Mesec dana. Mesec dana sam ostô... Kad sam došô, bio sam u ono Kulturno društvo, znaš, pravili priredbu, pripremali. Trebali smo u tom selu da održimo priredbu. Umesto toga, pokret. Pa 'vamo prema Babinama, u jedno selo zanoćili, i tu održali tu priredbu.

▼ **Kakav je bio svakodnevni život u odredu kad nije bilo borbi?**

Priredbe, veselja... sve tako.

▼ **A jel' ste imali neke političke diskusije?**

Pa da, to obavezno... Imali politička predavanja... Komesar – politička predavanja, komandir čete o naoružanju, kako treba se u borbi ponašati, i tako te... I onda pošli preko Babina, došli više Prijepolja. I tu Nemci počeli da odstupaju. I bolnicu, gore, zapalili su. I poče... Ja postavio bacač. I kuda kad su oni išli, ja sam pratio

ih s mojem granatama iz mojih bacača. Nismo ni u Prijepolji išli, naš bataljon. Tu su Bokeljci išli u Prijepolje, bataljon iz Boke Kotorske. A mi smo preko Jabuke, Pljevlje, i... na Metaljci smo zanoćili, i onda u Čajniče došli. E, kad smo u Čajniče došli, kolona ide, komandant bataljona, Mituša Tomašević, stao, i, kako ko nailazi: „Ti, izađi ‘vamo, ti, izađi ‘vamo, ti izađi...” I mene, da izađem i ja. Kolona ide, a mi ostajemo. E, vi se, kaže, vraćate u pozadinu.

▼ Jel' ste pitali zašto morate da se vratite?

Ne... Ovi koji su ranjavani, malo su... znaš. Ne mogu da pješače. I nas se vratilo šezdeset iz brigade. Jedni su ostali u Pljevljima. Jedni za Bijelo Polje. Jedni za Prijepolje. Jedni za Priboj. Jedni za Novu Varoš. Za Sjenicu, Tutin, i Novi Pazar... E, nas sedamnes' upute da idemo za Novi Pazar da... na Savindan, 27. januara. Pošli smo iz Prijepolja...

▼ Koja je to već godina?

To je već četres' peta. Četres' peta, januar, dvaes' sedmi januar. Kad smo došli na Kaćevo, sunce grije. Kad smo na Kaćevo, poče snijeg da pada. Jedva smo stigli u Aljinoviće, selo Aljinoviće, toliko je snijeg pao. I tuj smo zanoćili... Ujutru, sve zavejano, teško ići po snegu... Na primer, jedan ide deset koraka naprijed, pa onda se menja drugi, jedva iz Aljinovića. U Sjenicu stigli uveče. Toliko je snijeg pao. I sad, ne moramo iz Sjenice za Novi Pazar, nego smo mogli tu da ostanemo. Tuj, u komandi, u Sjenici, Desa Rakečić... U komitetu, u stvari. I Vlasojević, Predrag Vlasojević, i on je bio tu. I vidi ona mene... A pošto je ona bila odavde, poznavala me. „Je li, otkud ti, Miloše, tu?” Reko': „Pošli smo za Novi Pazar, na raspored tamo, pa reko' ne moramo od snijega da idemo.” „O, taman”, kaže, „ovde”, kaže, „trebaju četvorica da ostanu u Sjenici. I ti ćeš”, kaže, „da ostaneš isto.” I tako nas četvorica ostanemo. Mene, i jednog iz Priboja uputi tamo na Pešter. Njega u Tuzinje, selo Tuzinje, tamo opština bila. A mene Rasnó. I pođe taj Vlasojević s nama, da nas tamo postavi. I tamo noćimo, noćimo u jednoj kući. I prostrli dušeke, s vunom, znaš. A on mene kaže: „Ti tu pušku, nemoj sebe.” „Ma”, reko', „neću.” Ja nisam mogô da zaspem na onome dušekú, no sam prošô na patos, pa legô, te zaspô. Meko mi, nisam navikao. Sutradan 'vamo prešô u Rasnó, pa me postavili... „I”, kaže, „slušaj: evo postavljamo za sekretara opštine ovde, on što vi kaže tako mora da bude. Njemu ako išta fali znate... na vlast nema ovde niko.” Tako ja ostanem tu... Išô u Dugu Poljanu, tamo, na partijski sastanak. Prvog februara ja sam tamo stigao..

▼ **Šta ste radili tamo kao sekretar?**

Pa... to je bila rekvizicija i hrane, i ljudi... mobilizacija, onda... žito, stoku, za Sjenicu. Iz Sjenice 'vamo za jedinice sve, i za ova popaljena sela 'vamo stoka... Tako da sam ti ja ostao tuj osam meseci. Imao sam... Dobio zapaljenje pluća, pa mi dâ lekar petnaes' dana bolovanja, a sekretar komiteta što je bio, Risto Jovanović: „Evo tebe još petnes' dana, odmori se ti.“ Ja došô 'vamo, ovaj rođak mi bio predsednik sreza. „Taman“, kaže, „ostaješ ovde, nema da se vraćaš tamo, za komandira stanice.“ I tako sam ti ja ostao ovde.

▼ **Čega se sećate kao posebno upečatljivog iz vremena rata?**

Ja se sjećam toga, na primer, kad smo prešli u Komaran gore, išli smo, napadali tu muslimansku miliciju. Njih napadali zato što su i oni izazivali, znaš. E, pa smo bili tu preko zime. Onda smo isto dolje napadali... Pa nađemo suvo voće. Uzimaš toga suvog voća, jer nismo imali dovoljno hrane. Ili na primer uzmemo stoku od njih... i tako. Gore, u jednoj kući, bila je od brvana, pokrivali se sijenom. Legnemo, dole, prostor za sijeno, o'zgo sjeno. Ono vjetar kad duva, kad snijeg tera, sve kroz ona brvna propada i pokrije nas snijegom. Ali sve je to bilo, sve je to bilo normalno. Na stražu redovno... Ja sam jedino volio da idem na stražu posle... samo prvo da odspavam jedan sat. Pa posle mogu cijelu noć. Svaka borba, na primer, ako uspije, potisnemo, ćeramo ga... to je radost velika. A pri odstupanju, onda je malo drukčije... A uvijek sam se dobro slagao s drugovima, uvek... I tako. Bilo je drugarstvo, veliko drugarstvo. Veliko drugarstvo. Jedan za drugoga. Na primer, ja sam na jednom mestu bio da pucam Nemce, odakle on sa topom bije. Pogodio me bio svjetleći metak. Kad je on o'zdo, sa žiškárom onim, to je bilo... Ja kako sam ležô, meni je onaj žiškár kroz ranac prošô. Drug me drugi u'vatio, ja nisam osjetio to. Uvatio, i makao me s toga mesta, da ne poginem. Spasio mi život.

▼ **Jel' bilo prelaza četnika u partizane? Kako se na to gledalo?**

Pa... primili ih. Zet mi... Zet mi je bio, što mi sestra udata za njega, bio u četnicima, prešô u partizane. I nije dobrovoljno, nego zarobljeni. Ovi mlađi koji su bili... Oni koji su zarobljeni, koji su bili mlađi, 'oćeš s nama, 'oćeš, ostaje. One starije... likvidirali. Imalo je mnogo dobrih ljudi. Toga je bilo, na primer, kroz šalu, ono će si četnik, i to.

▼ **Šta je Vama značio izraz „borba protiv fašizma“?**

Ama, slušaj... Nije ti razmišljati o tome, nego samo da li ćeš ti ostati živ ili ćeš poginuti. Uopšte nije čovek mislio na smrt. To idemo, borba...

➤ **Hoću da Vas pitam, u to vreme dok traje rat, da li ste bili svesni da je to svetski rat?**

Ne, ne...

➤ **A da se borbe vode u drugim delovima Jugoslavije?**

Imali, imali smo informacije. Sve bivalo... kako ne. Imali smo vijesti, o svemu tome. Obaveštavali nas. Na sastancima partijskim, i na sastancima četnim, i bataljonskim... Sve, objašnjavanje. Slušaj... Zato što smo zajedno bili, i Srbi i Muslimani u partizanima, uopšte nismo razmišljali o tome ko je ko... Znali smo ko su naši neprijatelji, znali smo to. I muslimanska milicija, i četnici, i Nemci...fašisti. Znali smo to, znaš, da se borimo protiv njih svije'.

➤ **Da li je kod Vas bilo žena među partizanima? Šta su one radile?**

Ih, kako nije... Pa, slušaj, nisu one bile sve bolničarke. Nego, s puškom u ruci, ide kao borac, isto kao svi ostali. Neka Dana Pucarević iz Nove Varoši. Premrzle joj noge, i ovi, prsti. Postave na astal, ovako, seljački. Sve onijem kliještima, otkidadu joj, ni javila se nije. Imalo je njih, komesara čete, komesar čete – žena. Borac – žena... Komandant čete – žena.

➤ **Kako se gledalo na njihovo učešće?**

Nije bilo čudno... Normalno, sve to normalno bilo...

➤ **A je l' bilo možda nekih, možda ne među partizanima, nekih ljudi koji su negodovali?**

Nije se primećivalo nikad, to se nije...

➤ **Kako ste doživeli objavu da je rat završen i da je nacifašizam pobeđen? Jel' se sećate kako ste se osećali? Kakva je bila atmosfera?**

Pravo da ti kažem, to... kako bih se drukčije osećao nego kao... presrećno. Zadovoljni što smo pobedili.

➤ **Kakvo je bilo vreme neposredno nakon rata?**

Oni odmetnici što su bili, Šivčiči, Bjelica... I imalo ih je, znaš. Mi smo stalno po zasedama bili, u potjerama... Oni su dolazili, pljačkali, ubijali simpatizere partizanske, odbornike i to. Dok ih nismo likvidirali.

▼ **To je čak i nakon rata?**

Nakon rata. Pedeset i pete godine mene zamrznu šinjel za zemlju, uoči Đurđeva dane, u maju mesecu. Čekajući u zasjedi, a ne smiješ da se mrdneš. Nego sve na jednom mjestu čekajući da dođu.

▼ **Šta ste radili nakon rata?**

Četres' šeste godine sam se oženio. Četres' sedme, šesnestog februara, prvi mi se ovaj sin rodio, Milan. Četres' osme, drugi sin. Pedeset prve, treći sin. I tako, zadovoljan sam. Imao sam suprugu dobru. Šezdeset i tri godine smo bili u braku, mi se posvađali nismo. Više puta bi' ja pogriješio da mi nije bilo nje. Da me ona nije smirila, jer sam bio prek, ljut, ono što kažu. I tako...

▼ **A jel' se sećate rezolucije Informbiroa četrdeset osme? Kad ste čuli za to, kako ste reagovali?**

Pravo da ti kažem... Nisam se izjašnjavô. Dobro, bilo je pitanje. Ili si za Tita ili za Staljina. Ja... ja sam bio za Tita.

▼ **Zašto?**

Zato što mi je bio vrhovni komandant. Nisam, nisam se nešto s posebno dvoumio. Ne znam...

▼ **A je l' bilo drugova koji su podržali?**

Jesu, imalo... Iz našega mjesta ovde nije mnogo toga bilo. Iz našega mjesta nije imalo... mislim trojica ili četvorica.

▼ **A šta je bilo s njima kasnije?**

Ništa... Jedan je bio direktor građevinskog preduzeća, nosilac spomenice. Jedan je bio direktor banke. Na primer, tu dvojicu koju znam da su ovako bili tu... Jedan musliman, jedan pravoslavni.

▼ **Dakle, oni nisu imali neke posledice zbog toga?**

Nisu, nisu, nisu...

▼ **Iz današnje perspektive, kako gledate na svoje učešće u NOB? Da li biste danas isto uradili?**

Bih, bih.

▼ Zašto?

Pa... I protiv ove, ove pljačkaške bande... Ovo nije vlast, ovo je pljačkaška banda.

▼ Kako ste doživeli raspad/razaranje Jugoslavije?

Nikako, nikako... Nikako nisam. Loše.

▼ U kom smislu?

Pa, zato što... znalo se. Stvarate Jugoslavija, borili se zajednički, i sad oni odvajaju, ubijaju ljude.

▼ Šta danas nedostaje društvu, a što je postojalo u to vreme? Šta smo izgubili kao ljudi, društvo?

Drugarstvo, da pomognemo jedan drugome, da... Na primer, onda treba kod nekoga da se kopa, da se ore. Dođu komšije, pomognu jedan drugom. A danas neće niko nikome da priđe... Brinulo se. Slušaj, formirane su radne jedinice, da ljudima kome su pogorele kuće, da im se kuće obnove. Pa onda stoka, stoka da im se dadne. Nekome konja, nekome vola, nekome kravu. Na primer, četres' druge godine, kad je nama ovde opljačkano sve, mi smo ostali ono što kažu na ledini, ništa. Iz Kamene Gore čovek, ništa, ništa nam nije, na primer, jesmo dobri prijatelji... Njemu popaljeno sve, ostala mu stoka, on nama kravu daje, da imamo mi kravu, da imamo čašu mlijeka da popijemo. To je drugarstvo, to je prijateljstvo. A danas... Ako vidiš da ja imam više od tebe, ti me mrziš.

I drukčije je bilo. Na primer, četrdeset pete godine, došao mi je otac tamo kad sam bio u Pešteri. Oni su ljudi tamo, to je bilo sve muslimansko. Opština i ja jedini bio Srbin u toj opštini. Kad je moj otac došao tamo da me obiđe, oni su me molili, kumili, molili, da ja odobrim da oni dadnu po jednu ovcu. Moj bi otac tada dočero sto ovaca ovde. Nisam smio to, to mi ni svest ni partija mi nije dozvoljavala da to odobrim. Ili, na primer, sad kad smo bili, na primer u službi ovoj. Da primiš ti od nekoga mita neka, da primiš flašu rakije, kamoli šta drugo. To je bilo, to bi bio linč.

▼ Je li' postojala svest da je to sramota, da se tako ne ponaša neko ko je komunist ili partizan?

Pogotovu, pogotovu članovi partije. Da uzme... bože sačuvaj. Niti je ko nudio to. Nije smeo da ponudi, a kamoli... A danas... Dobro, ja pravo da ti kažem, nisam od koga vidio da daje ni da uzima, ali čujem tako to.

➤ **Šta mislite, koji bi bio odgovarajući odnos prema prošlosti Jugoslavije i NOB? Po čemu je ta prošlost važna i danas?**

Pa, pravo da ti kažem, ko je poštovao ranije, tako poštuje i danas. A ko je bio protiv, on je i danas protiv isto tako.

➤ **A šta biste rekli novim generacijama, onima koji se ne sećaju Jugoslavije, zašto je bitno da se to poštuje?**

Slušaj, oni više poštuju ove današnje, što im pričaju, nego mi smo što pričali o poštenju. Ja se danas više puta posvadim s po nekim. On mi kaže... Pa, reko': „Jesi ti to čuo?“ Kaže: „Ja čuo će se priča...“ Pa, ako se priča, da li je to istina il nije? Da l' je istina il' nije istina?

➤ **A kad bi Vas danas pitao neko od mladih ljudi, onih koji su se rodili nakon devedesetih, šta je socijalistička Jugoslavija donela ljudima koji su živeli u njoj...**

Slušaj, mnogi, mnogi danas, i mlađi, i stariji, koji 'oće pošteno da kažu, sećaju se toga, i svi kažu više se to desiti neće. Mi smo tada živjeli da valja. Svi smo živjeli dobro. A danas, kaže, sve gore. To, ko 'oće pošteno da kaže, taj to kaže.

➤ **Kad kažete „svi smo živeli dobro“, šta to znači?**

To znači imali smo svi. I zaposlenje, i platu. Primi platu, i potroši, uzme kredit, nabavi sve, i opet mu ostane. I ode na more, ode na banju, ode na izlet, ode sve... I išlo se na izlete, i išlo se... A danas, ne može, ne može da se preživi, ima deset 'iljada penziju. I kako da preživi? Ne može.

➤ **Po Vašem mišljenju, šta su najvažnije tekovine NOB?**

Ja smatram da je najvažnije oslobođenje. Da se oslobodimo. Smatram tako da je to najvažnije, i to je bilo najvažnije, osloboditi se od okupatora. Od okupatora se osloboditi. E, i od domaćih izdajnika. Uzmi ti, na primer, kaže, rehabilitacija Draže Mihailovića, koji je ubijao... On je više ubio i Srba nego Nemci. On je više Srba ubio nego Nemci, po mom mišljenju. Jer, uzmi četnici šta su radili... Ovde, u susednoj opštini našoj, dvanaes' ljudi koji su simpatizeri bili, ili su im bili sinovi ili braća u partizanima, dovedu ih, i sve familije njihove, organizuju muziku, pijanku, i jednog po jednoga kolju. Zar je to sloboda?

➤ **A kad pogledate današnjicu, šta je Vaš utisak, koliko se poštuje to nasleđe Narodnooslobodilačke borbe, Jugoslavije?**

Malo se poštuje, malo se poštuje, malo se poštuje.

➤ **A šta mislite, zašto je to tako?**

Politika.

➤ **U kom smislu?**

Politika. Svako 'oće za sebe. Uzmeš, na primer, vlast. Kako koja vlast dođe, on kreira svoju politiku. Kreira svoju politiku. I što više da zgrne za sebe bogatstvo.

Fotografija: Aleksandar Stojaković, 2017.

ROKSANDA LENARD

Razgovor vodila Dragana Mandelc

▼ **Recite nam nešto o sebi, svojoj porodici i odrastanju.**

Neću da plačem... Rođena sam u Stepoevcu 7. 7. 1927. godine. Od oca Alekse, žandara, i majke Jelene, domaćice. U Zemun smo se doselili 1929. Tata je dobio premeštaj za Zemun. On je bio narednik. Bio je komandir zemunske žandarmerije do penzionisanja uoči rata. Živeli smo lepo dok samo bili s majkom. Posle su se oni rastali pošto mi je otac bio švaleraš. Oženio je ženu Ličanku, totalno nepismenu, koja me je mrzela jer i ja nju nisam volela. Uvek sam, pravila sam inat. Imam tu ožiljak kako me je ona sa stolicom udarila... tu ili tu (pokazuje, prim. d.m.)... ne znam... Brata imam, imala sam brata. On je bio mezimac mačehin. On joj je govorio „tetskice, majkice”, a ja sam samo govorila „Vi”. Iskala sam hleba od nje, ona mi je kazala: „Hlebac je 2,5 dinara kilo.“ Više nikada nisam zaiskala hleba u životu. Poštovala sam je radi oca jer, kada sam se udala, Acu (sina, prim. d.m.) mi je negovala, i tako...

► **Da li ste bili politički aktivni pre rata? Šta Vas je podstaklo na to? Kako je bilo uoči i na samom početku rata?**

Godine 1941, kad su došli Nemci, tada smo stajali na ulici da vidimo one tenkove, i to – stajao je moj tata i ja i komšije, i jedan čovek kaže: „Ama, neće oni dugo, samo četiri godine, pošto će ih opet opanak oterati.” Te se reči sećam – „opanak oterati”. A jedan kaže: „Neće, vi ćete svi otići, a mi ćemo ostati.” To se i desilo. Učestvovala sam kao dete na onome „Bolje rat nego pakt”.

Zemun je [bio, prim. d.m] pola nemački pola srpski, i dok Nemci nisu došli, mi smo bili komšije. Kad su došli Nemci, oni su odmah obukli crne košulje, i sav je Zemun mirisao na kolače, ove... noblice ove... Izvini, ne govorim uvek tako teško. I tu je počelo. Nemci su počeli da hapse odmah... da, odmah crne košulje njine... Odmah mi nismo bili komšije. Odmah je bilo: „Uh, ti si Rac³⁷” ... i tako. Ni deca se nisu više družila. Tad su bila dva brata (Hraniševac, prim. d.m)... Oni su valjda bili komunisti i s njima sam se posle družila. Oni su me posle pozvali na sastanke: „Ovo ćeš uraditi sada... Ovo ćeš uraditi sada... Ovo ćeš uraditi sada.” Prvo mi je bilo... Imali smo komšinicu. Kod nje je dolazio Nemač s motorom, i ukradem kocku šećera, pokidam je, pola pojedem, a pola bacim u motor u benzin. I on sedne na motor, ide desetak-petnaestak metara i zvrk... Lupala sam sijalice s praćkom, i što god su od mene braća Hraniševac [tražili, prim. d.m]. Oni su dobili ulicu... Živelo se kako se moglo... Bio je i jedan kasapin, on se zvao Filipović. Ne znam šta je s njim... A braća su ubijena 1942. godine, obadvoje su uhapšeni, strašno mučeni i navodno ubijeni u Vukovaru.

► **Koliko su civili stradali u Zemunu?**

Pa, dušo, to ne mogu da kažem... U mojoj ulici, njih... Iz moje Dalmatinske ulice je 10 ili 15 njih odvedeno ili na Sajmište ili dalje u logore. Mi smo stanovali u kući u Dalmatinskoj ulici... Taj čovek je bio harmonikaš... On je prešao za Beograd jer je bilo tamo bolje. Tamo su vladali Srbi, a mi... Ja nikad nisam bila u Beogradu. Jedared sam pokušala da idem da nađem mamu, pa sam prešla preko mosta i vratio me Nemač. A mi u Zemunu nismo čuli za četnike dogod se četnici pobili nisu oko Topole nešto. Kada je Smederevo uništeno, tad smo čuli da su ga uništili Nemci. I onda smo počeli naglo [s akcijama, prim. d.m]. Uzmeš ovaj za vrata gips,

³⁷ Raci (Rascijani, Rašani, Rác, Rácok, Ratzen, Ratzians, Rasciani, Natio Rasciana) je naziv koji su Mađari i Nemci koristili za Srbe, Bunjevce i Šokce, koji su živeli na području Panonske nizije. Naziv Raci dolazi od imena jedne od prvih srpskih država – Raške. Zemlja na kojoj su živeli Srbi nazivana je Rascia ili Racszag. Vremenom je ovaj naziv dobio pežorativno značenje i uvredljivu konotaciju, pa naziv „Rac” i polako nestaje iz zvanične upotrebe. Od 19. veka se umesto njega koristi naziv Srbi.

pa staviš male eksere unutra. Pa baciš na put. Ide kamion, a ono probuši gumu, i to... Jedna mi je drugarica oterana u logor koja je baš bila sa mnom, Radmila Vulić. Ona je oterana u logor i nije se vratila. Do 1943. nisam znala da postoje partizani, da ima mnogo njih. Tako je '43. [godine, prim. d.m] bilo hapšenje u Zemunu kad su ubijeni ovi dvojica (braća Hraniševac, prim. d.m). Maćeha me odvede za Batajnicu. Tamo sam kod porodice Savić bila bazirana desetak-petnaest dana i posle se vratim u Zemun. Kad sam maćehu udarila, tad sam otišla u partizane. Iz moje ulice je najmanje deset devojaka otišlo u partizane. Svima je bio glavni razlog oterati Nemce. To je bio najglavniji razlog – Nemcima načiniti zlo. Ja sam bila ćerka Alekse Čupića. On je bio mobilni oficir. Kod njega se javi i on dâ karakteristiku – parče papira da te prime u partizane. Za Zemun je (centar, prim. d.m) bilo Jakovo. [Za, prim. d.m] Surčin, i ova sela okolo Zemuna. Tu su se uvek pojavljivali borci i do Fruške gore. Tu je bio centar, ne znam da li u Iloku... I tu je bio štab.

▼ **Kako su reagovali otac, maćeha ili mama ako ste pričali s njima da želite da idete u partizane?**

Nije bilo priče nikad u kući. Tata mi je uvek govorio: „Nemoj da se mešaš sa tima.” Sa Slavkom... kao braća su mi bili, jer su oni imali maćehu isto, pa sam ja bila s njima. Oni su ubijeni, braća Hraniševac... Mamu sam videla 1945. godine. Nije me poznala. Ona je dobila bila kuću kao majka paloga borca. I kad sam ja došla s drugaricom... Ona je dobila kuću i kozu. Nemci su isterani. Ona je tu kuću dobila. Pa pitamo: „Tetka, jel' imate mleka malo da nam date?” Toga ću se uvek sećati. Kaže: „Imam, deco. A ko ste vi?” Kaže: „Odakle ste?” “Mi smo Zemunke, pa se šetamo.” Dobila je kuću u švapskom delu, znaš... Kažem: „Mama, ti ne znaš?” Onda sam govorila mnogo teže od batina u logoru... Majku sam zadnji put videla 1939... Pa do 1945. majku nisam uopšte videla. Prvo otac nije dozvoljavao da se sastanemo s njom. To je priča jedne familije gde je otac bio švaleraš.

▼ **Da li se sećate demonstracija 27. marta?**

Dušo, sećam se da je ceo Zemun izašao. „Bolje rat nego pakt! Bolje rat nego pakt!” Iz svake je kuće... Svaki Zemunac je bio tu, ali posle osam dana dođoše Nemci.

▼ **Jel' se sećate bombardovanja Beograda i kakva je bila atmosfera?**

Bombardovanja se sećam. Spavali smo i odjedared rrrrrrrrr! Prvo je pogođena u Beogradu biblioteka... I Zemun je bombardovan. Ali jako malo je Zemun bombardovan pošto su tamo bili Nemci. To je bio užas. Znam da se pričalo da se zapalio ugalj na

obali, i taj je ugalj dugo tinjao i goreo. I sećam se da su ljudi koji su poginuli bili na groblju. I da sam ja bila kao dete da vidim da nije moja mama u kapeli. Bili su leševi poređani. Sećam se kad su ta dva dana Jevreji nestali. Imala sam par drugarica koje su u školu sa mnom išle. One su nestale kako su Nemci došli.

► **Gde ste sve bili tokom rata? Opišite nam svoj partizanski put. Rekli ste da ste prvi put 1943. otišli u partizane, ali da su Vas vratili jer ste mladi.**

Da, vratio me Pešić što sam balava, eto tako. [Drugi put je, prim. d.m] to bila 12. vojvođanska [udarna brigade, prim. m.d]³⁸... I ovaj... Da l' je trebala da bude 12. kosmajnska... Tu je nešto govoreno, dušo, ali to je bilo davno. Obuka ti je ovo: kad uđeš, sedneš... Kružoci su bili, priče odmah. Učiš da barataš s oružjem. To je bilo odmah. A pošto sam ja žandarska ćerka, moj je otac nas učio da baratamo s oružjem pošto je oružja bilo u kući. Evo mene kako je naučio. Bila višnja (stablo višnje, prim. d.m) i brat je odmah pogađao. Ja nisam dok mi komšinica nije rekla: „Seko, zamisli da ti je tu tetka (misli na maćehu, prim. d.m) i iz prve sam pogodila. Bile su borbe, ali nisam toliko učestvovala u borbi pošto sam bila mala... Ne znam... Uvek sam bila zaštićena pošto mi je Milena Čukić bila očeva sestra. A ona je bila glavna babica, apotekarka, lekar, babica, sve je ona bila u Obiliću. Kad su nas Nemci opkolili i ona je tu zarobljena. Onda su nas podelili pola za Sajmište, a mene ovamo (za logor u Rumi, prim. d.m). Ja pređem da budem s njom, a ona me gurne da budem tamo. I u logoru, kad smo došli, nju su prebili da kaže ko je. Ona je kazala neko ime tamo, a mene su tukli da kažem da je ona Čukićeva. Evo rame, evo govor... to su posledice. Dušo, prala sam zavoje... Sve što su od mene iskali, uradila sam. Jednom sam se popela na konja i zamalo da odem kod Nemaca. Komandir ubije konja, a ja dobijem šamar... Bar sam naučila konja da jašem.

U logoru u Rumi su bile jako teške batine. Tu smo bili osam dana. Valjda osam dana... da... dobijali smo neku čorbu za jelo, mislim, da... Mene je tukao Volf. On je bio bog i batina u Rumi. E, posle sam čula da su ga Rumljani u'vatili i živog ga bacili u bunar. To sam čula kad smo mi bili u Nemačkoj... Mene je tukao da kažem ko je moja tetka.

³⁸ Tokom Narodnooslobodilačke borbe, od 1941. do 1945. godine, u okviru Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije formirano je ukupno 15 brigada, koje su nosile naziv vojvođanske. Dvanaesta vojvođanska udarna brigade je formirana 8. oktobra 1944. godine u Vojlovici kod Pančeva. Imala je pet bataljona s oko 2.500 boraca/kinja. Do 31. oktobra 1944. godine je bila pod neposrednom komandom Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske (NOV) Vojvodine, a zatim u sastavu 51. vojvođanske divizije NOVJ. Učestvovala je, između ostalog, u forsiranju Dunava kod Batine od 9. do 12. novembra 1944. godine, zatim u formiranju mostrobrana na desnoj obali reke i u oslobođenju Baranje. Brigadi je dodeljen Orden zasluga za narod.

▼ Jesu li na kraju saznali ko je ona?

Ne. Nikad nije saznato da je to bila Milena Čukić, koja je oterana u Sajmištu i koja je terana za logor Jasenovac i koja je iskočila iz vagona. I posle bila čuvena babica u vojnoj bolnici u Zemunu.

U Rumi je tada [bilo, prim. d.m] zarobljeno nas oko osam stotina. I onda je pola otišlo za Sajmište, a mi smo oterani za Nemačku na rad. Od Rume do Lajpciga. U Lajpcigu ima selo Gdorf. Tu je bila fabrika papira, koja se ređala (misli na zgrade, prim. d.m), pa pravila tako daske, debele da budu... I tu su... bombardovani, pala bomba kod nas... Onda su 1944. u martu zasvirale sirene i Nemci su svi nestali, a došli su Amerikanci. Dobro se sećam. Na prozoru je bio Amerikanac preko puta logora... Da l' je imao pušku ili nije... Ja sam izašla i pozdravim ga, on mi pokaže da uđem. Rukom ovako [mahne, prim. d.m]. Posle, kad sam izašla, videla sam Amerikanca. Mnogo pištolja oko njega, on prazni pištolje i baca [ih, prim d.m] u kanalizaciju. Ja kažem ko sam i odakle sam, i on mi dâ pištolj. S tim sam pištoljom došla do Jasenice. Tamo sam ga ostavila na granici, jer smo morali da predamo na granici oružje kad smo se vraćali.

Ja sam od Rume do Enderndorfa sve logore prošla. U Mathauzenu smo bili kad je Beč bombardovan³⁹. Tu smo bili... da li osam ili deset dana? Tu smo opet [podeljeni, prim. d.m]. Pola je ovamo određeno, a pola onamo... Pola za spaljivanje, ubijanje, a nas su odredili za Engelsdorf... I tu je bio užas. Jedino što nikad neću zaboraviti Nemca... Kiša je padala, blato... on čoveku kaže: „Lezi!“ I ovaj je legao, a ovaj brisao noge s njim dok god mu krv na usta nije pošla. I volim ovu zemlju, poštujem vladu, ali mi smeta što smo s Nemcima dobri. Jer oni da mogu, okupirali bi nas i danas. Mrzeću ih do neba, mrzeću ih. Mrzim bubašvabe i mrzim Švabe.

▼ Kažete da ste od Rume do Mathauzenu prošli sve logore, da li su Vas zadržavali u svim?

U pojedinim. Išli smo pešaka. Konjica ide pored nas, mi pešaka. Neko mi je dobacio... ne znam gde... papuče drvene. Ali ne znam gde. To je bilo u Austriji, mislim. Ispred Beča mi je neko dobacio drvene papuče. Miko, kad ulaziš [u logor, prim. d.m], oni te dele: „Ti si jak, ideš da radiš. Ti si malo slabiji, ideš u [gasnu, prim. d.m] komoru.“ Nema... Tako je bilo i u Mathauzenu. Ne znam da li si čitala, ima opis kako smo zarobljeni u knjizi⁴⁰. Oni u Mathauzenu su mučeni... pa jesu

³⁹ Beč je bombardovan u više navrata tokom 1944. i 1945. godine.

⁴⁰ Roksanda misli na knjigu Ljubomira Zečevića i Tamare Đirić „Koncentracioni logor Mathauzen – povratak nepoželjan“ koja je objavljena 2015. godine. Nastala je kao plod saradnje Memorijalnog centra Mathauzen i autorâ.

mučeni, mučeni... Tamo je bila ćerka čika Mišina, Meri. On je bio španski borac, pa su ga zarobili. Pa [je bio, prim. d.m] u Francuskoj, pa u Mathauzenu. Ali on je razumeo i nas koji nismo bili samo u Mathauzenu...

▼ **Kako je izgledao dan u fabrici?**

Miko, radili smo od ujutru pa da li je bio ceo dan ili kako kad... Lepio se papir i pravili su tu sanduke za oružje od kartona. Posle, kad su Amerikanci bili (oslobodili logor, prim. d.m), svi smo uzeli po jedan takav kofer da kući dođemo. Oslobodili su nas Amerikanci, u moju sobu je ušao crnac, jedan ovaliki do neba... On je prvi ušao i rekao da izađemo napolje. Posle osam dana su Rusi došli. Imam sliku negde s malim Rusom, ne znam gdi je... Mali, valjda 11 godina, mali, mali, mali i on je bio... (traži sliku, prim. d.m). E, tu pokraj ove slike... Slikala sam se s njim [zato, prim. d.m] što sam veća od njega, a on je manji... Onda sam se pridružila zarobljenicima našim. A kako sam do tamo došla, do ... Ne znam... Samo znam da su bili oficiri u tom logoru. I ja i Milena smo došle tu, a kako, ne znam... I onda sam bila agitator da se zarobljenici naši vrate kući. Bio je štab koji je radio na tome. I mi skupimo 1.800 i nekoliko vojnika. Pošto sam ja bila partizanka, pa su valjda bili više za mene. I meni dadu uniformu s dva majorska čina, i mi skupimo 1.800 i nešto [njih, prim. d.m]... Uoči toga dana (dana odlaska, prim. d.m), onaj popa što ga danas svete da je svetac... On nam skoro pola ljudi oduzme [pričajući, prim. d.m] kako partizani ubijaju... kako nije istina što ja govorim da je tamo lepo, komunisti ubijaju... I on nam pola ljudi oduzme. Mi smo dovezli 4-5 vagona ljudi naših... vratili u Srbiju. A ono resto je taj pop ostavio i odveo za Italiju. Oni su u Americi svuda... Oni nisu hteli da se vrate, jer su se bojali da ih partizani, komunisti, ne pobiju što su Srbi...

▼ **Kako je izgledao povratak u Jugoslaviju?**

Pa, dušo, radostan. Ulazak u vagone... Kol'ko je ko stigao zauzeo [je, prim. d.m] mesto u vagonu. Evo, dušo, povratak je tu (pokazuje sliku, prim. d.m). Povratak kući. E, ovde smo čekali vagon da dođe. Eto tu, u vagon i ćikućiku - do Jasenice i do Beograda. Posle smo putovali tri ili četiri dana. Vraćam se u moju zemlju.

MISLIM DA SE (FAŠIZAM) PONOVO POJAVLJUJE. PA ZNAŠ KAKO: NE VALJA OVAJ, NE VALJA OVAJ, NE VALJA OVAJ... SA FAŠIZMOM NIKO VALJAO NIJE.

Vraćam se u moj Zemun. Tatu i familiju sam celu zatekla živu... i maćehu. Prvo, kad sam videla onoga s kojim sam sarađivala, pitala sam što je Jeka (maćeha, prim. d.m) živa. Pa kaže: „Sarađivala s partizanima, s Aleksom.”

▼ **Tada ste otišli u partizane. Kako su izgledali dani kad nije bilo borbe? Šta ste radili?**

Dušo, uvek smo bili iza nekog drveta. Znaš Fruška gora kolika je, to... Obrež je tamo... I sad se sećam, ne znam... Ja nisam tu videla... Videla sam ubijenih Nemaca, mnogo sam videla ubijenih Nemaca, bačenih u baru Obrešku. To sam videla... To sam videla i toga se ne stidim. Imali smo časove, kružoke... Učili su nas istoriju tako da nismo sedeli džabe. Uvek je bio neki borac [koji je, prim. m.d] s nama pričao o borbi, o komunizmu.

▼ **Kako ste se snalazili za hranu?**

Dušo, tu su seljaci bili. Slanine parče ovako debele dobiješ, pa hleba belog, ovoliko parče... Uh, kad dobiješ – dobiješ. Kad je bilo, bilo je. Kad nije, nije bilo. Tako...

▼ **Kako je Vaša porodica prošla u ratu, maćeha je sarađivala s partizanima?**

I maćeha i otac.

▼ **Bili su sve vreme u Zemunu?**

Da, u Zemunu.

▼ **A majka u Beogradu?**

U... kod oca u... šta mi je sada...

▼ **Grocka?**

Da, Grocka.

▼ **A Vaš brat?**

On je bio s ocem. Išao je u gimnaziju za vreme okupacije jer je on bio sin. On je morao da se školuje, a ja sam bila žensko. Mene je maćeha vaspitala da sluškinja budem kao što je ona bila, da perem sudove, da kuvam i to... E, posle, kad sam došla iz partizana, onda sam se zaposlila, prvo sam bila u Komandi

vazduhoplovstva, pa sam bila kod Vukojčića radila, onda sam u Galenici radila i onda sam radila u... (nerazumljivo, prim. m.d). Tu sam se udala... Tu sam se zeznula, pa sam se udala.

► **Kako ste Vi tada gledali za šta se borite?**

Glavno je bilo samo da se Nemci poubijaju i da se isteraju. Za to se ceo Zemun borio. A posle se čulo da je ovaj bio u Partiji, pa da je bio ovaj... pa da je ova nosila crvenu maramu koju sam i ja dobila posle. Prvog momenta samo da se Nemci... ne oteraju, već pobiju, jer su naši roditelji bili svi borci Prvog [svetskog, prim. d.m] rata. Od moje majke otac bio zarobljen u Mathauzenu. Pošto je bio alas, on nikad [više, prim. d.m] ribu nije jeo, jer su mu Nemci davali ribu bez vode. I nikad ribu nije jeo posle. Ja sam ćerka od onih ljudi koji su mrzeli Nemce. Mi smo bili komšije, ali u duši on je bio Švaba keleraba, tako smo ih zvali. A kad je ono počelo „Bolje rat nego pakt“, ja ne verujem da je ijedan Srbin ostao, svi su bili u toj povorci. A filmove sam naše gledale posle rata i mislim da su malo govorili šta je urađeno i kako su nas mučili. I da Sutjeska nije ni upola prikazana kakva je bila. To će ti kazati major Gajić. Ni upola nije prikazana. Logor Sajmište uopšte spomenut. Nije do pre dve godine, a toliko su se Zemunci s pokojnim Jovicom borili da se Sajmište povрати kakvo je bilo. Da se isteraju bitange iz Sajmišta koje su se tamo osilile, pa sad ištu silne pare da izađu odande. A Sajmište je bilo zlo! Ko je tamo ušao, taj nije izašao. Pa se Ruma ne spominje, pa se Borovo selo ne spominje. Rumski logor, tu je bila crkva jevrejska, i ona je porušena. I tu je bio logor, samo žica okolo, i kako ulaziš, taj te lupi nogom da bi brže ušao.

► **Kako se gledalo na učešće žena u partizanima i generalno u otporu?**

Žene su bile žene borci. Starije koje su pre otišle, bile su borci. Miko, nije bilo: „Ti si borac, a ja nisam.“ U svako selo gde smo mi bili, svi su bili borci. Svi su pomagali. Svi su palili žito. Ne zna niko od ovih kako je žito kad se upali, pa gori. Tome nema leka da se ugasi. Kad je trebalo, svi su bili borci, svi su se borili. Nije bilo samo „ja sam to“. Svaki je pušku uzimao. Svaki je ubijao Nemce kol'ko je stigao. Dušo, u svakom je selu bila svaka žena borac. To sam htela da ti kažem. Nije bilo ja samo ja... Tada ovi nisu bili organizovani, nisu imali cele čete i to... Tu je bilo s puškom ... Žena je bila čovek kao on (muškarac, prim. d.m), čovek kao ja. Nije bilo: „Uh, ti si žena, pa ne možeš.“ I bilo je strašno poštovanje između drugova i drugarice, što danas ova deca nemadu, niti druga niti drugaricu. To je bilo.

► **Šta danas nedostaje u odnosu prema ženama?**

Fali ženama što su pustile da ih muševci tuku, to im fali. Pa, kaže, ubio ženu, tukao ženu... Ako ne možeš kad je trezan, kad je pijan, stolicu pa ga isprebijaj. Jel' čuješ ti to? Isprebijaj ga kad spava. Mene je muž jedared udario ovako (pokazuje, prim. d.m), kad je Aca bio mali. Bili smo u Zemunu da kupim cipele, i dođemo kući. Sretnem Zemunce na ulici: „Zdravo, di si?“ „Tu sam.“ „Šta si se udala?“ ... I tako... Otišla sam malo napred. I kad dođemo kući, ja uzela Acu i držim, i probam cipelu. A on je počeo: „Šta me nisi upoznala s onim? Ti ovo, ti ono...“ Drrrrr! I udari me ovako (pokazuje, prim. d.m). A ja držim Acu. Ja kupila cipele mokasine, tad su bile te cipele moderne, probam i skinem, i – sve sam mu ovo ogulila. Pošto smo stanovali u blizini mog oca: „Zete, šta ti je to? Alat iskočio?“ Nije rekao da je moja cipela tu u pitanju. Tad smo imali stan u Zemunu, Novi Beograd. E, ovde kad smo došli, Aca počeo da radi, a on se penzionisao. Došao iz kafane i tražio neki alat tu, a ja pohujem ovde meso. Acu čekam da dođe s posla da ruča. I ja: „Pusti me tog alata, baciću ga na ulicu!“ U tom momentu on mene ‘vata za vrat. On za vrat, a ja za tiganj. Da nije on pustio vrat onog momenta, on bi pohovano meso dobio odozgor (pokazuje na glavu, prim. d.m). Bila me maćeha, bili me Nemci... Pa, jebem mu mater! Čudi me da to žene dozvole danas... Izgulio joj lice. Zar ne može nogu, pa da ga udari među noge? Žena treba da bude žena i da se ne dâ! Ko je ošamari u levi obraz, nek' mu ona polupa desni obraz. Ako ne može, onda kad zaspi – stolicom. Kažem ti, moj je muž s ožiljkom otišao.

► **Kako ste doživeli Rezoluciju Informbiroa 1948. i sukob sa SSSR? Da li se sećate atmosfere u gradu kad se za nju saznalo? Kako su ljudi reagovali?**

Oni koji su bili za Rusiju, oni su nestali za dva dana. A mi koji smo ćutali, mi smo ostali. Oni koji su kazali: „Živeo Staljin“, oni su nestali. I to teški komunisti što su

ŽENA JE BILA ČOVEK KAO ON (MUŠKARAC), ČOVEK KAO JA. NIJE BILO: „UH, TI SI ŽENA, PA NE MOŽEŠ.“ I BILO JE STRAŠNO POŠTOVANJE IZMEĐU DRUGOVA I DRUGARICA... GDE GOD SI OTIŠAO, ŽENA ISTO KAO I MUŠKARAC PLATU DOBIJA...

bili, a mi smo balavci ostali koji smo ćutali. To su nam oni kazali da govorimo da smo za Tita, a dušo, verujem da nijednom Srbinu nije bilo da kaže: „Ja sam za ovog ili za onog.” Srbinu je samo bilo da je Nemac isteran. Što ja kažem danas, dižemo spomenike i kurti i murti, mesto da dignemo spomenik opanku i cokuli našoj.

▼ **Kako ste doživeli raspad Jugoslavije?**

Jako bolno, jako bolno. Jer to je bila moja zemlja, niti si ti bio Hrvat, niti ti Makedonac... Bili smo svi Jugosloveni. Nije bilo Srbina, Hrvat i to.

▼ **Kako gledate na svoje učešće u NOB i da li biste isto uradili?**

Trebalo bi da deca uče u školi, trebalo bi deca da znadu ko je bio pobednik i ko je pobedio. Danas 90 godina imam, prva bi' uzela pušku da branim moju zemlju. Jer možeš ti na vlasti da si, ali u pitanju je moja zemlja, ona mora da se brani, deco, uvek.

▼ **Koja su najbitnija dostignuća društva tadašnje Jugoslavije? Šta danas nedostaje društvu, a što je postojalo u to vreme?**

Sviđalo mi se bratstvo i jedinstvo, niti si ti bila Srbina, niti ja Šokac, niti on Turčin. Svi smo bili isti. Ja sam bila Seka, ti si bila ovo, on je bio ono... I ovo sa crkvom me mnogo vređa što se popovi mnogo mešaju. On je učio fakultet isto kao i ti. Da li je iko dokazao da ima boga? Evo, po meni, dušo, ja nikad boga nisam opsovala, jer za mene njega nema. Ali majku švapsku, to mi je... „Jebem ti majku švapsku”, to mi je najgora reč u životu koju ja čujem. A boga, ja nikad nisam opsovala boga. Ja sam činila zlo Nemcima, pa kad zavežemo tanak konopac s bandere ove na onu stranu, pa kad zapne, pa padne... Pa taj bog da postoji, ne bi logora bilo. Znaš kol'ko je male dece pobijeno? Redovno idem, obilazim logore po Austriji, imam tu slike... I polažem venac na spomenik. Ja stanem ispod zastave i polažem venac tu. Pa bog... pa video bi valjda da spase tu decu. I sada jedna crkva moli se sa levom, [druga, prim d.m] moli se s desnom rukom. Kome da se molim? Popovi me vređaju jako...

Jel' nam je bilo loše? Nije. Gde god si otišao, žena isto kao i muškarac platu [dobija, prim. d.m] isto. Deset dinara na sat sam imala ja, deset dinara on na sat, isto je bilo sve. A sada? Imali smo slobodu, mogao si da pričaš šta god hoćeš. Jeste, ako vlast ujedeš, ideš u zatvor. To bi trebalo i danas da je. Mogao si da putuješ gde hoćeš, da spavaš na ulici gde hoćeš, niko nije smeo da te takne. Ako te takne, u

zatvor. Ako se pobiješ, ko je jači taj pobeđuje. A izgubili smo slobodu zbora i dogovora, i ti više nemaš niti komšiju niti šta. Dobili smo veliku zavist i odjedared veliko bogatstvo. A otkud su te pare? Milioneri odjedared. Otkud su ti milioneri? Ali meni je 90 godina, ja još par godina pa će komšije da kažu: „Uh, fali baba Seka.”

▼ **Koji bi bio odgovarajući odnos prema toj prošlosti?**

Poštovanje, poštovanje. Poštovanje i poštovanje i poštovanje. Kao što se sad poštuje onaj rat, nekad što je bio... Prvi svetski rat. Moje bi trebalo samo da se uči da se brani ova zemlja, da čuvate domovinu vašu, jer bez nje nema ništa.

▼ **Da li ima danas fašizma? U kom obliku? Kako ga prepoznajete?**

Mislim da se pojavljuje. Pa znaš kako: Ne valja ovaj, ne valja ovaj, ne valja ovaj... Sa fašizmom niko valjao nije.

Nikola Milikić

Narodnooslobodilačka borba i njena revizija u udžbenicima istorije na postjugoslovenskom prostoru

Retki su događaji koji su u tolikoj meri uticali na istoriju čovečanstva, koliko je to učinio Drugi svetski rat. Izazvan fašizmom, ideologijom koja bez rata ne može, doneo je strahovita razaranja, neshvatljive brojke ljudskih žrtava i materijalnih gubitaka, razorena društva i etička načela. Međutim, ono što je za sobom ostavio jeste vrednosna lekcija u vidu traumatičnog iskustva, koja je morala da nas nauči da se tako nešto više ne sme ponoviti. Ta istorijska lekcija, smatralo se, trebalo je da bude jednostavna – zna se ko je pobednik a ko poražen; ko je bio žrtva, ko heroj, a ko zločinac. Glavni nosilac te lekcije bio je antifašizam, nastao kao odgovor na fašističku ideologiju, upozoravajući na njene ciljeve još pre izbijanja rata koji će poprimiti svetske razmere.

Na prostoru Jugoslavije Drugi svetski rat je pokazao svoje najmračnije lice kroz rasizam, nacionalni šovinizam, sukob ideologija, građanski rat, krvavi i zamršeni sukob okupatora, njegovih saradnika i pokreta otpora. I u ovom slučaju istorijska lekcija je trebalo da bude jednostavna. Porazen je bio okupator – Nemačka sa svojim saveznicima i fašizmom kao ideologijom; ali i širokim dijapazonom onih koji su odlučili da im pridu, i na određen način, aktivno ili pasivno, podrže njihovu politiku. Pobednik je bio partizanski pokret, a borba koju je vodio pamtila se kao narodnooslobodilačka. On je obnovio Jugoslaviju, sa *socijalizmom* kao novim državnim uređenjem i *antifašizmom* kao oružjem kojim je ta pobjeda izvojevana. Antifašizam je bio kruna oslobodilačkih ratova i središnji sadržaj oslobodilačke kulture sećanja.⁴¹ On je bio internacionalan i dokazan u borbi, što je posleratnom režimu pomoglo u međuetničkom pomirenju jugoslovenskih naroda.

Ovaj narativ održao se koliko i sama Jugoslavija. Vreme će pokazati da na ovom prostoru prošlost nije uklesana u kamenu, već je i te kako živa tema i promenjiva stvar. Ona će uvek imati zadatak učiteljice života, ali ono što podučava – zavisice od trenutnih potreba onih koji je pišu. Raspad Jugoslavije na etničke države doveo je do promene sagledavanja zajedničke prošlosti jugoslovenskih naroda. Kako bi se negirao razlog za postojanje Jugoslavije i opravdalo njeno razbijanje, bilo je neophodno srušiti stubove njenog legitimiteta – narodnooslobodilačku

⁴¹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, str. 411.

borbu i partizanski pokret, dok je antifašizam, kao civilizacijsko opredeljenje Evrope, bilo potrebno grubo etnocentrirati.⁴² Zbog toga je prvo bilo neophodno promeniti kolektivno, nacionalno sećanje. Bilo je neophodno pokazati kako je Jugoslavija bila tamnica naroda, a nekada jugoslovensko „mi“ podelilo se na etničke „nas“ i „njih“.⁴³

Prepravljjanje prošlosti prvo je započeto u udžbenicima za nastavu istorije, i to, pre svega, zbog njihove funkcije. Namenjeni su budućim generacijama koje će voditi zemlju, zbog čega neminovno u sebi nose određene vrednosti koje državni sistem smatra poželjnim. S promenom društvenog sistema, naročito kad je prelaz toliko grub kao na primeru prostora bivše Jugoslavije, dolazi i do promene sistema vrednosti koji je neophodno što pre usvojiti. S druge strane, pošto u načelu predstavljaju sintezu historiografski dokazanih i prihvaćenih činjenica, udžbenici se uzimaju kao neprikosnovena i *apsolutna istina*. To sistemu koji ih piše omogućava da reviziju istorije proglasi za opštepoznatu i historiografski utvrđenu činjenicu, iako se u historiografiji i dalje vode otvorene rasprave oko nekih pitanja.

Pošto Jugoslavija više ne postoji, udžbenici istorije novih nacionalnih država više nisu bili u obavezi da jednako predstavljaju istoriju svih jugoslovenskih naroda. „Mi“ smo konačno dobili glavnu ulogu u udžbenicima i priliku da saopštimo svoju verziju istine. Udžbenici, dakle, grade svoje etnocentrične verzije prošlosti. Treba naglasiti da čak ni udžbenici jedne države ne daju uvek istu sliku prošlosti, što se može objasniti kao posledica promene režima. Odličan primer predstavljaju analizirani udžbenici iz Srbije, kod kojih se može uočiti jasna razlika između onih koji su štampani tokom devedesetih i onih nakon 2000. godine, i smene dotadašnje vlasti. Tako je kod prvih Drugi svetski rat predstavljen kroz specifičnu konfuziju koja je i inače obeležila vreme vladavine Slobodana Miloševića.⁴⁴ Iako je zadržana retorika historiografije socijalističke Jugoslavije, javljaju se i prve premise nacionalističke revizije prošlosti, koje će uzeti puni zamah s krajem pomenutog režima. Udžbenici štampani od 2000. godine kao svoj prvenstveni zadatak stavili su reinterpetaciju i reviziju Drugog svetskog rata.⁴⁵

Kako bi se građanski rat, u kome je Jugoslavija nestala, učinio ideološki opravdanim i psihološki mogućim,⁴⁶ bilo je neophodno pokazati kako se Drugi svetski rat zapravo nikad nije ni završio, a stara neprijateljstva samo su bila zamaskirana *bratstvom i jedinstvom*. Posegnulo se za njegovim žrtvama, a herojima i zločincima, pobednicima i poraženima pomešane su uloge. Učesnici

⁴² T. Kuljić, „Anti-antifašizam“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur: M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 58.

⁴³ D. Stojanović, „Udžbenici istorije kao ogledalo vremena“, u: *Ulje na vodi, ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, str. 106.

⁴⁴ D. Stojanović, „Revizija revizije – ‘1941’ u udžbenicima istorije u Srbiji“, u: *Kultura sećanja – 1941; Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur: S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević, Zagreb 2008, str. 158.

⁴⁵ Isto, str. 159.

⁴⁶ D. Stojanović, „Interpretacije istorije, promene sistema vrednosti u Srbiji“, u: *Građanske i negrađanske vrednosti u Srbiji: Vreme posle Miloševića*, ur: O. Listhaug, S. P. Ramet, D. Dulić, Novi Sad 2010, str. 213.

narodnooslobodilačke borbe, neprikosnoveni pobednici u Drugom svetskom ratu, polako počinju da gube svoje mesto u novoj kulturi sećanja. Jugoslovenstvo partizanskog pokreta bilo je potrebno prekrojiti u istoj meri koliko i internacionalistički duh njihovog antifašizma, kako to smatra sociolog Todor Kuljić.⁴⁷ Tako je, na primer, za udžbenike istorije objavljene u periodu od 1991. do 1999. godine u Srbiji od najveće važnosti bilo isticanje srpske nacionalne pripadnosti „većine partizana“. Suprotstavljene strane više nisu bile jugoslovenski partizani i fašistički okupatori, već srpski partizani i hrvatske ustaše.

Nakon promene režima u Srbiji 2000. godine, trebalo je još decidnije napraviti otklon prema svemu što se smatralo za komunističko i jugoslovensko. Narodnim herojima iz Drugog svetskog rata se oduzimaju nazivi ulica, institucija, sportskih dvorana i slično. Međutim, *damnatio memoriae* partizanskog pokreta i narodnooslobodilačke borbe najočigledniji je u udžbenicima istorije objavljenim nakon 5. oktobra 2000. godine. Partizanskom pokretu se oduzima jedinstveno pravo na antifašizam; pojavljuju se alternative koje je trebalo da posluže kao pravi predstavnici svojih naroda, a njegov pijedestal pobednika u ratu trebalo je uprljati revizijom prošlosti.

Revizija Narodnooslobodilačke borbe u udžbenicima istorije počinje promenom slike o 27. martu kao datumu koji je nosio određenu istorijsku težinu. Stav historiografije socijalističke Jugoslavije prema ovim dešavanjima bio je dosta jasan – 25. mart i potpisivanje protokola o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu smatrani su izdajom države, ali i gušenjem antifašističkih osećanja kod naroda. Samim tim, 27. mart je bio oličenje antinemačkog raspoloženja i želje za slobodom kod većeg dela stanovništva.⁴⁸ S tim se slažu i srpski udžbenici objavljeni tokom devedesetih, uz isticanje da je pristupanje „izazvalo ogorčenje naroda, koji je taj akt vlade ocenio kao *potpuno izdajstvo*“.⁴⁹ (naglasio N.M.) Suprotno ovome, za analizirane udžbenike istorije objavljene nakon 2002. godine događaji od 27. marta dobijaju izrazito negativno mesto u kulturi sećanja. Bilo je neophodno prikazati napuštanje Trojnog pakta kao pogubno po narod, i to posebno po srpski narod. Grešku 27. marta nije mogao da počini srpski narod – ona je sigurno uvezena sa strane – tako da se u pomenutim udžbenicima istorije, ali i u revizionističkoj historiografiji, krivica svaljuje isključivo na britansku obaveštajnu službu. Time se akteri puča karakterišu kao strani plaćenici, a narod na demonstracijama kao obmanut. Iz pojedinih udžbenika⁵⁰ nestaje i poznati poklič „Bolje rat nego pakt!“. Udžbenici iz Srbije, umesto da objasne šta se dogodilo 25. i 27. marta, u stvari postavljaju sugestivno pitanje – šta se *dobilo* 25, a šta *izgubilo* 27. marta. Da li je *bolje pakt nego rat*?

⁴⁷ T. Kuljić, *Anti-antifašizam*, str. 58.

⁴⁸ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, 1. tom, Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*, Beograd 1988, str. 376-378.

⁴⁹ H. Гаћеша, Д. Живковић, Љ. Радовић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд 1998, str. 171.

⁵⁰ С. Рајић, К. Николић, Н. Јовановић, *Историја за 8. разред основне школе*, Београд 2006.

Antifašističko raspoloženje naroda, Komunistička partija Jugoslavije i probritansko raspoloženje viših slojeva uglavnom se navode kao glavi činioci u demonstracijama 27. marta kod većine analiziranih udžbenika Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore i Slovenije. Kad je reč o samom vojnom puču, udžbenici istorije navode, kao i oni u Srbiji, presudnu ulogu britanske obaveštajne službe. Ovaj momenat se može predstaviti kao odgovor komunističkoj kulturi sećanja, koja je u posleratnom periodu favorizovala ulogu KPJ u pomenutim dešavanjima.

Podizanje ustanka protiv okupatora na prostoru Jugoslavije bilo je od velike važnosti za posleratni socijalistički režim. Njime je dokazivana želja za slobodom, ali i želja za korenitim promenama kod jugoslovenskih naroda. Datumi podizanja ustanaka su tokom postojanja socijalističke Jugoslavije slavljani kao važni datumi – 7. juli u Srbiji, 13. juli u Crnoj Gori, 22. juli u Sloveniji, 27. juli u Hercegovini i Hrvatskoj i 11. oktobar 1941. godine u Makedoniji. Međutim, revizija istorije na prostoru bivše Jugoslavije pokazala je da ni ostali datumi nisu „bezbedni“, već da su i te kako podložni revalorizaciji. Jedna od prvih „žrtava“ ove promene bio je i datum podizanja ustanka. Žikica Jovanović Španac je 7. jula u Beloj Crkvi, kako se navodi u udžbeniku iz 2002. godine, „ubio (...) dva srpska žandarma, što je kasnije proglašeno za dan ustanka“.⁵¹ Naglašavanjem da su na meti bili „srpski žandarmi“, a ne nemački kolaboranti, potpuno se negira da je to zapravo bio početak ustanka. Autori to vrlo jasno iskazuju u sledećoj rečenici: „Na taj način trebalo je označiti prednost komunista u oslobodilačkoj borbi nad četnicima i naglasiti njenu revolucionarnost.“⁵² Dakle, prema navođenju autora može se zaključiti da 7. jula nije počeo ustanak, već građanski rat; umesto Dana ustanka, to je postao dan u kome je ustao Srbin na Srbina.⁵³ Time mu je oduzeta pozitivna konotacija koju je do tada nosio. Da ovo nije puka želja autora istorijskih udžbenika, već zvanična politika koju vlast u Srbiji vodi od 2000. godine, govori činjenica da je 2006. godine donet Zakon o rehabilitaciji,⁵⁴ kojim su dvojica ubijenih žandara rehabilitovana kao „žrtve komunističkog terora“.⁵⁵ Na ovom mestu je bilo neophodno ponuditi alternativu upravo odbačenom događaju. Za autore pomenutog udžbenika „najznačajniji događaj u razvoju ustanka u ovom periodu dogodio se 31. avgusta kada je Jaderski četnički odred, pod komandom potpukovnika Veselina Misitre, oslobodio Loznicu“. Napad, iako organizovan na brzinu, bio je impresivan po rezultatu: oslobođen je prvi grad u okupiranoj Evropi“.⁵⁶ (naglašeno u originalu,

⁵¹ К. Николић, Н. Жутић, М. Павловић, З. Шпадијер, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд 2002, стр. 168.

⁵² Isto.

⁵³ Т. Кулјић, *Anti-antifašizam*, стр. 58.

⁵⁴ „Закон о рехабилитацији“, Службени гласник Републике Србије, LXII, 33/2006, Београд 17. 4. 2006; citirano u: М. Радановић, „Законодавна политика Владе Републике Србије (2004-2011) у служби ревизије прошлости. Закон о рехабилитацији и његова примена као парадигма историјског ревизионизма у Србији“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur: М. Бешлин, Р. Атанасковић, Нови Сад, 2012, стр. 86.

⁵⁵ М. Радановић, *Законодавна политика*, стр. 88.

⁵⁶ К. Николић и др. *Историја* 3/4, 2002, стр. 174.

N.M.) Na taj način ustanak protiv okupatora dobija nov datum, novo mesto i nove heroje. Ono što autori ne pominju jeste činjenica da su četnici Loznicu predali Nemcima bez borbe 10. oktobra iste godine.⁵⁷

Kod analiziranih hrvatskih udžbenika ustanak je takođe prikazan iz etnocentričnog ugla. Ustanak više nije nosio datum 27. jula, kada je slavljen tokom socijalističke Jugoslavije: „Prvi partizanski odred u Hrvatskoj (i uopće na jugoslavenskom prostoru) osnovali su Hrvati u okolici Siska 22. lipnja [juna] 1941. (...) Taj je partizanski odred već sljedećeg dana izveo diverziju na železničkoj pruzi (...)“⁵⁸ Promena datuma je u konstrukciji prepravljene prošlosti u Hrvatskoj trebalo da obezbedi prostu tezu – da je hrvatski ustanak počeo pre srpskog, a naglašavanje toga je od presudne važnosti za nacionalizovani antifašizam.

Partizanski pokret i narodnooslobodilačka borba svoje revizije u udžbenicima istorije doživljavaju kroz javljanje alternativnih i rehabilitovanih pokreta s prostora Jugoslavije, upravo onih koji su se nakon 1945. godine smatrali saradnicima okupatora. Bilo je bitno pokazati kako partizanski pokret nije bio jedini nosilac antifašizma, odnosno da je postojala nacionalistička alternativa komunističkom antifašizmu i njegovom jugoslovenstvu. Kako bi se stvorio pandan partizanskom pokretu, bilo je neophodno insistirati na onim činjenicama koje je isticala historiografija socijalističke Jugoslavije kada je u pitanju bio Narodnooslobodilački pokret. Dakle, prvo se moralo dokazati da je četnički pokret prvi pokret otpora u Jugoslaviji, ako ne i u Evropi. Tako se kao polazna tačka uzima 11. maj⁵⁹, odnosno dolazak Dragoljuba Mihailovića na Ravnu Goru i uspostavljanje štaba Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO). Iako ovo ne znači i početak oružanog otpora, odnosno borbe, navedeni datum ima ulogu da dokaže kako je četnički otpor počeo mnogo pre partizanskog, koji je, kako se to često ističe, čekao do napada Nemačke na Sovjetski Savez. Oduzimanje datuma partizanskom pokretu jasan je pokazatelj promene u kulturi sećanja tadašnjih vlasti. Više se nije slavio 7. juli, nekada Dan ustanka, a uspostavljanje 11. maja kao dana pravog ustanka poslužilo je i kao fasada za proslavu Dana pobjede nad fašizmom, koji se u Evropi slavi 9. maja. Tako, 2004. godine niko od predstavnika srpskih vlasti nije prisustvovao obeležavanju šezdesetogodišnjice od kraja Drugog svetskog rata, ali zato jeste 11. maja proslavi na Ravnoj Gori, koju je finansirala država.⁶⁰ Nakon uspostavljanja novog datuma, moralo se dokazati da je četnički pokret bio značajniji od partizanskog. Samim tim se poručivalo da je nacionalizovani antifašizam bio bolji od „uvezenog“. Tako se u udžbeniku iz 2002. godine navodi: „Sve nemačke analize iz najranije faze razvoja otpora u Srbiji ukazuju na opasnost

⁵⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1919-1988, 2. tom, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, Beograd 1988, str. 109.

⁵⁸ I. Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, Zagreb 1999, str. 74.

⁵⁹ K. Николић и др, *Историја 3/4*, 2002, str. 166.

⁶⁰ D. Stojanović, „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac“, u: *Ulje na vodi, ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, str. 136. Takođe videti u: T. Kuljić, *Anti-antifašizam*, str. 57.

od srpskih nacionalista, okupljenih oko bivših jugoslovenskih oficira („komita, četnika“). Srpski nacionalni pokret koji se stvarao, bio je potencijalno daleko veća opasnost od komunista.“⁶¹

Ova tendencija prvo se pominje pri opisu pomenutog ustanka koji je tokom 1941. godine trajao na teritoriji Srbije: „*Srpski ustanak* (naglasio N.M) ugušen je u krvi. Njegovi rezultati bili su minimalni, nikakav uspeh trajnije vrednosti nije postignut, a ustaničke žrtve i stradanje naroda bili su nemerljivi. Ustanak je otvorio i srpsko-srpski raskol koji će ostaviti najdugotrajnije posledice po dalji razvoj rata i u Srbiji i u Jugoslaviji.“⁶² Pored toga što se navođenjem ustanka kao srpskog etnocentrižuje i vadi iz konteksta opšteg ustanka širom jugoslovenske teritorije, njegovi rezultati se nipodaštavaju do te mere da se velika slobodna teritorija, Užička republika, ni ne pominje u citiranom udžbeniku. Takođe, dati opis predstavlja uvod u građanski rat, kome udžbenici istorije objavljuvani nakon 2000. godine daju više prostora i značaja nego oslobodilačkoj borbi.

Glavni krivac za izbijanje građanskog rata, prema mišljenju autora pojedinih udžbenika, jeste partizanski pokret. Tako se za početak građanskog rata uzima sukob od 29. oktobra, „u selu Karanu, kada partizani napadaju lokalne četničke snage“.⁶³ Mihailović, očigledno dosledan svojoj politici da sačuva narod „3. novembra pokušava da zaustavi plamen građanskog rata. Upućuje Titu pismo u kome traži obustavu neprijateljstava (...)“.⁶⁴ Prikaz Mihailovića kao pacifistički nastrojenog vojskovođe u trenucima građanskog rata, prosto ne odgovara istorijskim činjenicama. Autori u udžbenicima ne navode, na primer, napad četnika na Užice, koji je započeo upravo početkom novembra.⁶⁵ Ne navodi se da je Dragoljub Mihailović digao opsadu Valjeva i Kraljeva, jer mu je u tom trenutku bilo bitnije da uništi partizane, a ne okupatore.⁶⁶ Dakle, teško je reći da je poziv na prekid neprijateljstava mogao stići sa četničke strane. Autori udžbenika dalje navode: „Umesto toga, Tito sve snage koncentriše ka Ravnoj Gori kako bi se izvršio napad na Mihailovićev štab“,⁶⁷ čime se sva krivica građanskog rata svaljuje na Narodnooslobodilački pokret.

Sledeći korak u promeni percepcije četničkog pokreta bila je kolaboracija. Pošto se njihova kolaboracija s okupatorima nije mogla sakriti, ona se na sve načine rasterećivala negativne konotacije. Ta *funkcionalna kolaboracija*⁶⁸ morala se predstaviti kao nužno zlo kako bi se sačuvalo srpski narod, ali i uništili partizani. S druge strane, bilo je neophodno dokazati da su i partizani sarađivali s

⁶¹ К. Николић и др, *Историја* 3/4, 2002, стр. 168.

⁶² Isto, str. 179.

⁶³ Isto, str. 177.

⁶⁴ Isto, str. 177.

⁶⁵ B. Petranović, *Jugoslavija II*, str. 110.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ К. Николић и др, *Историја* 3/4, 2002, стр. 177.

⁶⁸ T. Kuljić, *Anti-antifašizam*, str. 59.

okupatorima, te da je njihova kolaboracija išla mnogo dublje i imala mnogo gore posledice. Prvo što se može primetiti jeste prostor koji se posvećuje pregovorima četnika i partizana s Nemcima. Kod prvih se brzo zaključuje da su pregovori bili bezuspešni, ali i da su motivi za te progovore „bili spasavanje naroda“.⁶⁹ Daleko više prostora i detalja daje se pregovorima partizana s Nemcima. Tako se navodi da je bilo „oko 40 sastanaka, uglavnom oko Zagreba“,⁷⁰ te da je „najznačajnija karakteristika ovih pregovora bio stav partizanske delegacije da će ratovati protiv zapadnih saveznika zbog uskoklasnih interesa: pobeđe u građanskom ratu“.⁷¹ Pošto se ovi pregovori u udžbenicima datiraju u 1943. godinu, nejasno je zašto se naglašava spremnost partizana da ratuju protiv saveznika u slučaju njihovog iskrcavanja, kada se upravo u tom trenutku menja stav saveznika prema partizanima i kreće njihova direktna saradnja.

Daljim opisom događaja jasno se može zaključiti da partizani nisu došli da oslobode, već da okupiraju Srbiju. U jednom udžbeniku iz 2005. godine završne partizanske operacije se predstavljaju kroz naslov lekcije „Ofanziva na Srbiju“, u kojoj se događaji opisuju na sledeći način: „Koncentrisanje partizanskih snaga za odlučujući *napad na Srbiju* izvršeno je krajem jula 1944. godine. (...) Početkom avgusta partizanska vojska je započela surove borbe s vojskama koje su *branile Srbiju*. (naglasio N.M)“⁷² Ne samo da su u datom primeru partizani predstavljani kao napadači na Srbiju, već su vojske kolaboranata i okupatora predstavljene kao branioци, čime je grubo izvršena revizija prošlosti i zamena uloga aktera događaja. Ovu sliku odlično upotpunjuju izjave pojedinih predstavnika vlasti nakon 2000. godine, da oni oslobođenje Beograda ne smatraju oslobođenjem već okupacijom,⁷³ ime ne samo da su partizani predstavljani kao neprijatelji, već je i sebi pripisana zasluga za ispravljanje ove *istorijske greške*.

Kako zaključuju pojedini istoričari, datim primerima je „poraz četnika (...) izjednačen s porazom Srbije, čime joj se oduzima njena partizanska antifašistička tradicija, kao i činjenica da se, zajedno s drugim jugoslovenskim narodima, našla na strani sila pobednica kao važan saveznik“.⁷⁴ U pokušaju da pojam antifašizma razvuku na četnički pokret, kako bi se i on našao na pobedničkom postolju, autori udžbenika učinili su upravo suprotno – odatle su skinuli Srbiju i gurnuli je u tabor poraženih.

Hrvatski udžbenici alternativu partizanskom pokretu traže u Hrvatskoj seljačkoj stranci i njenom doprinosu Narodnooslobodilačkoj borbi: „Sudjelovanje uglednih pripadnika Hrvatske seljačke stranke u antifašističkoj borbi mnogo je značilo za tu borbu, jer joj je privlačilo i uključivalo u nju sve više hrvatskih

⁶⁹ С. Рајић и др, *Историја* 8, 2006, стр. 146.

⁷⁰ Isto, стр. 147.

⁷¹ Isto.

⁷² С. Рајић и др, *Историја* 8, 2006, стр. 150.

⁷³ D. Stojanović, *Tumačenje istorije*, стр. 135.

⁷⁴ D. Stojanović, *Revizija revizije – 1941*, стр. 163.

seljaka i gradskog stanovništva⁷⁵. Samim tim, prikaz sudbine koju su doživeli članovi stranke koji su prišli otporu, za autore udžbenika predstavlja sliku hrvatskog naroda u posleratnoj Jugoslaviji: „Na žalost, komunisti (...) počeli su već pri kraju rata progoniti sve one pristaše koji su se zalagali za uspostavljanje demokratskog poretka. Među progonjenima bilo je najviše iz Hrvatske seljačke stranke.“⁷⁶ Kako to jedan udžbenik još bolje oslikava: „Na taj su način izigrani HSS-ovci prekasno shvatili da KPJ u novoj Jugoslaviji uspostavlja totalitarni oblik vlasti u kojem će diktaturu provoditi komunisti.“⁷⁷ Isticanjem Hrvatske seljačke stranke kao nosioca autohtonog hrvatskog antifašizma, ocrtava se jasna politika hrvatskih vlasti: „Antifašizam da, komunizam ne!“⁷⁸ Na taj način se u Hrvatskoj antifašizam nacionalizuje, i istovremeno čisti od Srba i levice.⁷⁹

S druge strane, u pojedinim bivšim jugoslovenskim republikama revizija partizanskog pokreta još uvek nije ušla u udžbenike istorije. Bosansko hercegovački udžbenici zadržavaju pozitivan stav o Narodnooslobodilačkom pokretu, preuzimajući tako stanovište historiografije socijalističke Jugoslavije. Isticano je jugoslovenstvo i internacionalistički antifašizam, a poredama partizanskih jedinica „konačno su bili zaustavljeni negativni procesi koji su u predratnom periodu, a posebno nakon okupacije vodili produbljivanju jaza između srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva“⁸⁰. S tim se slaže i jedan analizirani crnogorski udžbenik, štampan 2003. godine: „Osnovni cilj borbe bili su: nacionalno oslobođenje, bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda, borba protiv starog poretka i stvaranje nove Jugoslavije.“⁸¹

Revizija partizanskog pokreta i njegove borbe neposredno je izvršena i promenom slike domaćih kolaboranata i otvorenih nemačkih saradnika. Njihova rehabilitacija počinje još osamdesetih, sa slabljenjem tadašnjeg režima nakon smrti Josipa Broza Tita i koketiranjem režimskih elita s nacionalizmom. Ponovo, u ovome prednjače hrvatski i srpski udžbenici istorije; kod prvih – odmah nakon raspada, kako bi se napravio otklon od Jugoslavije, a kod drugih – nakon promene vlasti 2000. godine. U srpskim udžbenicima istorije dolazi do promene u vrednovanju „vlade nacionalnog spasa“ Milana Nedića, što se poklapa s težnjama postmiloševićevskog režima za njegovom rehabilitacijom u kolektivnom sećanju. Dovoljno govori činjenica da revizionistički nastrojeni istoričari pokušavaju da predstave Nedića kao „srpsku majku“, dok ga „patriotski“ intelektualci

⁷⁵ I. Perić, *Povijest VIII*, 1999, str. 79.

⁷⁶ Isto, str. 79-80.

⁷⁷ J. Jurčević, M. Radić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, Zagreb 2004, str. 95.

⁷⁸ T. Kuljić, *Anti-antifašizam*, str. 59.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Z. Šehić, I. Kučuk-Sorguč, *Historija-Istorija-Povijest*, Udžbenik za četvrti razred gimnazije, Sarajevo 2005, str. 124.

⁸¹ N. Mršulja, L. Radulović, Ž. Drinčić, Z. Pejović, *Istorija za I i II razred srednjih stručnih škola*, Podgorica 2003, str. 264.

svrstavaju u sto najznačajnijih Srba.⁸² Na kraju, normalizacija kvislinga u srpskim udžbenicima istorije sprovedila se i zaobilaženjem činjenica koje direktno svedoče o karakteru kolaboracionističkog režima. Tako se ne pominje činjenica da su kao razlog odmazde nad civilima, pored nemačkih vojnika, od novembra 1942. bili uključeni i pripadnici srpskih kolaboracionističkih jedinica, što jasno pokazuje odnos nemačkih vlasti prema značaju tih jedinica.⁸³ Takođe se ne pominje sudbina hiljada Jevreja, za čije je zatvaranje i odvođenje u logore bio direktno zadužen Nedićev režim.⁸⁴ Dobijena slika iz srpskih udžbenika odgovara tendencijama revizionističkih istoričara da Nedićev režim prikažu kao funkcionalnu kolaboraciju, a ne kao realnu.

Kad je u pitanju odnos prema ustaškom režimu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, sličnu tezu o funkcionalnoj kolaboraciji zastupaju analizirani hrvatski udžbenici istorije. Bilo je potrebno posebno naglasiti da su ustaškom režimu, isto kao i Nedićevoj vladi, ruke bile vezane u odnosu na nemački diktat. Za sve što je taj režim radio bili su krivi nemački okupatori. Drugi udžbenik, takođe objavljen 1999. godine, odlazi toliko daleko da otvoreno negira fašističku i rasističku ideologiju ustaškog pokreta, navodeći da su „pod pritiskom Njemačke donesene zakonske odredbe koje su se temeljile na rasnoj pripadnosti osoba, a posebno su bile usmjerene protiv Židova i Roma“.⁸⁵

Sve ovo se kroz udžbenike dosta vešto nivelirše željom hrvatskog naroda za sopstvenom državom. Čak i da se karakter i zločini ustaškog režima otvoreno kritikuju, nema kritike kad je ta želja u pitanju: „Kad se govori o NDH, treba razlikovati ustaški režim u toj državi i želju Hrvata da imaju svoju samostalnu državu. Mnogi Hrvati nisu podržali ustaški režim, (...) ali podržali su potrebu hrvatskog naroda da ima i sačuva nacionalnu državu, nezavisnu i od druge Jugoslavije, koju su komunisti nastojali uspostaviti.“⁸⁶

U hrvatskim udžbenicima se, takođe, raspravlja pitanje o kojima historiografija još uvek nije dala konačan sud – pitanje Blajburga i njegovih „heroja“ i „zločinaca“. Državna komemoracija u Blajburgu u potpunosti prati udžbenike. Po mišljenju i jednih i drugih krivci su komunisti, koji su tokom izvođenja svoje revolucije težili da eliminišu sve neistomišljenike. Međutim, u senci rata devedesetih nije bilo dovoljno sve svaliti na jugoslovenske komuniste, čiji se sistem u tom trenutku već uveliko urušio. Bilo je potrebno dodati još jednu, nacionalističku crtu dešavanjima u Blajburgu. Tako udžbenik štampan 1999. godine daje sledeće objašnjenje: „(...) Prva i Treća jugoslavenska armija imale su u svom sastavu mnogo bivših četnika. (...) srbijanski četnici Draže Mihailovića napustili su svog dotadašnjeg vođu (...). Na njihovim šajkačama, umjesto četničke

⁸² T. Kuljić, *Anti-antifašizam*, str. 56.

⁸³ M. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, стр. 177.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ J. Jurčević, M. Radić, *Povijest VIII*, Zagreb, 2004, str. 82.

⁸⁶ I. Perić, *Povijest VIII*, 1999, str. 70.

kokarde, našla se otada partizanska crvena zvijezda petokraka. Ti bivši četnici, postavši partizani, i dalje su zadržali u sebi mržnju prema svemu što je hrvatska i katoličko. Tu mržnju su iskazivali posvuda prolazeći kroz hrvatska sela i gradove (...).⁸⁷ Sličan odgovor mogao se čuti i na memoraciji u Blajburgu, gde su glavni počinioци ovih zločina bile „srbokomunističke oružane snage“.⁸⁸

Poslednji deo nad kojim je trebalo izvršiti reviziju, bila je jedna od najznačajnijih tekovina Narodnooslobodilačkog pokreta – stvaranje socijalističke Jugoslavije. Kao što je učenicima bilo potrebno pokazati jednostranu sliku o pruženom otporu tokom Drugog svetskog rata – u kome je „naš“ otpor bio najveći, a „naš“ narod podneo najveće žrtve tog rata – takođe je bilo potrebno pokazati šta je „naš“ narod dobio, a šta izgubio stvaranjem nove Jugoslavije. Iako se proces stvaranja novog državnog, ali i društvenog sistema odvijao paralelno s oslobodilačkom borbom projugoslovenski opredeljenih partizana, u analiziranim udžbenicima istorije akcenat se stavlja na drugačiju percepciju prošlosti. Etnocentrično predstavljanje u udžbenicima istorije najvidljivije je na primeru Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Iako većina analiziranih udžbenika prenosi skoro sve faze rada AVNOJ-a, mada dosta taksativno, evidentno je da je akcenat prvenstveno stavljen na stvaranje nacionalnih država, pa tek onda na obnovu Jugoslavije.

Bosanskohercegovački udžbenici pružaju primer strane koja je, generalno gledano, zadovoljna tekovinom rada AVNOJ-a i stvaranjem nacionalnih država. Njima se pridružuju makedonski udžbenici, koji kao glavne ciljeve Narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji navode „nacionalno oslobođenje i stvaranje makedonske države“,⁸⁹ kao i crnogorski udžbenici, koji ističu da je odlukom CASNO⁹⁰ „obnovljena (...) državnost Crne Gore kao federalne republike (...)“.⁹¹

Još etnocentričniji stav prema ovim događajima imaju hrvatski udžbenici. U njima se uspostavljanje Federalne Države Hrvatske stavlja na prvo mesto po značaju, dok se stvaranje Jugoslavije potiskuje u drugi plan. Čak i to stvaranje Hrvatske kao federalne države ne pripisuje se svim partizanima, već samo onima koji su zadržali osećaj nacionalne pripadnosti. Kao centralna ličnost se ističe „Andrija Hebrang, koji se kao komunist isto osjećao i Hrvatima, te vodio računa i o *hrvatskim nacionalnim interesima*“.⁹² (naglasio N.M) Ovaj primer ujedno predstavlja i jedini pozitivni primer narodnooslobodilačke borbe u većini analiziranih hrvatskih udžbenika istorije, ali se, opet, ne propušta prilika za stvaranjem alternative tekovinama NOB-a.

⁸⁷ Isto, str. 85.

⁸⁸ *Vijesnik* (15. svibnja 1995), str. 3, citirano u: V. Pavlaković, *Komemorativna kultura Bleiburga*, str. 185.

⁸⁹ Н. Велјановски, С. Младенвски, С. Кисилениовски, С. Наумовски, *Историја за VIII одделение*, Скопје 1998, str. 79.

⁹⁰ Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja (prim, n.m)

⁹¹ N. Mršulja i dr. *Istorija I-II*, 2003, str. 276.

⁹² I. Perić, *Povijest VIII*, 1999, str. 78.

Dok je, prema mišljenju autora pojedinih hrvatskih udžbenika, interese hrvatskog naroda čuvao Andrija Hebrang kao svojevrsni komunista nacionalista, kako je predstavljen, za autore srpskih udžbenika „*srpski komunisti ni tokom ni posle zasedanja nisu postavljali pitanja statusa Srbije u proklamovanoj federaciji u smislu razjašnjenja i preciziranja granica*“.⁹³ Pošto srpski komunisti nisu mogli jedini da snose krivicu za odluke, odnosno granice koje su tada utvrđene, u celu priču se uvode stari, provereni krivci: „Jedna razgraničenja zasnivana su na istorijskim, a druga na etničkim argumentima, onako kako je to odgovaralo Hrvatima i Slovencima.“⁹⁴ Ovakvu sliku daju udžbenici istorije štampani nakon 2000. godine, što potvrđuju i sledeći primeri: „Nacionalna politika KPJ definitivno je utemeljena na Drugom zasedanju AVNOJ-a (...). Ona je podrazumevala sužavanje srpske nacionalne teritorije i davanje državnosti narodima koji je do tada nisu imali (Makedonci, Albanci, muslimani). *Izražena kroz parolu 'bratstvo i jedinstvo', ovakva politika jugoslovenskih komunista bila je uperena protiv nacionalnih i državnih interesa srpskog naroda.*“⁹⁵

Tekovine Narodnooslobodilačke borbe – partizanski pokret, socijalizam, antifašizam i jugoslovenstvo – veličani su tokom trajanja socijalističke Jugoslavije. S nestankom te Jugoslavije, novonastale etničke države ne samo da napuštaju pomenute tekovine, već se otvoreno od njih distanciraju tražeći odgovarajuće alternative u reviziji prošlosti. Udžbenici istorije pokazali su se kao odličan poligon za testiranje novih verzija prošlosti, pa je tako Drugi svetski rat, kroz prikaz žrtava, kolaboranata, „našeg“ i „njihovog“ antifašizma, pokreta otpora i svih njegovih alternativa, pretrpeo korenitu revalorizaciju. Pobjeda Narodnooslobodilačkog pokreta morala se pokazati ili kao skupa ili kao lažna, a samim tim i novostvorena država kao neželjena i protivna interesima „našeg“ naroda. Tako partizanski pokret i Narodnooslobodilačka borba, od pobjednikâ i oslobodilaca, postaju okupatori, izdajnici nacionalnih ideja i tvorci „tamnice naroda“.

⁹³ К. Николић и др, *Историја* 3/4, 2002, стр. 189.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

Literatura

- Чалић Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013.
- Kuljić Todor, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
- Kuljić Todor, „Anti-antifašizam“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur: M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad, 2012.
- Pavlaković Vjeran, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990–2009“, u: *Kultura sjećanja – 1941; Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur: S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević, Zagreb, 2008, 167–193.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, 1. том, Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*, Beograd, 1988.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1919-1988, 2. том, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, Beograd, 1988.
- Radanović Milan, „Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004-2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur: M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad, 2012, 81–110.
- Stojanović Dubravka, „Revizija revizije – ‘1941’ u udžbenicima istorije u Srbiji“, u: *Kultura sjećanja – 1941; Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur: S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević, Zagreb, 2008, 157–164.
- Stojanović Dubravka, „Interpretacije istorije, promene sistema vrednosti u Srbiji“, u: *Građanske i negrađanske vrednosti u Srbiji: Vreme posle Miloševića*; ur: O. Listhaug, S. P. Ramet, D. Dulic, Novi Sad, 2010.
- Stojanović Dubravka, *Ulje na vodi, ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010.

Korišćeni udžbenici

- Гаћеша Никола, Душан Живковић, Љубица Радовић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд, 1998.
- Jurčević Josip, Marija Radić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, Zagreb, 2004.
- Николић Коста, Никола Жутић, Мирослав Павловић, Зорка Шпадијер, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд, 2002.
- Mršulja Nikola, Lovćenka Radulović, Željko Drinčić, Zdravko Pejović, *Istorija za I i II razred srednjih stručnih škola*, Podgorica, 2003.
- Рајић Сузана, Коста Николић, Небојша Јовановић, *Историја за 8. разред основне школе*, Београд, 2006.
- Perić Ivo, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, Zagreb, 1999.
- Šehić Zijad, Indira Kučuk-Sorguč, *Historija-Istorija-Povijest, Udžbenik za četvrti razred gimnazije*, Sarajevo, 2005.
- Велјановски Новица, Симо Младеновски, Стојан Кисилењовски, Светозар Наумовски, *Историја за VIII одделение*, Скопје, 1998.

Tamara Šmidling Antifašizam u Bosni i Hercegovini danas

Kontekst savremene BiH i „rastegljivost ideološke upotrebe antifašizma“⁹⁶

Savremena Bosna i Hercegovina je država nastala na poprištu krvavog rata vođenog 1992–1995, rata o čijoj se prirodi, uzrocima, pa i posledicama vode ogorčene debate, najčešće sa pozicija ustoličenog i dominirajućeg etnonacionalizma. Dejtonskim mirovnim sporazumom, iz novembra 1995, BiH je uređena kao država koja se sastoji od dva entiteta (Federacije BiH i Republike Srpske) i Distrikta Brčko koji ima poseban status. Rat koji je proizveo uništenu infrastrukturu, oko 100 000 poginulih i stradalih⁹⁷, te stotine hiljada raseljenih, traumatizovanih, osiromašenih i obespravljenih ljudi, na osnovama etničkog čišćenja i masovnih zločina, proizveo je jednu novu stvarnost za sve građane i građanke ove zemlje, stvarnost koju ljudi u BiH žive i dan-danas, skoro 25 godina od završetka rata. Ta stvarnost kreirana u ime nacije i njene nedodirljivosti i svetosti omogućila je i niz procesa koji su značili ekonomsko i političko ubijanje jednog *društva*, što je proces koji još uvek traje i kome se ne nazire kraj. Transformacija društvene i državne imovine u privatnu, kriminalne i pljačkaške privatizacije, brutalno uništavanje i sakaćenje javnih dobara i resursa, sužavanje, pa i potpuno ukidanje sfere socijalnih i radnih prava, samo su neki od ključnih procesa koji su se odvijali i još uvek se odvijaju iza dimne zavese nacija i nacionalnih interesa. Radi se o globalnim istorijskim tokovima mnogo širim od konteksta samo jedne države kakva je BiH. Njihovo je izvoriste i jezgro smešteno u period od kraja osamdesetih godina prošlog veka, a dejstvo im je po funkcionisanje BH društva fatalno gotovo u istoj meri kao rat i zločini.

Stvarnost pokolja, zločina i etničkog čišćenja zamenjena je, nakon rata, stvarnošću *tranzicije*, kao jednostavnom i elegantnom imenu za otklon od mračne prošlosti i (neizvestan) put u „srećnu, demokratsku budućnost“. Oni koji se na tom putu umore, pokleknu, stradaju, nazivaju se tranzicijskim gubitnicima/ama, što implicira da nisu bili/e dovoljno sposobni/e i vispreni/e da se snađu, prežive, uspeju. Oni drugi, mnogo malobrojniji, koji su na tom putu uspešni, ostvarili tranzicijski san, obogatili se i snašli, sačinjavaju tranzicijsku elitu, treba li reći nacionalnu, koja ima gotovo ekskluzivno pravo i moć da utiče na budućnost, ali i iznova kreira prošlost.

⁹⁶ Termin Todora Kuljića. Videti više: T. Kuljić, „Anti-antifašizam“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur: M. Bešlin, P. Atanacković, Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad, 2012, str. 55-70.

⁹⁷ Prema podacima Istraživačko dokumentacionog centra Sarajevo (IDC), 95 940 žrtava, dok se po procenama Haškog Tribunala taj broj kreće oko blizu 105 000. Dženana Halilović, „U BiH tokom rata stradalo 105.000 ljudi“, *Slobodna Evropa*, 31. mart 2011. godine. Dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/haski_sud_icty_demografski_podaci_zlocini_balkan_bih/3543031.html (15.06.2011)

Upravo na tački kreiranja nove i poželjne prošlosti postaje vidljiv i položaj antifašizma, i ideoloških upotreba i zloupotreba istog, kako od strane vladajućih nacionalnih elita, tako i od strane onih koji im se deklarativno suprotstavljaju i predstavljaju se čuvarima sećanja na antifašističko nasleđe, antifašističku borbu. Bez namere da se sve interpretacije i upotrebe antifašizma stave u isti koš, važno je sve ih podvrgnuti kritičkoj analizi i dati pregled osnovnih strategija koje se koriste u interpretaciji smisla, značaja i relevantnosti antifašizma za savremenu Bosnu i Hercegovinu.

Kultura sećanja u savremenoj BiH oblikovana je snažno dvema silama – homogenizujućim i isključivim nacionalnim naracijama, koje sve odreda period socijalističke Jugoslavije pamte kao period „tamnice naroda“, te navodno bezideološkom naracijom o demokratiji koja tek treba da bude izgrađena, a čije će konačno uspostavljanje značiti i konačan raskid s mračnom, totalitarnom, „komunističkom“ prošlošću. Obe te sile, svaka na svoj način, antifašizam prazne i „oslobađaju“ od njegovog istorijskog kontinuiteta, političkog sadržaja i neraskidive veze s levim političkim pokretima, posebno s Komunističkom partijom Jugoslavije. Paradoksalno je da se istovremeno državnost BiH oslanja na ZAVNOBIH (Zemaljsko antifašističko vijeće Bosne i Hercegovine), a kao dan državnosti proslavlja se 25. novembar, datum prvog zasedanja ZAVNOBIH u Mrkonjić Gradu. Tekovine ZAVNOBIH – ravnopravnost i jedinstvo svih naroda u BiH, danas su deklarativno utkane u temelje moderne državnosti Bosne i Hercegovine, dok se u praksi one propituju, opstruiraju, pa i otvoreno odbacuju u svim sferama života, i na svim nivoima vlasti.

Ne samo ZAVNOBIH, već i činjenica da su se neki od ključnih trenutaka Drugog svetskog rata i socijalističke revolucije odigrali upravo na teritoriji današnje BiH (prvo i drugo zasedanje AVNOJ-a, osnivanje Prve proleterske brigade, pet od sedam čuvenih neprijateljskih ofanziva itd), stavljaju ovu državu pred osetljiv zadatak čuvanja antifašističkog nasleđa, ali i kontinuirane potrebe da se antifašizam gaji kao istinska politička snaga u sadašnjosti.

Etnicizacija i istorijski revizionizam

Kada je na obeležavanju 76. godišnjice ustanka protiv fašizma predsednik Republike Srpske Milorad Dodik izjavio da je „antifašizam na ovim prostorima vlasništvo Srba“⁹⁸ značilo je to najeksplicitnije i najdirektnije izražavanje strategije etniciziranja antifašizma, koja je u BiH prisutna nekoliko poslednjih decenija.

Radi se verovatno o jednoj od najčešćih i najmoćnijih strategija ideološke obrade antifašizma, koju praktikuju nacionalno-političke elite, posebno ona

⁹⁸ Srna, „Dodik u Milici Gaju: Antifašizam vlasništvo Srba“, *Nezavisne novine*, 27. jul 2017. godine. Dostupno na: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-u-Milica-Gaju-Antifasizam-vlasnistvo-Srba/436453> (12.06. 2018)

srpska. Ovom strategijom, koja veoma dobro odražava širu politiku sećanja u RS, nastoji se pokazati kako je, istorijski posmatrano, većina antifašista u BiH dolazila iz redova srpskog naroda, te kako je antifašizam u suštini tek jedna od faza nacionalne borbe srpskog naroda protiv neprijatelja koji stalno vrebaju, spolja i iznutra. Tako „obrađenom“ antifašizmu pripisuje se etnički ekskluzivitet, u njegovo srce stavlja se nacionalizam, a oduzimaju se, ili prećutkuju, sva ona njegova svojstva po kojima je bio i ostao istorijski i politički relevantan i za sve druge narode na ovim prostorima - njegov emancipatorski potencijal, težnja ka socijalnoj pravednosti i jednakosti, poziv na bratstvo među narodima itd. Takođe, briše se jedna bitna karakteristika jugoslovenskog otpora fašizmu – njegov nadetnički karakter.

Strategija etnicizacije na taj način ne samo da iskripljuje istorijski antifašizam na postjugoslovenskim prostorima, već ga stavlja u službu daljih produbljivanja etničkih podela naglašavanjem da smo „samo mi uvek bili antifašisti“ (što podrazumeva da su drugi uvek i pretežno bili na suprotnoj, fašističkoj strani). Takođe, ova strategija često ide ruku pod ruku s revizionističkim tendencijama kojima se izjednačavaju partizanski i četnički pokret, i konstruiše se narativ o dva antifašistička pokreta u Srba.

Kako pokazuje Todor Kuljić, ove tendencije se mogu smestiti u jednu širu kategoriju „poslehladnoratovske instrumentalizacije antifašizma“, uz naglašavanje da je nacionalizovanje jugoslovenskog antifašizma počelo još u drugoj polovini osamdesetih godina, otvaranjem sporova oko udela jugoslovenskih naroda u Narodnooslobodilačkoj borbi.⁹⁹

Još jedan elemenat ove strategije je bitno pomenuti, a to je *dekomunizacija* antifašizma. Nije samo važno naglasiti da je antifašizam „naš“, već i da smo „mi“ uvek bili na pravoj strani istorije, što će reći da, shodno teoriji o dva totalitarizma, ustoličenoj u EU, mi nikada nismo bili fašisti, ali ni komunisti. Otuda potreba Milorada Dodika da se u istom govoru osvrne i na to kako „komunistička vlast u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji nije vratila narodu Potkozarja za žrtvu koju je dao, te da je taj kraj ostao pasivan, dok su razvijana druga mjesta koja su bila više na strani okupatora“¹⁰⁰.

Otuda i pojava da se mesta sećanja na antifašističku borbu i stradanje antifašista obeleže i preoznače nacionalnim i verskim obeležjima. Indikativan primer za to je Mrakovica¹⁰¹, na Kozari, mesto koje obeležava i čuva sećanje

⁹⁹ T. Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, Čigoja štampa, 2006.

¹⁰⁰ RTRS, „U Milića Gaju obilježena 76. godišnjica ustanka naroda protiv fašizma“, *Radio Televizija Republike Srpske (RTRS)*, 27. juli 2017. godine. Dostupno na: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=263133> (10.06.2018)

¹⁰¹ U sastavu Nacionalnog parka Kozara, na Mrakovici, nalaze se Spomenik Revoluciji, memorijalni zid i muzej posvećeni stradanju naroda Potkozarja tokom Drugog svetskog rata. Na ovom mestu se svake godine održavaju komemorativne svečanosti sa kojih politički vrh Republike Srpske upućuje poruke o tome na koji način je poželjno sećati se i tumačiti taj period istorije.

na jednu od najkrvavijih bitaka u Drugom svetskom ratu, a koje je u zvaničnoj politici sećanja RS odabrano za jedno od mesta s kojih se učvršćuje nacionalna naracija, kao i veza nacionalnog i verskog identiteta. O kakvom se nakaradnom shvatanju antifašizma radi pokazuje način na koji se, iz godine u godinu, obeležava godišnjica bitke na Kozari, uz prisustvo visokih zvaničnika republike Srpske i Srbije. S tog se mesta šalju poruke o neophodnosti ujedinjenja srpskih zemalja, uspostavlja se kontinuitet između NOB i zločinačkih ratova devedesetih, a zabranjuje se pevanje partizanskih pesama i prilaz aktivistima koji podsećaju na stvarni kontinuitet i vrednosti antifašizma¹⁰².

Pojam istorijski revizionizam, odnosi se na pseudonaučne pokušaje „novih čitanja“ istorijskih događaja iz prošlosti, pri čemu se u prvi plan ne stavljaju novi izvori, ili saznanja do kojih se došlo naučnim metodama, već konstrukcija željene slike prošlosti, u skladu s diktatom nove epohe, novog vremena, novih poželjnih identiteta. Jedan od takvih prelomnih trenutaka svetske istorije, kad istorijski revizionizam svom silom stupa na snagu bilo je rušenje Berlinskog zida i propast Sovjetskog Saveza koji je usledio¹⁰³. Od te „nulte tačke“ revizionistička historiografija u svetu, pa i na prostorima bivše Jugoslavije, nastoji izbrisati kontinuitet s prethodnim socijalističkim poretom, a antifašizmu pripisati značenja i vrednosti koje on, istorijski, nikada nije baštiniio na ovim prostorima.

U takvoj revizionističkoj akrobatici, četnički pokret postaje „drugi antišistički pokret u Srba“, čemu je vrata širom otvorilo i zakonsko izjednačavanje četnika i partizana koje je u Srbiji izglasano 2004. godine¹⁰⁴. Tako se antifašizam koristi kao poželjan alibi, ispražnjen od svog istorijskog sadržaja i političke oštrice, kao prihvatljiv i „uljuden“ način da se jačaju nacionalističke politike identiteta koje neprekidno pozivaju na potrebu nekakvog nacionalnog ujedinjenja, konsenzusa oko nacionalnog interesa i beskonfliktnosti u pogledu na željenu nacionalnu budućnost (i prošlost).

Takva logika nastoji da dokaže da je svaka „naša“ borba bila antifašistička, jer se i fašizam takođe aistorizuje, ne sagledavaju se njegove istorijske, ekonomske i političke dimenzije, već se on isključivo smešta među „njih“, pripadnike i pripadnice „neprijateljskih“ naroda, i odbija se videti neraskidiva veza između fašizma i nacionalizma, ali i između fašizma i kapitalizma.

¹⁰² Buka, „Više osoba udaljeno sa ceremonije obilježavanja Bitke na Kozari zbog pjevanja partizanskih pjesama“, *Banjaluka.com – Prvi banjalučki portal*, 5. juli 2015. godine. Dostupno na: <https://www.banjaluka.com/aktuelno/bih/vise-osoba-udaljeno-sa-ceremonije-obiljezavanja-godisnjice-bitke-na-kozari-zbog-pjevanja-partizanskih-pjesmi/> (10.06.2018)

¹⁰³ Videti: M. Petrović, „Vreme revizionizma“ u: *Preisipitvanje prošlosti i istorijski revizionizam - (Zlo) upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir: M. Petrović, Beograd, 2014, str. 3-14.

¹⁰⁴ Narodna skupština Srbije je 2004. izglasala izmene Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica kojima se izjednačavaju prava četnika i partizana.

Revizionističke tendencije izražene su i kod druga dva konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini. U prvi plan se stavljaju naracije o žrtvama koje je bošnjački ili hrvatski narod pretrpeo od „komunističkog režima“, te se rehabilitacijom profašistički orijentisanih, antisemitskih „intelektualaca“ pokušava izgraditi slika o tome kako je i u 20. veku bilo moguće biti antifašista i antikomunista, dok je u 21. veku to jedina prihvatljiva opcija.

Ilustrativan primer za to je pokušaj rehabilitacije Mustafe Busuladžića, „pisca i istaknutog bošnjačkog intelektualca između dva svetska rata“, koji je zbog svoje otvorene podrške ustaškom i nacističkom režimu streljan u Sarajevu 1945. godine, nakon dvodnevnog suđenja. Vlada Kantona Sarajevo je 2016. donela odluku da se jedna osnovna škola u ovom gradu nazove po Mustafi Busuladžiću, što je dovelo do oštre reakcije jednog dela javnosti, i u konačnici, do poništavanja ovakve odluke u martu 2018. Iako bi se ovo moglo tumačiti kao kratkotrajna epizoda sa „sretnim završetkom“ važno je sagledati ovo kao izraz jedne dublje tendencije da se na velika vrata na istorijsku scenu vrate opskurni intelektualci, s oreolom komunističkih žrtava i nacionalnih heroja. U njihovim biografijama tako činjenica da su stradali od „komunističkog režima“ potpuno zamagljuje činjenicu da se radi o osobama koje su otvoreno i neskriveno propagirale etnički i rasni ekskluzivitet, antisemitizam, te u nacističkoj Nemačkoj videli nadu i spas za svoj narod. I dok je pokušaj preimenovanja škole izazvao reakcije javnosti koje su dovele do mučne rasprave i preinačavanja prvobitne odluke u sarajevskoj kantonalnoj skupštini, činjenica da isti Mustafa Busuladžić već godinama poseduje ulicu u Sarajevu kao da nikoga previše ne uzbuđuje.

Jedna dosta izražena pojava među bošnjačkom intelektualnom i političkom elitom jeste viktimizirajuća pozicija sopstvenog naroda koji se doživljava primarno kao žrtva srpskog (i u manjoj meri) hrvatskog fašizma. Sledeći korak u toj logici jeste da su pravi i poželjni antifašisti oni koji su se protiv tog fašizma otvoreno borili, ili dali svoj jasan doprinos nacionalnoj homogenizaciji i buđenju Bošnjaka. Ni ta ideološka shema ne ostavlja puno prostora za istorijske kontinuitete s levim političkim pokretima i partizanskom antifašističkom borbom. Tamo gde je, kao u savremenoj Bosni i Hercegovini, fašista isključivo i uvek „drugi“, ni antifašizam ne može da bude bez etničke etikete i nacionalnog ekskluziviteta koji bi trebalo da mu je, po definiciji, stran.

U delovima Bosne i Hercegovine s većinskim hrvatskim stanovništvom nije toliko na delu etnicizacija antifašizma, koliko njegovo otvoreno odbacivanje ili propitivanje kroz specifičnu formu istorijskog revizionizma, bilo kao „ideološke toljage u rukama bošnjačkih nacionalista“¹⁰⁵, bilo kao oružja takozvanog

¹⁰⁵ Ivo Lučić, „Antifašizam‘ kao ideološka toljaga u rukama bošnjačkih nacionalista“, *Dnevnik.ba*, 15. februar 2017. godine. Dostupno na: <http://dnevnik.ba teme/antifaszizam-kao-ideoloska-toljaga-u-rukama-bosnjackih-nacionalista> (13.06.2018)

komunističkog totalitarizma, koji je u hrvatskom nacionalnom narativu, po ugledu na primer postavljen u EU¹⁰⁶, izjednačen sa fašističkim totalitarizmom.

Imenovanje ulica i drugih javnih prostora po ideolozima i perjanicama ustaškog režima takođe nije retkost u ovom delu BiH. Tako u Mostaru svoje ulice imaju ustaški ideolozi i zločinci - Mile Budak, Jure Francetić, Ante Vokić i Mladen Lorković. I pored nekoliko inicijativa za promenu naziva ovih ulica situacija ostaje nepromenjena još od sredine devedesetih godina. U gradu u kome Gradsko vijeće već skoro deset godina nije funkcionalno, usled etničke podele grada i njome omogućene blokade institucija, nije jasno koji bi bili zakonski putevi kojima bi se ove inicijative mogle sprovesti u delo.

Takođe, spomenička i materijalna baština antifastičke borbe iz Drugog svetskog rata je sistematski uništavana i devastirana u krajevima BiH gde je od početka devedesetih godina neprekidno na vlasti Hrvatska demokratska zajednica (HDZ).¹⁰⁷ Spomenici su raznošeni i rušeni eksplozivom u različitim mestima kao što su Livno, Stolac, Bosansko Grahovo, Makljen. Čuvena je i tužna sudbina Partizanskog groblja u Mostaru koje je prepušteno vandalizaciji i propadanju, uprkos brojnim apelima da se sačuva ovo vredno umetničko delo i neprocenjiva vrednost naše istorijske i arhitektonske baštine.¹⁰⁸

Depolitizacija i muzealizacija

Za razliku od prethodne dve strategije, koje uglavnom koriste nacionalističke intelektualne i političke elite, strategije depolitizacije i muzealizacije mogu se često prepoznati i u delovanju onih koji sebe smatraju čuvarima antifašističke baštine i vrednosti, odnosno onih koji dolaze ili s leve strane političkog spektra

¹⁰⁶ Savet Evrope je 1996. doneo Rezoluciju pod imenom „O merama za demontiranje tekovina bivših komunističkih totalitarnih režima“, a za njom je 2006. usledila još jedna Rezolucija istog tela „Međunarodna osuda totalitarnih komunističkih režima“. „U rezoluciji se pozivaju vlade bivših komunističkih država iz istočne i centralne Evrope da naprave jasan i definitivan otklon od svoje komunističke prošlosti, da snažno osude kršenja ljudskih prava nehumane komunističke vlasti, da preispitaju (čitaj: preprave) sopstvenu istoriju i istoriju samog komunizma, a sve to u cilju međunarodnog i unutarnacionalnog pomirenja i usvajanja novog sistema vrednosti zasnovanog na ljudskim pravima.“ Prema: V. Martinov, „Psovka za prošlost“, u: *Stigma totalitarizma*, ur: M. Bešlin, V. Martinov, Alternativna kulturna organizacija (AKO), Novi Sad, 2014, str. 9-13.

¹⁰⁷ O ovome videti više u: Darko Karačić, „Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela – Politike sjećanja na partizansku borbu u BiH nakon 1990. godine“, u: *Re: Vizija prošlosti, Politike sjećanja u BiH, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, D. Karačić, T. Banjeglav, N. Govedarica, Sarajevo, 2012, str. 17-89.

¹⁰⁸ Još 1997. o devastaciji, ne samo Partizanskog groblja, nego i jedne ideje, jedne vizije i sna. Bogdan Bogdanović, autor memorijalnog parka, piše: „Ali, kako sada stvari stoje, tamo ne bih više bio u društvu svojih prijatelja, ploče sa njihovim imenima pažljivo su, hladnokrvno, sadistički pokupljene, odnete i samlevene u mlinu za kamen. A sve što je ostalo od mog prvobitnog obećanja, to je da se bivši grad mrtvih i bivši grad živih ipak gledaju, ali se gledaju praznim, crnim, izgorelim očima.“ Ivan Kegelj, „Bogdan Bogdanović – Mostarski grad mrtvih i Mostar - mrtvi grad“, *Lupiga*, 17. februar 2013. godine. Dostupno na: <https://lupiga.com/vijesti/bogdan-bogdanovic-mostarski-grad-mrtvih-i-mostar-mrtvi-grad> (02.06.2018)

ili s građansko-liberalnih pozicija, pri čemu su i ove dve pozicije često izmešane i nisu jasne granice među njima. Tema posebnog teksta mogla bi biti šta je danas leвица u Bosni i Hercegovini, šta je konstituišuće za nju, te koji su njeni dometi. No, za predmet našeg razmatranja bitno je zapaziti da deklarirani antifašisti/kinje i čuvari/ke antifašističkih vrednosti često imaju ograničavajuće i depolitizovano shvatanje antifašizma.

Oni ga, često i nesvesno, guraju u kategoriju „sistema pravih vrednosti“, pripisujući mu željene vrednosti pristojnosti, tolerancije, normalnosti i drugih tranzicijskih fantazama kojima mu se oduzima i politička oštrica i potencijal za proizvodnju istinski emancipatornih politika¹⁰⁹.

Vidljivo je to recimo u javnim nastupima članova SUBNOR-a Kantona Sarajevo koji na javnoj tribini o ulozi antifašizma u BiH danas izjavljuju kako se oni „ne bave politikom, već čuvanjem sećanja na antifašizam i antifašističku borbu“¹¹⁰. Još je to jasnije kada se pogleda i izjava povodom pokretanja Škole antifašizma da su „*Djeca (...) danas kroz obrazovanje uskraćena za prave poruke antifašističke borbe, a koje bismo mi mogli danas u modernom dobu primjenjivati. To su tolerancija, razumijevanje, hrabrost, odgovornost i prihvatanje drugog i drugačijeg*“, te da: „*Mnogi danas povezuju antifašizam s komunizmom jer se on minimizirao u udžbenicima i obrazovnom sistemu, ali ideja antifašizma je daleko veća od komunizma. Antifašizam je način života koji se prostire na cijelom svijetu*“¹¹¹.

Antifašizam, dakle, shvaćen kao sistem poželjnih, građanskih vrednosti i kao životni stil za 21. vek tako ponovo ostaje bez svojih temeljnih načela borbenosti, za jednakost i slobodu, a od deklarativnog zalaganja za očuvanje tekovina antifašističke borbe (i socijalističke revolucije?) ostaje samo prazna ljuštura pristojnosti i „poštovanja drugog i drugačijeg“.

I muzealizacija, odnosno smeštanje antifašizma isključivo u sferu komemoracije, pamćenja, prisećanja srodna je strategiji depolitizacije, jer takođe antifašizmu oduzima potenciju, aktuelnost i ne prepoznaje ga kao aktivnu političku snagu, koja mora delovati iz sadašnjeg trenutka i za budućnost.

Shvatanje da je antifašizam prvenstveno stvar jedne prošle istorijske epohe, koje se prisećamo iz etičkih ili sentimentalnih razloga, iako deluje kao odgovorno

¹⁰⁹ Danijel Švraka, *Kritika građanskog antifašizma, izvještaj sa tribine*, Slobodni Filozofski, 14. septembar 2016. godine. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/kritika-gradanskog-antifasizma> (07.06.2018)

¹¹⁰ Izjava parafrazirana prema sećanju autorice, sa tribine održane na sarajevskom Fakultetu političkih nauka, 8. marta 2018. godine

¹¹¹ Faktor, Prva škola antifašizma u BiH – Antifašizam nije komunizam“, *Faktor*, 10. juni 2017. godine. Dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/prva-skola-antifasizma-u-bih-antifasizam-nije-komunizam-252233> (14.06.2018)

političko delovanje, zapravo je, možda nesvesni i nevoljni, doprinos pacifikaciji i „uljudavanju“ antifašizma, koji tako disciplinovan i umrtvljen ne predstavlja nikakvu opasnost za postojeći politički poredak nepravde i nejednakosti, a pruža varljiv osećaj naše sopstvene humanosti, pa i moralne superiornosti nad onima „koji zaboravljaju i ne pamte“.

Umesto zaključka

Na kraju, vredi se zapitati gde je nada za antifašizam u Bosni i Hercegovini danas? Istinske antifašističke akcije i stremljenja za sada dolaze uglavnom iz raštrkanih grupa vanparlamentarne levice. Takvih akcija ima sve više u poslednjih nekoliko godina, posebno od 2014. godine. Iako one još uvek nemaju osetniju političku moć, njihov potencijal ne treba zanemariti jer osvetljava put kojim borba treba da se kreće – put politizacije i istorizacije antifašizma, kao i proširenja metoda borbe i spremnosti na neprestano učenje i menjanje.

U zemlji etnički podeljenoj ratom i zločinima, te izmučenoj traumom nasilja i traumom privatizacije i tranzicije, antifašizam ima smisla jedino ako je aktivna i produktivna politička snaga i generator novih i drugačijih emancipatornih politika. On zato ne može biti vlasništvo niti jedne političke partije, ma koliko „levom“ ona sebe smatrala, a još manje civilnog društva i nevladinog sektora, već jedino i isključivo vlasništvo obespravljenih ljudi za čiju je političku mobilizaciju i pokretanje antifašizam pogodna platforma, kako nas uči iskustvo socijalističke revolucije i NOB.

Literatura

Martinov Voja, „Psovka za prošlost“, u: *Stigma totalitarizma*, ur: M. Bešlin, V. Martinov, Alternativna kulturna organizacija (AKO), Novi Sad, 2014, str. 9-13.

Karačić Darko, „Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela – Politike sjećanja na partizansku borbu u BiH nakon 1990. godine“, u: *Re: Vizija prošlosti, Politike sjećanja u BiH, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, D. Karačić, T. Banjeglav, N. Govedarica, Sarajevo, 2012, str. 17-89.

Kuljić Todor, *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.

Kuljić Todor, „Anti-antifašizam“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur: M. Bešlin, P. Atanacković, Alternativna kulturna organizacija (AKO), Novi Sad, 2012.

Petrović Milo, „Vreme revizionizma“ u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam - (Zlo) upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir: M. Petrović, Beograd, 2014, str. 3-14.

Mediji

Buka, „Više osoba udaljeno sa ceremonije obilježavanja Bitke na Kozari zbog pjevanja partizanskih pjesama“, *Banjaluka.com* – Prvi banjalučki portal, 5. juli 2015. godine. Dostupno na: <https://www.banjaluka.com/aktuelno/bih/vise-osoba-udaljeno-sa-ceremonije-obilježavanja-godisnjice-bitke-na-kozari-zbog-pjevanja-partizanskih-pjesmi/> (10.06.2018)

Faktor, „Prva škola antifašizma u BiH – Antifašizam nije komunizam“, *Faktor*, 10. juni 2017. godine. Dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/prva-skola-antifasizma-u-bih-antifasizam-nije-komunizam-252233> (14.06.2018)

Halilović Dženana, „U BiH tokom rata stradalo 105.000 ljudi“, *Slobodna Evropa*, 31. mart 2011. godine. Dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/haski_sud_icty_demografski_podaci_zlocini_balkan_bih/3543031.html (15.06.2011)

Kegelj Ivan, „Bogdan Bogdanović – Mostarski grad mrtvih i Mostar - mrtvi grad“, *Lupiga*, 17. februar 2013. godine. Dostupno na: <https://lupiga.com/vijesti/bogdan-bogdanovic-mostarski-grad-mrtvih-i-mostar-mrtvi-grad> (02.06.2018)

Lučić Ivo, „‘Antifašizam’ kao ideološka toljaga u rukama bošnjačkih nacionalista“, *Dnevnik.ba*, 15. februar 2017. godine. Dostupno na: <http://dnevnik.ba/teme/antifasizam-kao-ideoloska-toljaga-u-rukama-bosnjackih-nacionalista> (13.06.2018)

RTRS, „U Milića Gaju obilježena 76. godišnjica ustanka naroda protiv fašizma“, *Radio Televizija Republike Srpske (RTRS)*, 27. juli 2017. godine. Dostupno na: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=263133> (10.06.2018)

Srna, „Dodik u Milića Gaju: Antifašizam vlasništvo Srba“, *Nezavisne novine*, 27. jul 2017. godine. Dostupno na: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-u-Milica-Gaju-Antifasizam-vlasnistvo-Srba/436453> (12.06.2018)

Švraka Danijel, „Kritika građanskog antifašizma, izvještaj sa tribine“, *Slobodni Filozofski*, 14. septembar 2016. godine. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/kritika-gradanskog-antifasizma> (07.06.2018)

Anita Lalić

Šizma antifašizma

Raspad socijalističkog modela i kompromitiranje simbola NOB kao jugoslovenske osnivačke legitimacije, izazvali su unutarnji rascijep ideje antifašizma. S jedne strane, JNA kao nasljednica i državotvorna manifestacija oružane borbe naroda i narodnosti pod crvenom je zvijezdom rušila Vukovar i ostavljala za sobom izbjegle i mrtve. S druge strane, nacionalistička fantazija posegnula je za inspiracijama Drugog svjetskog rata, poput ustaškog i četničkih pokreta.¹¹² Antifašizam je tako postao mjesto političke neartikularnosti, pojmovno obojen aproprijacijom srpske političke i vojne elite¹¹³, a Republika Hrvatska poprište vojnog mobiliziranja, gubitaka poslova i domova, gubitka bližnjih, mjesto višegodišnjih organiziranih stradavanja i progona, ali i mjesto upitnog transformiranja društvenog vlasništva i kapitala.

Godine 2018, više od dvije decenije od raspada Jugoslavije, traje stanje produženog poraća u kojemu je rat dominantni diskurs, ne samo u sferi javnog i medijskog, već i u javnim politikama samostalne hrvatske države neovisno o aktualnoj administraciji. U takvoj strukturi moći šizma antifašizma sastoji se u njegovoj tek načelnoj i verifikacijskoj ulozi kao sastavnog dijela Ustava Republike Hrvatske. No, tu počinje i manje-više završava njegov legitimacijski potencijal. Antifašizma kao djelatne ideje i dalje nema u programatskim i zagovaračkim naporima dominantnih političkih aktera. Antifašizam ostaje u kontradikciji s dogmatskim okvirom rata 1991-1995. iako nije mali broj braniteljskih i ceremonijalnih interpretacija koje inzistiraju na antifašističkom djelovanju hrvatskih vojnih snaga, prije svega na hrvatskom teritoriju.¹¹⁴ Problem je u tome što povijest ratovanja, odnosno povijest uništavanja antifašističke spomeničke plastike tokom devedesetih, upućuje na nešto drugačiju ideološku podlogu¹¹⁵, a stanje u kojem se, uz rijetke primjere, i danas nalazi antifašistička spomenička

¹¹² Početkom devedesetih formira se i antiratna ideja koja je u svojoj biti nenasilna i protivni se oružanim sukobima. Nekoliko usamljenih pokušaja odgovornog obavljanja radnih zadataka, poput Reihla Kira i Dmitra Obradovića, završilo je ubojstvima i daljim zastrašivanjima svih onih koji su se ratu protivili otvoreno.

¹¹³ Polivalentnost djelovanja Slobodana Miloševića je, između ostalog, u sebi nosila i lijeve ideje, te na koncu i deklarativno zalaganje za antifašističko naslijeđe iako je u stvarnosti njegovo političko djelovanje bilo nemoguće povezati sa takvim idejama.

¹¹⁴ HINA, „Temelji hrvatske države postavljeni u 2. Svjetskom ratu, potvrđeni su u Domovinskom ratu“, *Glas Istre*, 22. lipanj 2017. godine. Dostupno na: <http://www.glasistre.hr/3f7c3504-59aa-4f7b-8664-39aec10dd744> (12. 06. 2018.)

¹¹⁵ Vidjeti više: S. Horvatinić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, Zadar, 2017.

baština i upućuje na nemar i nesuočavanje s posljedicama ratnog djelovanja.¹¹⁶ Ratno iskustvo hrvatske pobjede i istovremeno apsolutne neležnosti integrirano je u sferu socijalne skrbi, obrazovanja, nacionalne sigurnosti. S druge strane, iskustvo civilnih žrtava rata (neovisno o njihovoj nacionalnoj pripadnosti), posljednjeg 1991-1995. i Drugog svjetskog rata, nije moguće identificirati niti u načelu niti u posljedicama u vidu zakonskih akata zaštite njihovih prava na reparaciju, dostojanstvo i sjećanje.

Upravo na rubu ovog teksta, ali u samome srcu hrvatskog identitetskog, a ne ustavnog konteksta, susrećemo se s institucionalnim, ali i vaninstitucionalnim te krajnje kapilarno razmještenim neformalnim mehanizmima održavanja dogmatiziranog odnosa, s jedne strane prema ratu 1991-1995, a s druge prema antifašističkom naslijeđu. Intepretacijska isključivost i uvijek potencijalni linč svoja osigurana mjesta imaju i u Hrvatskom saboru.¹¹⁷ Jedan od najočitijih institucionalnih mehanizama hrvatske etničke demokracije je svakako Deklaracija o Domovinskom ratu donesena u Hrvatskom saboru 2000. godine, koja podrazumijeva neupitnost činjenice da je djelatna samo jedna interpretacija rata, te da svi građani/ke vjeruju u tu jednu i niti jednu drugu interpretaciju rata¹¹⁸. Problemska mjesta ove Deklaracije brojna su i svakako bi mogla biti predmet sociolingvističke i političke analize. No, ono na što automatski upućuje jest potpuna nespornost na suočavanje s recentnom prošlošću, osobito sa zločinima koje su počinile hrvatske vojne jedinice na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹¹⁹ Ova nespornost uvjetuje i osobit odnos prema nešto daljoj prošlosti, koja je matica nasilja. No, iz ugla hrvatskog nacionalnog buđenja, pješčani sat nikada neće iscuriti, a rat zastariti, pa se tako odnos spram Drugog svjetskog rata svodi na legitimiziranje državotvornih ambicija ustaškog pokreta.

Ovo je ukratko i doista ugrubo predstavljen hrvatski politički kontekst u čijem su ne samo strateškom nego i dnevnopolitičkom centru prije svega zaštita i opstojnost tzv. vrijednosti Domovinskog rata i negacija tekovina Drugog svjetskog rata. Diskurs unutar kojeg se to odvija jest prije svega antijugoslavenski, a shodno tome i antiantifašistički. Bez ikakve sumnje područje političke borbe je i dvije decenije od završetka rata, pa i pobjede u istom, obilježeno promatranjem i hrvatske zbilje i hrvatske prošlosti kroz vizuru sukoba u devedesetima. Umjesto

¹¹⁶ Srpsko narodno vijeće je sredstvima Vlade RH 2010. i 2011. obnovilo spomenik na Jadovnu, autora Ratka Petrića i spomenik u Srbu, Vanje Radauša. Osim toga i nekih manje zahtjevnih obnova kao i opetovanih uništavanja obnovljenih ploča poput one na Pagu, nije bilo inicijativa za obnovu spomenika uništenih u ratu 1991.-1995.

¹¹⁷ HINA, R.I. „Culej se derao na Pupovca u saboru, morao ga smirivati Jandroković“, *Index.hr*, 6. lipanj 2018. godine. Dostupno na: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/video-culej-se-derao-na-pupovca-u-saboru-morao-ga-smirivati-jandrokovic/2002702.aspx> (12.06.2018)

¹¹⁸ Razumijevanja složenosti ratom uvjetovane samostalnosti Republike Hrvatske važno je napomenuti da je Deklaracija donesena u vrijeme socijal-demokratske administracije.

¹¹⁹ Ivica Đikić, „General nesposoban za vojsku“, *Novosti*, 16. prosinac 2017. godine. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/general-nesposoban-za-vojsku> (12.06.2018)

suočavanja s poviješću imamo *storytelling*, a umjesto individualiziranja ljudske patnje i stradanja sakralizira se narod kao žrtva odnosno demonizira kao zločinac. Umjesto antiratnog učenja imamo zahvalnost ratu kao jedinom mehanizmu međunarodnog priznanja (iako ih je, jasno, bilo još nekoliko, a tiču se poštivanja manjina, potpisivanje mirovnog sporazuma itd). Na koncu, umjesto sjećanja na civilne žrtve rata i unošenje ljudskog stradanja u javne politike hrvatskog društva i zakone hrvatske države, imamo obožavanje ratne pobjede i apsolutnu negaciju društvenopolitičkog i ekonomskog iskustva Hrvatske unutar Jugoslavije. Unutar te rastuće negacije antifaziizam postaje polje obračuna kako u ratu uništavanjem njegove spomeničke plastike, tako i nakon rata revizionizmom i negacionizmom u politici zaborava.

Stoga razumjeti antifaziizam, njegove crvotočine, trombove, sva unutarnja proturječja¹²⁰, nije moguće bez analize službenog i alternativnih¹²¹ odnosa prema važnim godišnjicama i mjestima pobjeda i mjestima stradanja iz Drugog svjetskog i rata 1991-1995.¹²² Pod službenim odnosom misli se na način na koji se država kroz nadležne institucije sjeća povijesti nasilja na njezinom teritoriju. Za potrebe analize potrebno je definirati dva vremenska okvira. Jedno je Vrijeme nasilja¹²³ odnosno rata 1991-1995., vreme u kome buja mitotvorstvo, o kome govori politolog Dejan Jović u njegovoj najnovijoj knjizi „Rat i mit“. Ono je omogućilo ratnu inicijaciju rastočenu u mnoštvo strateških definiranih, ali i osobnih obračuna. To je svakako doba proizvodnje viška traume koje je neizostavno završilo u drugoj fazi, za potrebe ovog rada nazvanoj Vrijeme simboličkog nasilja ili Vrijeme produženog poraća.

Radi se zapravo ne o postratnom periodu, već o poraću s odloženim djelovanjem u kome se svi aspekti nasilja reduciraju ili bolje reći sažimaju u simboličko nasilje. U ovom periodu se svaki element rata pravda i sakralizira.¹²⁴ Jezično nasilje konzervira i amalgamiše neupitnost mitova, te na koncu u sebi, nosi informaciju o mogućnosti ponavljanja nasilja nad svima koji pružaju otpor hegemonij interpretaciji. Nakon ratnog i fizičkog nasilja jezično je ono koje

¹²⁰ Dio proturječja naslijeđen je iz jugoslavenskoga perioda u kome je ideja antifaziizma plesala između zvaničnog pobjedničkog narativa s jedne strane, sve artikuliranijeg otpora istome kroz popularnu kulturu i umjetničke reakcije i na koncu osobnih povijesti koje su mogle biti u koliziji sa zvaničnim narativima.

¹²¹ Ovdje pod alternativnim mislimo na privatni i intimni komemorativni element, ali i na bilo koju vrstu javnog pojedinačnog i kolektivnog umjetničko-političkog iskazivanja stava prema traumatičnim događajima.

¹²² Manifestacije ceremonijalnog i komemorativnog tipa zauzimale su važno mjesto u jugoslavenskom modelu kulture sjećanja koji je u metodološkom smislu imao hegemonski obrazac. Utoliko je kao naslijeđe metodologije sjećanja bitna pretpostavka i nepriznata osnova za novonastale države.

¹²³ Vrijeme nasilja obuhvaća sustav nasilja na svim razinama, od strukturne i zakonodavne preko javnog mijenja, obrazovanja, sporta, umjetnosti do fizičkog pojedinačnog ili kolektivnog nasilja. Glavni generator nasilja postaje jezik, nacionalistički stiješnjen, lingvistički nadziran, koji u svojoj naravi sadrži i sankcije za svoje govornike.

¹²⁴ Vrijeme simboličkog nasilja podrazumijeva da sav nasilni potencijal ratnog perioda završava u jeziku kao najsavršenijem simboličkom sustavu, ali osim toga koristi se slikama, fotografijama, različitim medijima i platformama kroz koje je moguće brzo i precizno plasirati govor mržnje.

disciplinira njegove govornike/ce i to sukladno distribuciji društvene moći. Na dnu tog standardiziranog lanca govorenja nalazi se obrazovni proces i obitelj gdje se nesigurnost u procesu izražavanja reflektira i na proces mišljenja kao takvog. Nasilne reakcije i linč na inicijatore i potpisnike Deklaracije o zajedničkom jeziku najbolje ilustriraju nasilni potencijal.¹²⁵

Unutar ova dva perioda hrvatske društveno-političke tektonike „vječno mladih“ devedesetih osobito je zanimljivo transformiranje politike sjećanja, ne toliko u metodologiji, koliko u sadržajima, praćeno posvemašnjom amnezijom i svakako strahom kao najdjelatnijim mehanizmom grupne dinamike tzv. zbijanja redova. Unutar politika sjećanja koje podrazumijevaju širok spektar aktera i razina (od institucionalne do individualne) komemorativne prakse, bilo da postoje bilo da izostaju, dobar su indikator karaktera politika sjećanja odnosno jesu li one hegemonne i državotvorne ili su pak inkluzivne i kritičke. Ovdje nam služe kao pokazatelji odnosa prema ideji antifašizma, kako onoj povijesnoj kroz odnos prema baštini oružanog bratstva Srba i Hrvata, tako i prema razumijevanju što je antifašizam danas (budući da je sjećanje na one čiji su glasovi nasilno ugušeni također čin antifašizma u postjugoslavenskoj Hrvatskoj).¹²⁶

Drugi jednako vrijedan pokazatelj politika sjećanja jesu zapravo aktivističko-umjetničke reakcije na njih kao predlošci i nacrti za jednu kritičku kulturu sjećanja nošenu prevashodno njemačkim uzorima. Njihova analiza, intenzitet, njihovi inicijatori i čak i naručitelji svakako omogućuju bolje razumijevanje antifašizma danas na jednom od najborbenijih polja u Vremenu simboličkog nasilja – sjećanju.

Komemorativne prakse u odnosu na pripadnike naroda koji su poopćeni kao zločinac, zanimljive su iz perspektive diskursa većine-manjine¹²⁷ koji normalizira ideju o tome da manjina ne smije provocirati većinu (kako je to javnim pismom

¹²⁵ Gordana Sarkotić, „Hasanbegović objasnio Pilselu što je zapravo Deklaracija o zajedničkom jeziku“, *Narod.hr*, 2. travanj 2017. godine. Dostupno na: <https://narod.hr/kultura/hasanbegovic-objasnio-pilselu-sto-je-zapravo-deklaracija-o-zajednickom-jeziku> (12.06.2018.)

¹²⁶ Antifašizam u suvremenoj Hrvatskoj počiva prije svega na individualnom činu koji, za razliku od kolektivnog karaktera fašistoidnih pojava, nosi breme izloženosti pojedinca sustavu. Povezanost antifašizma kao povijesne kategorije s današnjim prije svega je u svjesnoj, etičnoj odluci izlaganja svojevrsnom riziku u borbi za slobodu ili bilo koje ugroženo pravo Drugog. Suvremeni dominantno antiratni karakter antifašizma nije u koliziji s oružanim bratstvom Srba i Hrvata, već se samo radi o tome „koliko fašizma“ (kako je to Rastko Močnik plodno interpretirao) za posljedicu ima isto toliko antifašizma. Vidjeti više: R. Močnik, *Koliko fašizma?*, Arkanzin, Zagreb, 1998/1999.

¹²⁷ Diskurs većine-manjine ne zasniva se na nacionalnom već na nacionalističkom izjašnjavanju njegovih nositelja. U manjinu potencijalno, osim nacionalnih i seksualnih, ubrajaju i sve koji ne misle kao oni ili koji uopće misle, poput referendumskih inicijativa protiv homoseksualnih brakova, usvajanja Istanbulske konvencije i protiv manjinskih političkih prava. Uz to se obavezno naslanja zlouporaba pojma narod odnosno prisvajanje se u fašistoidne svrhe koristeći se vrlo plodnom antisustavnom argumentacijom koju su američki neokonzervativci precizno razvili. Stoga se u fuziji koncepta većine-manjine nalaze antivladini stavovi, antipolitičnost općenito temeljena na neuspjehu dvaju dominantnih stranaka, antimanjinski široko shvaćeno, anticivilizacijski i krajnje konzervativni stavovi po pitanju ženskih reproduktivnih prava. Nikada, ali baš nikada se nositelji ovog koncepta ne izjašnjavaju kada su u pitanju pedofilija unutar crkve ili bilo koji drugi upadljivi materijalistički aspekt crkvenog života u RH.

predsjednica Grabar Kitarović srdačno poručila predsjedniku Srpskog narodnog vijeća na njegov apel da učini nešto povodom narastajućeg govora mržnje u Hrvatskoj). Upravo zato suočiti ćemo rituale državorne politike sjećanja sa aktivističko-komemorativnim praksama i dodatno umjetničkim inicijativama i praksama sjećanja.

Komemorativno, podvrgnuto institucionalnom pokroviteljstvu i protokolu, uvijek je u riziku od repetitivnosti i koncepta državotvornosti.¹²⁸ Ono što nas u analizi antifašizma kao pokazatelja društvene potencijalnosti također zanima jesu mjesta na kojima institucionalno komemoriranje izostaje.¹²⁹ Također, razlikovanje komemorativnih činova kao takvih u odnosu na umjetničko propitivanje povijesnih događaja i ljudskih sudbina, s tezom da se tek na području umjetničkog žrtvama daje riječ i uopće vraća mogućnost govora, a da komemorativno, pa čak i kad je aktivističko, ipak govori u ime žrtava bilo dakle da zastupa njihovu nedužnost i pravo na pravdu bilo da sakralizira njihovo stradanje za formativne potrebe države. Predugo dvadeseto stoljeće otvara niz primjera među kojima odabiremo odnos spram obilježavanja Dana ustanka u Srbu i komemoraciju u Jasenovcu, a potom za period 1991-1995. odnos prema ubojstvu srpske obitelji Zec 7. decembra 1991. u Zagrebu i državotvorni, odnosno umjetničko-aktivistički odnos spram vojno-redarstvene operacije „Oluja“.

Pokazati će se da su mjesta radnje Srb i Jasenovac prije svega mjesta nemoći i nelagode hrvatskog društva i državnog aparata. Neutralgičnost odnosa prema mjestu stradanja i/ili otpora mjerena je energijom usmjerenom u njegovu povijesnu negaciju i političko (teološko)¹³⁰ dehumaniziranje. Historičnost ovih mjesta smatra se prijatnom narativu rata 1991-1995.

Obilježavanje Dana ustanka u Srbu svakako je jedan od najzahtjevnijih postupaka sjećanja. Nekadašnji Dan antifašističke borbe je osamostaljenjem Hrvatske prinut u „bespućku povijesnu zbiljnost“¹³¹ kako bi na to mjesto došlo osnivanje prvog partizanskog odreda 22. juna 1941. godine u neposrednoj blizini Siska.¹³² U Srbu je na inicijativu Srpskog narodnog vijeća 2010, a uz podrške

¹²⁸ „U šumi Brezovica obilježen Dan antifašističke borbe“, *Grad Sisak - Službene stranice*, 22. lipanj 2017. godine. Dostupno na: <http://sisak.hr/u-sumi-brezovica-obiljezen-dan-antifasisticke-borbe/> (12.06.2018)

¹²⁹ To se svakako odnosi na priznavanje patnje Drugih, u hrvatskom slučaju pripadnika srpskog naroda bilo kao sudionika rata u hrvatskoj vojsci, bilo kao civila na hrvatskoj ili pak na okupiranoj teritoriji „SAO“ Krajine bilo kao ratnih, vojnih zarobljenika. Iskustvo Drugog svjetskog rata je u tom smislu još zahtjevnije za negaciju i podrazumijeva i veću koordinaciju različitih političkih i društvenih aktera.

¹³⁰ Mate Piškori, „Zašto toleriramo da srpska djeca uče kako Domovinski rat nije agresija Srbije“, *Slobodna Dalmacija*, 21. lipanj 2013. godine. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/204553/biskup-kosic-zasto-toleriramo-da-srpska-djeca-uce-kako-domovinski-rat-nije-agresija-srbije> (12.06.2018.)

¹³¹ Istoimeni naslov djela predsjednika Franje Tuđmana, objavljenog 1989. godine.

¹³² Odabir osnivanja prvog partizanskog odreda jedan je od prvih revizionističkih postupaka nakon osamostaljenja Hrvatske, budući da je odred bio sačinjen gotovo isključivo od partizanskih boraca hrvatske nacionalnosti, koji su već uveliko ostali bez svojih srpskih drugova i drugarica u tome kraju.

tadašnje Vlade Republike Hrvatske, obnovljen uništen spomenik. Zahvaljujući suradnji sa Savezom antifašističkih boraca i antifašista RH obnovljena je, doduše nešto ranije, i praksa proslave Dana ustanka.

Na pseudohistoriografskom planu¹³³ oko narodnog ustanka plete se (unatoč usamljenim povjesničarima poput Gorana Hutinca, Hrvoja Klasića, a osobito Slavka Goldsteina) niz kontroverzi ponavljanjem neistina ili iskrivljavanjem povijesnih činjenica. Sjećanje na ustanak u svim njegovim segmentima stoga je i borba protiv dosta uobičajenog kontraverziranja odnosno procesa demoniziranja određene povijesne teme, što u javnom diskursu, što zloupotrebom osobnih povijesti i oltarskih mjesta. Shodno tome, kontraverza je u oku promatrača, odnosno revizionističke interpretacije uvijek govore više o revizionistima nego o predmetu njihove inventure. Održavanje proslave Dana ustanka 2017, jednako kao i više godina unatrag, zahtijeva goleme sigurnosne napore, policijsku zaštitu i neobično puno koncentracije kako organizatora tako i mještana. Organizatorima, Srpskom narodnom vijeću i Savezu antifašističkih boraca i antifašista RH, tokom proslave se tradicionalno pridružuju nositelji kontraskupa na kome ne nedostaje crnih košulja, prigodne glazbe i gotovo kao u bunilu zastrašujućih poruka na megafonu.¹³⁴ Lokalnom stanovništvu kao i gostima ograničena je sloboda kretanja kroz mjesto uz obavezne upute da što je više moguće ignoriraju prijetnje i uvrede. Njihovo nezadovoljstvo i frustracija kulminirale su 2016. godine, kad su uputili otvoreno pismo svim predstavnicima vlasti. Iskazali su političko promišljanje i hrabrost, unatoč opravdanim bojaznima, te vrlo jasno antifašističko opredjeljenje i zbog toga pismo donosimo u cjelosti.

Imamo li pravo na mir?

Burna je prošlost našeg zavičaja. I nikako da se prestane ponavljati. Mi, mještani Srba i okoline, izloženi smo konstantnim pritiscima. Zastrašivanje i provociranje prolazi neometano građanskim otporom i nekažnjeno od strane nadležnih institucija. Srpski narod u Srbu kao i sve druge mještane kani se disciplinirati, utjerati u četiri gola zida naših praznih kuća. Neodgovorni pojedinci, osokoljeni medijskim linčevima, političkom bahatošću, neskrivenim obožavanjem ustaških ideja, ukidanjem slobode govora i riječi, bez ikakvih posljedica nas provociraju i vrijeđaju. Naša teška svakodnevnica i neimaština dodatno je otežana strahom i dozvoljenim zlostavljanjem.

¹³³ Anita Belak Krile, „Hutinec: ustanak u Srbu treba obilježiti; Jurčević: zašto slavimo četničke zločine?“, *Slobodna Dalmacija*, 26. lipanj 2014. godine. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/241801/hutinec-ustanak-u-srbu-treba-obiljeziti-jurcevic-zasto-slavimo-cetnicke-zlocine> (12.6.2018.)

¹³⁴ Danas.hr, „Šatori sve popularniji, a policija šuti“, *Net.hr*, 11. srpanj 2016. godine. Dostupno na: <https://net.hr/danas/hrvatska/a-policija-suti-a-hsp-ovci-zauzeli-srb-podigli-sator-i-pod-svaku-cijenu-zele-sprijeciti-proslavu-antifasistickog-ustanka/> (12.6.2018.)

Posljednja u nizu uvreda i skrnavljenja dešava se upravo ovih dana dolaskom predstavnika Autohtone hrvatske stranke prava (A-HSP). Jedna od mnogobrojnih stranki prava u zemlji bez prava „utaborila“ se sa šatorom na platou samog Spomenika ustanku u Srbu. Time posve namjerno žele uzurpirati spomeničko mjesto i onemogućiti obilježavanje jubilarne 75. godišnjice ustanka naroda Hrvatske. Tvrde pravaši da smo mi, Srbi i antifašisti, zapravo četnici, te da je ustanak protiv zločina Maksa Luburića i njegovih jedinica u Donjoj Suvaji ili zločina u Bbnju bio četnički te da smo se borili protiv hrvatske države. I danas i sutra i uvijek reći ćemo da smo se mi, Srbi i svi drugi učesnici Narodnooslobodilačkog pokreta, borili protiv režima Nezavisne Države Hrvatske. Željeli smo zemlju za sve ljude i društvo pravednije od onog koje smo imali u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. I ponos da smo tu borbu dobili prenosimo i prenosit ćemo svojoj djeci!

Zato je oživljavanje aveti ustaštva za nas bolno i zastrašujuće. No, još je strašnije saznanje da smo u tome vrlo često usamljeni i zapravo nezaštićeni, kako od strane države i njezinih institucija, tako i od strane medija i svih drugih dijelova hrvatskog društva. Kažu, a i piše u Ustavu, da smo ravnopravni i jednaki svima drugima u našoj domovini, ali istina je da nikakvih službenih reakcija i mjera nije bilo i da su naša očekivanja iznevjerena. Ne vide nas ovdje na periferiji niti vide našu borbu da preživimo. Ne vide ni naša groblja i oštećene spomenike. Ne vide ni našu djecu koja odlazeći dalje na školovanje mijenjaju svoj govor i kriju svoju narodnost. Ne vide ih ni kada ih ne štite njihovi učitelji i profesori od vršnjaka.

Kraj obnovljenog Spomenika ustanku naroda Hrvatske ne smije biti mjesta mržnji i nasilju. Mi, Srbi iz Hrvatske i hrvatski antifašisti, na tom mjestu odajemo počast palima za život i slobodu, najboljima među nama. Činimo to sa našim prijateljima antifašistima iz Bosne i Hercegovine i Srbije. Nakon godina i godina javašluka i govora mržnje, tražimo svoj mir i pozivamo sve institucije i istaknute članove našeg društva da nas zaštite i podrže u sjećanju na otpor upravo profašističkom i pronacističkom ustaškom režimu.

Nije daleko trenutak kada će isti ti pojedinci zakucati na druga vrata... ako već nije i počeo.

*S poštovanjem,
mještani Srba*

Iako u Srbu uglavnom izostaju umjetničke inicijative (što nije do kraja točno budući da je 2014. zagrebački grafiter Modul izradio grafit pod nazivom „Čovječe, pazi da ne ideš malen ispod zvijezda“) sama ceremonija, a potom i proslava godišnjice ustanka predstavljaju važan aktivistički moment, jer se iz godine u godinu odvijaju u sve težim uvjetima. Kada se uzme u obzir i činjenica da godišnjicu proslavljaju ne samo hrvatski, već i srpski i antifašisti iz Bosne i Hercegovine, razumljivo je otkud je upravo ustanak u Srbu jedna od prvih žrtava sustavne povijesne revizije i kontraverziranja.

S druge strane, u Srbu je sve manje predstavnika političkih stranaka i izvršne vlasti. Moment obnove spomenika u Srbu 2010. godine u vrijeme administracije Jadranke Kosor i uz prisustvo predsjednika Republike Ive Josipovića, danas je gotovo nezamisliv.¹³⁵ Izostanak državnog i društvenog odnosa ne samo prema pobuni protiv ustaških represalija nego i prema samim tim represalijama u danima i mjesecima prije 27. jula, vođenim od strane Maksa Luburića, pokazatelj je ne samo oportunitizma i kalkuliranja s političkom štetom već i iznimno opasnog nepoznavanja vlastite povijesti, te gotovo nedvojbene apolitičnosti nominalno nosećih političkih aktera kad je u pitanju Drugi svjetski rat.

Drugo mjesto sjećanja koje ocrtava poprečni presjek nelagode i nesigurnosti u nošenju s poviješću organiziranog nasilja nad Drugim jest svakako mjesto **koncentracijskog logora Jasenovac**, danas podijeljeno Savom između Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Neformalna praksa komemoriranja započela je još 1998. na inicijativu Saveza antifašista. Institucionalni okvir dogodio se tek otvorenjem novog stalnog postava u Javnoj ustanovi Spomen područja Jasenovac 2006. godine, od kada neprestano traju prijevori oko istog.¹³⁶

Jasenovac, unatoč kustosima-istraživačima koji su istovremeno i njegovi jedini istraživači u Hrvatskoj, do danas nije postao niti mjesto sjećanja niti mjesto učenja niti pak mjesto savjesti suvremenog hrvatskog društva. Unatoč golemoj izdavačkoj djelatnosti i monografskom pristupu, znanje o uvjetima u kojima je moguća nasilna smrt golemog broja ljudi, nije integrirano u obrazovni sustav niti u javni diskurs. Preživjeli zatočnici logora nikada se nisu susreli s dobnu prilagođenim uzrastom učenika i učenica, a godišnje posjete muzeju gotovo da i nisu vrijedne spomena.¹³⁷ Stoga je komemorativna gesta jedina koja ima status političke vidljivosti i shodno tome od 2016. godine postala je mjesto borbe za sjećanje.¹³⁸

¹³⁵ HINA, „Za spomenik u Srbu više od dva milijuna kuna“, *Tportal.hr*, 13. svibanj 2010. godine. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/za-spomenik-u-srbu-vise-od-dva-milijuna-kuna-20100513> (13.6.2018.)

¹³⁶ Problemska mjesta postava u Jasenovcu ne nalaze se toliko u odnosu traume i njezine reprezentacije, već u odnosu autorica spram socijalističke prošlosti i njihov stručni i kreativni pokušaj doziranja povijesnih činjenica i iskustava u jasenovačkom logoru u samostalnoj Republici Hrvatskoj.

¹³⁷ Danijel Prerad, „Samo je devet školskih ekskurzija iz Hrvatske lani bilo u Jasenovcu“, *Večernji list*, 2. veljača 2018. godine. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/jasenovac-ivo-pejakovic-1223644> (13.6.2018.)

¹³⁸ Ono što se često zaboravlja u javnom diskursu jeste da je nakon raspada Jugoslavije Spomen-područje Jasenovac podijeljeno teritorijalnim razgraničenjem Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, a samim tim se dogodila i prva podjela u komemoracijama na nekoć jedinstvenom koncentracijskom području Jasenovac.

Nakon dvodecenijske politike zaborava i rezerviranog odnosa spram koncentracijskog logorskog uništavanja ljudskih života jednako kao i neposrednog terora ustaške države, predstavnici naroda žrtava (Srbi, Židovi i Romi) skupa sa Savezom antifašista odlučili su se na bojkot memoracije koje organizira Javna ustanova. U tom bojkotu pridružila su im se udruženja bivših logoraša kao i velik broj istaknutih javnih ličnosti i nevladinih organizacija. Raspuštanje Savjeta¹³⁹, općenita zapuštenost i nemar u dugogodišnjem odnosu svih administracija, neovisno o njihovim lijevim ili desnim orijentacijama, kulminirala je postavljanjem ploče poginulim braniteljima porijeklom iz Jasenovca u ratu 1991-1995. s ustaškim pozdravom *Za dom spremni*, a potom i suglasnošću tadašnje ravnateljice Javne ustanove, Nataše Jovičić, da predstavnici Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac polože vijenac podno cvijeta žrtvama pobijenim nakon 1945. godine.¹⁴⁰

Odbijanje zajedničkog ritualnog komemoriranja je puno više od geste. Radi se o kumulativnom političkom činu, koji je zbog svoje internacionalne vidljivosti, iznimno snažan. U spoljno-političkom smislu Republika Hrvatska je u poziciji kontinuiranog objašnjavanja i pravdanja pred tijelima poput International Holocaust Remembrance Alliance.¹⁴¹ Važno je istaći da je odnos prema JUSP Jasenovac manje-više u kontinuitetu od Vlade Ivice Račana do sadašnje administracije. U vrijeme Ivice Račana su registrirane brojne udruge s ustaškim pozdravom, dok su u vrijeme Milanke Opačić (također SDP članica) u Ministarstvu socijalne skrbi ukinute i tako mizerne nadoknade bivšim jasenovačkim logorašima za pretrpljene užase u logoru, a isti poslani na centre socijalne skrbi gdje se od njih očekivalo da dokažu siromaštvo kako bi nastavili primati 900 kuna mjesečno. Dakle, odsustvo političnosti u odnosu spram režima u kome je takav logor bio moguć ima za posljedicu blijedi komemorativni ritual na kome ne nedostaje i prisjećanje na ratno iskustvo 1991-1995. iako se u obratnim situacijama, na komemoracijama za rat 1991-1995. tako što nikada ne događa. Puno ozbiljnija posljedica je i osnivanje Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac koje negira njegov egzekutivni i bestijalni karakter te izravno poriče genocide i holokaust.¹⁴²

Odnos prema Jasenovcu doživio je i svoj obrat u hrvatskoj umjetničko-aktivističkoj zajednici. U suradnji sa SNV u Zagrebu su u nekoliko godina postavljene dvije vrlo složene umjetničke instalacije na simboličkim i

¹³⁹ Nikola Bajto, „Glas Konclogora“, *Novosti*, 23. svibanj 2015. godine. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/glas-konclogora> (13.6.2018.)

¹⁴⁰ Tamara Opačić, „Video: Jovičić uz poricatelje ustaškog genocida“, *Novosti*, 25. travanj 2016. godine. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/video-jovii-uz-poricatelje-ustakog-genocida> (13.6.2018.)

¹⁴¹ Boris Pavelić, „Zabrinutost hrvatskih Židova dovodi čelnike svjetskog židovstva u Jasenovac“, *Novi list*, 30. siječanj 2018. godine. Dostupno na: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Zabrinutost-hrvatskih-Zidova-dovodi-celnike-svjetskog-zidovstva-u-Zagreb-i-Jasenovac> (13.3.2018.)

¹⁴² Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac je u 2017. godini financirano i od Ministarstva branitelja Vlade RH.

frekventnim javnim mjestima: Crni paviljon posvećen proboju logoraša, autora Saše Šimprage i Davida Kabalina i K19 Zlatka Kopljara.¹⁴³ Intervencijama u javni prostor i izbjegavanjem galerijskih i drugih predvidivih prostora umjetničko postaje političko i traži svog slučajnog prolaznika. Neizbježnim uvidom u umjetnički rad prolaznik prestaje biti slučajan i nedužan već iskazuje određenu emociju i stav, bilo u vidu kitice svijeća bilo trganjem papirnatih dijelova rada. Oba rada su izazvala i komemorativne geste, jer su pozivala na odavanje počasti, ali su istovremeno, izmještanjem priče iz samog Jasenovca u užurbani urbanitet, doprinijela raznovrsnosti praksi sjećanja i ohrabrivanju i drugih na sjećanje.

Mogućnost sjećanja na ubijene članove obitelji Zec te na iskustvo straha i izbjeglištva preživjelo dvoje djece gotovo je sasvim onemogućena. Indikativno je snižavanje tona glasa kada se u Zagrebu progovara o nesretnim žrtvama. Jezik je dakle utišan, jer su njegovi govornici ili preplašeni ili i dan-danas zanijemeli. Ubojice su slobodni ljudi i sugrađani, a jedan od njih čak odlikovan od oca osnivača samostalne Hrvatske, Franje Tuđmana. Godine 2016. komemorativno okupljanje povodom 25 god. zločina organizirala je Antifašistička liga RH i to na mjestu ubojstva Marije i Aleksandre Zec. Mjestu na koje su ubojice, pripadnici pričuvnog sastava Ministarstva unutarnjih poslova, nakon otmice dovezli mati i kći i najprije pred djetetom ubili majku, a onda sa šest hitaca u potiljak ubili dvanaestogodišnju djevojčicu. Ovakvim okupljanjem mjesto ubojstva se označava ne samo kao mjesto sjećanja na karakter agresije, već i kao mjesto suočavanja s vlastitim strahovima i često teretom šutnje i okretanja pogleda u drugu stranu u Vrijeme nasilja.

No, čak i kada komemorativno ide u smjeru inkluzivnosti i propitivanja ne samo društveno/državne nego i vlastite odgovornosti, ono i dalje ne otvara mogućnost da žrtve progovore same. U odnosu na ovaj komemorativni čin stoji područje umjetničkog i performativnog koje zapravo ima potencijal dehumanizirane humanizirati, vratiti im njihova ljudska lica pa na simboličan način i živote koji su im oduzeti. Aktivizam, metodološki raznovrstan, ali osobito umjetnički aktivizam, nosi u sebi suvremenost antifašizma¹⁴⁴. Mogućnost kreativnog otpora retrogradnim pojavama, obrana civilizacijskih vrijednosti, te izloženost sudu dogmatizirane i galvanizirane javnosti osnovni su preduvjeti kritičke kulture sjećanja.¹⁴⁵ Jedan od osnovnih preduvjeta takve prakse umjetnika i umjetničkih i/ili kustoskih kolektiva jeste moć empatije. Isto tako empatija kao politički stav jedna je od njihovih najvažnijih posljedica.

¹⁴³ Vizkultura, „Crni paviljon u Puli“, *Vizkultura*, 20. lipanj 2016. godine. Dostupno na: <https://vizkultura.hr/crni-paviljon-u-puli/> (13.6.2018.)

¹⁴⁴ Umjetnička reakcija stupa na široko birsani prostor na kome većina, izmanipulirana i svakako prestrašena, štiti ili pak glasno navija. Umjetnički čin je prije svega individualni, a budući da se radi o hrabrim izjašnjavanjima u vezi s politički neuralgičnim temama, radi se i o duboko, ne samo izmašanom nego i promišljenom, moralnom činu. U tom smislu umjetnički aktivizam nosi u sebi antifašizam odnosno njegov je integralni dio.

¹⁴⁵ T. Kuljić, *Kultura sećanja - teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.

Jedan od najilustrativnijih primjera je svakako predstava „Aleksandra Zec“, redatelja Olivera Frlića, koja je, nasuprot očekivanjima mnogih, u prvi plan stavila užase koji od momenta početka nasilja lome, razdvajaju i zauvijek mijenjaju sasvim uređene i predvidive živote petoro članova obitelji Zec. Tek na polju umjetničkog žrtva, odnosno žrtve, dolaze do riječi, vrijednost njezina života postaje mjera sjećanja, a ne bezumnost nasilja nad njom i kasnije političko iscrpljivanje bilo u smjeru sjećanja, bilo u smjeru zaboravljanja i potiskivanja. Pritom Oliver Frlić prokazuje sustav zatiranja zločina ne samo tako da Aleksandra Zec progovara, nego i tako da njezine vršnjakinje u ovo Vrijeme jezičnog nasilja progovaraju o vlastitim iskustvima s etno-ekskluzivizmom hrvatske etničke demokracije. Predstava se stoga ne bavi time tko je, gdje i kada prvi počeo s nasiljem, nego da li postoji mogućnost prestanka i je li ona zapravo već integrirana u hrabru odluku režiranja i glumljenja u takvoj predstavi.

Ceremonijal povodom godišnjice „Oluje“ 5. avgusta, odnosno na Dan domovinske zahvalnosti, pršti od državotvornosti u pristupu, programu, govorima, medijskom prenošenju. Jezik ceremonije je slavodobitan, samozaljubljen i gotovo bez ikakve refleksije na poražavajuće posljedice ne samo po srpsko stanovništvo, već po Hrvatsku kao takvu. Na najčišćem mogućem hrvatskom jeziku država upisuje u svoj kamen temeljac „Oluju“ označavajući je isključivo i samo pobjedom. Ostaje nijema iz administracije u administraciju, iz predsjedničkog mandata u naredni, za nestajanja ljudi, njihove mučne odlaske, uništenje njihovih zavičaja i njihovih autentičnih dijalekata. U Vrijeme simboličkog nasilja institucionalizirano, državotvorno sjećanje ne otvara mogućnost govora o pljački i ubojstvima. Stoga oni koji se ipak odluče i usude govoriti sasvim sigurno su mete govora mržnje i nasilja potaknutog mržnjom.

Gotovo paralelno s državotvornim ceremonijalom održava komemorativno okupljanje na nekom od mjesta zločina nad srpskim stanovništvom u „Oluji“, popraćeno određenim ritualima poput vjerskog obreda za mrtve. Iako u fizičkom smislu nema prepreka održavanju ove komemoracije, ipak je broj ljudi mali, a medijska vidljivost tek donekle zadovoljavajuća. Interes javnosti je daleko od ubijenih koji, skupa s onima kojih ih se sjećaju, ostaju na marginama. Solidarnost u sjećanju je najviši doseg ovakve komemorativne geste. Jedan od najboljih primjera svakako je spomen-obilježje izgrađeno u selu Gošić, nadomak Kistanja, koje svojom uklopljenošću u okoliš i svojim kružnim formatom omogućuje vrlo diskretnu komemorativnu praksu. Autor spomen-obilježja je arhitekta David Kabalin koji je ubojstva osmoro civila 28. 9. 1995. ugradio u kružni suhozid, u neposrednoj blizini mjesta gdje su mještani sela u boljim vremenima boćali i družili se.

Umjetnička, odnosno kazališna gesta, intervencija u stvarnost, nadomješćuje socijalnu vidljivost i donosi jednu sasvim novu kvalitetu o kojoj je već bilo riječi povodom kazališne predstave „Aleksandra Zec“. Na dvadesetu godišnjicu „Oluje“ i u suradnji sa Srpskim narodnim vijećem, Hrvatsko narodno kazalište u Rijeci organiziralo je performans/tribinu „Drugi rat“ na kome je pet žena, različite

nacionalnosti, dobi, klasa i životnih iskustava općenito, progovorilo o svojim iskustvima rata iz perspektive svog odnosno *drugog spola*. Nenasilan i političan pristup traumi izazvao je po ko zna koji put nasilnu reakciju.¹⁴⁶ Žrtve koje govore u vlastito ime u nacionalnoj ustanovi kulture bile su dovoljan povod za više stotina navijača riječke Armade i fizičke nasrtaje na posjetitelje i novinare. Pet osobnih sjećanja predstavljalo je nezamislivu opasnost za tzv. „svetost Domovinskog rata“ i dignitet njegovih sve brojnijih ratnika.¹⁴⁷ Aktualnost njihovih trauma je time potvrđena još jednom, s tom razlikom što je mogućnost javnog govora o istoj toj traumi omogućila svojevrstan iskorak iz položaja žrtve u koji su devedesetih dovedene. Umjetničko područje upravo omogućuje ne samo prokazivanje sustava izgrađenog na ratu i izgovaranje imena i prezimena počinitelja zločina, već i mogućnost prevazilaženja položaja žrtve u odnosu na taj i takav sustav.

Na koncu, antifašizam u svoj pojmovnoj konfuziji i poratnom metežu ipak u sebi nosi svoje osnovne elemente. Solidariziranje s Drugima, a osobito solidariziranje manjina s manjinama, ranjivih s ranjivima, važan je potencijal i mjesto početka izgradnje boljeg društva. Referendumske inicijative grupa građana okupljenih oko izričito konzervativnih ideja o obitelji, tjelesnosti i seksualnosti, antiznanstvenosti, zdravlju, ali i o političkom afirmiranju etničkih manjina u Hrvatskoj, za reakciju imaju sve jasnije i određenije postupanje i umrežavanje progresivnih snaga hrvatskog društva. Sve navedeno (nacionalna pripadnost, seksualna orijentacija, konfesija, odgoj i obrazovanje djece, stavovi o cijepljenju, stavovi o tome da li je planet, koji nastanjujemo, ravna ploča, kao i mnogi drugi) napada se s nacionalističko-vjerskih pozicija i nekako uspijeva simbolički dovesti u vezu sa šahovnicom i hrvatskom državnošću. U prilog tome za kraj, umjesto zaključka, donosimo citat Rozalije Bartolić s konferencije za medije održane 11. juna o.g. povodom prikupljanja potpisa za povlačenje hrvatskog potpisa za Istanbulsku konvenciju koji svakako maestralno opisuje Vrijeme simboličkog nasilja u kojem živimo:

„Ja bih u ime Građanske inicijative Istina o Istanbulskoj i Organizacijskog odbora zahvalila svim volonterima koji su iscrpno i mukotrpno radili na štandovima i svim građanima koji su odvojili svojih par minuta, došli i dali svoj potpis i postali jedan mali kotačić u obrani našeg identiteta hrvatskog i hrvatske, hrvatske postojanosti. Još bih nešto rekla ovima kojima smeta prvo bijelo polje. Mislim da njima ne smeta prvo bijelo polje, nego im smeta hrvatska država. Hvala svim onim građanima koji su dali svoj potpis i uključili se u borbu protiv tih kojima smeta hrvatska država. Za hrvatsku državu su mnogi ljudi izginuli kroz povijest. Kažemo dosta je toga, mi smo pobijedili i idemo dalje.“

¹⁴⁶ HINA, „Biondić o performansu Drugi rat u HNK I. pl. Zajca“, *Novi list*, 16. lipanj 2018. godine. Dostupno na: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Rijeka/Biondic-o-performansu-Drugi-rat-u-HNK-I.-pl.-Zajca-Intendant-Frljic-priprema-velikosrpsko-videnje-Oluje> (13.6. 2018.)

¹⁴⁷ Helena Puljiz, „Broj branitelja u registru stalno raste i sad ih je 505 tisuća“, *Tportal.hr*, 6. svibanj 2016. godine. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/broj-branitelja-u-registru-stalno-raste-i-sad-ih-je-505-tisuca-20160505> (13.6.2018.)

Literatura

- Saša Blagus, *Građanin Blagus*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015.
- Horvatinčić Sanja, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, Zadar, 2017.
- Jović Dejan, *Rat i mit, politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017.
- Kuljić Todor, *Kultura sećanja - teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
- Močnik Rastko, *Koliko fašizma?*, Arkanzin, Zagreb, 1998/1999.
- Opačić Tamara, *Bulletin #3/ Nasilje i nesnošljivost prema Srbima u 2014.*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015.
- Opačić Tamara, *Bulletin#14/ Historijski revizionizam, govor mržnje i nasilje prema Srbima u 2017.*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2018.
- Opačić Tamara, Nina Čolović, *Proizvodnja Drugoga - Srbi u hrvatskim dnevnim novinama*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2017.

Mediji

- Bajto Nikola, „Glas Konclogora“, *Novosti*, 23. svibanj 2015. godine. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/glas-konclogora> (13.6.2018.)
- Belak Krile Anita, „Hutinec: ustanak u Srbu treba obilježiti; Jurčević: zašto slavimo četničke zločine?“, *Slobodna Dalmacija*, 26. lipanj 2014. godine. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/241801/hutinec-ustanak-u-srbu-treba-obiljeziti-jurcevic-zasto-slavimo-cetnicke-zlocine> (12.6.2018.)
- Danas.hr, „Šatori sve popularniji, a policija šuti“, *Net.hr*, 11. srpanj 2016. godine. Dostupno na: <https://net.hr/danas/hrvatska/a-policija-suti-a-hsp-ovci-zauzeli-srb-podigli-sator-i-pod-svaku-cijenu-zele-sprijeciti-proslavu-antifasistickog-ustanka/> (12.6.2018.)
- Đikić Ivica, „General nesposoban za vojsku“, *Novosti*, 16. prosinac 2017. godine. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/general-nesposoban-za-vojsku> (12.06.2018.)
- HINA, „Za spomenik u Srbu više od dva milijuna kuna“, *Tportal.hr*, 13. svibanj 2010. godine. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/za-spomenik-u-srbu-vise-od-dva-milijuna-kuna-20100513> (13.6.2018.)
- HINA, „Temelji hrvatske države postavljeni u 2. Svjetskom ratu, potvrđeni su u Domovinskom ratu“, *Glas Istre*, 22. lipanj 2017. godine. Dostupno na: <http://www.glasistre.hr/3f7c3504-59aa-4f7b-8664-39aec10dd744> (12. 06. 2018.)
- HINA, „Biondić o performansu Drugi rat u HNK I. pl. Zajca“, *Novi list*, 16. lipanj 2018. godine. Dostupno na: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Rijeka/Biondic-o-performansu-Drugi-rat-u-HNK-I.-pl.-Zajca-Intendant-Frljic-priprema-velikosrpsko-videnje-Oluje> (13.6. 2018.)
- HINA, R.I, „Culej se derao na Pupovca u saboru, morao ga smirivati Jandroković“, *Index.hr*, 6. lipanj 2018. godine. Dostupno na: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/video-culej-se-derao-na-pupovca-u-saboru-morao-ga-smirivati-jandrokovic/2002702.aspx> (12.06.2018.)
- Opačić Tamara, „Video: Jovičić uz poricatelje ustaškog genocida“, *Novosti*, 25. travanj 2016. godine. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/video-jovii-uz-poricatelje-ustakog-genocida> (13.6.2018.)

Pavelić Boris, „Zabrinutost hrvatskih Židova dovodi čelnike svjetskog židovstva u Jasenovac“, *Novi list*, 30. siječanj 2018. godine. Dostupno na: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Zabrinutost-hrvatskih-Zidova-dovodi-celnike-svjetskog-zidovstva-u-Zagreb-i-Jasenovac> (13.3.2018.)

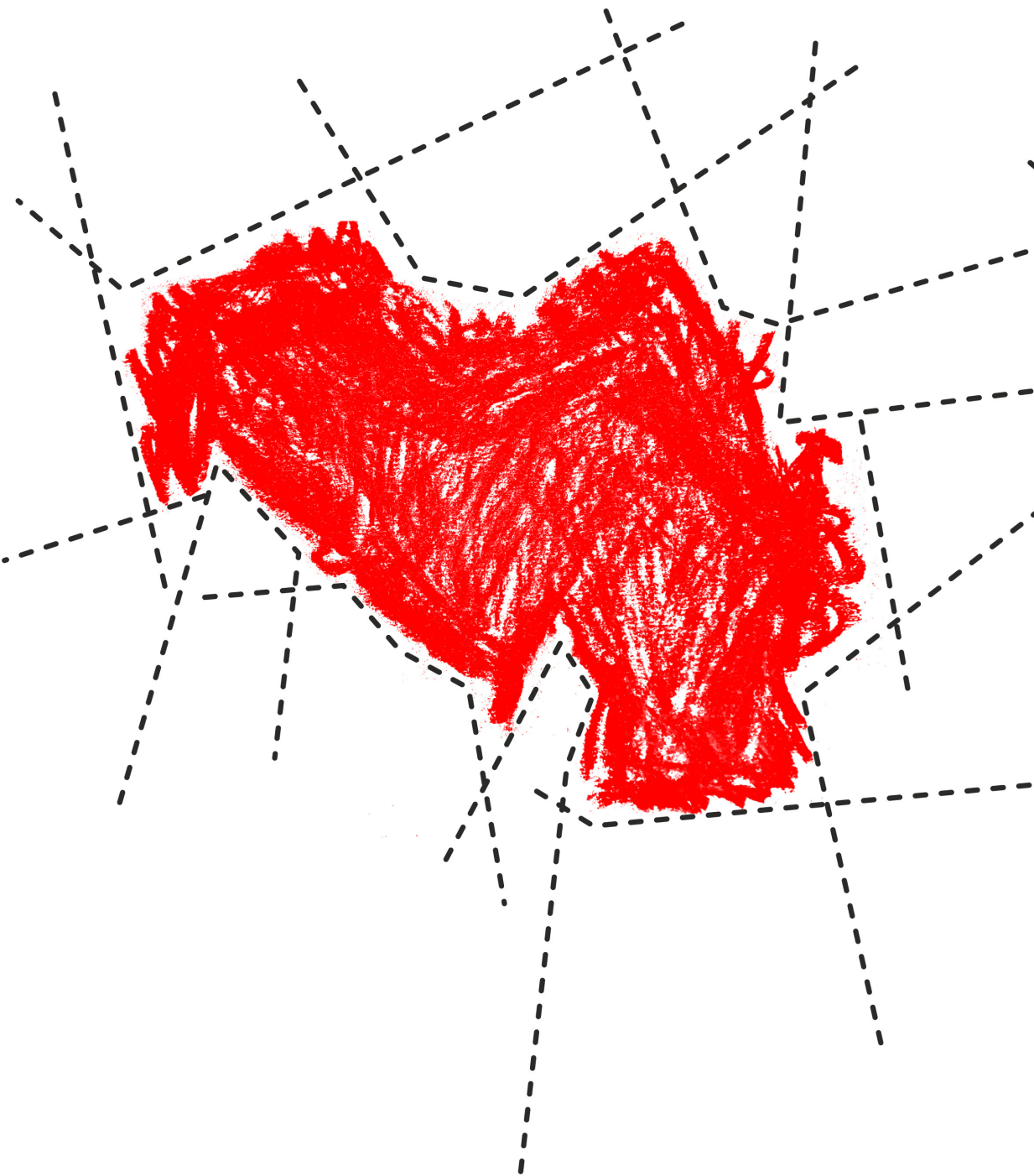
Piškor Mate, „Zašto toleriramo da srpska djeca uče kako Domovinski rat nije agresija Srbije“, *Slobodna Dalmacija*, 21. lipanj 2013. godine. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/204553/biskup-kosic-zasto-toleriramo-da-srpska-djeca-uce-kako-domovinski-rat-nije-agresija-srbije> (12.06.2018.)

Prerad Danijel, „Samo je devet školskih ekskurzija iz Hrvatske lani bilo u Jasenovcu“, *Večernji list*, 2. veljača 2018. godine. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/jasenovac-ivo-pejakovic-1223644> (13.6.2018.)

Helena Puljiz, „Broj branitelja u registru stalno raste i sad ih je 505 tisuća“, *Tportal.hr*, 6. svibanj 2016. godine. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/broj-branitelja-u-registru-stalno-raste-i-sad-ih-je-505-tisuca-20160505> (13.6.2018.)

Sarkotić Gordana, „Hasanbegović objasnio Pilselu što je zapravo Deklaracija o zajedničkom jeziku“, *Narod.hr*, 2. travanj 2017. godine. Dostupno na: <https://narod.hr/kultura/hasanbegovic-objasnio-pilselu-sto-je-zapravo-deklaracija-o-zajednickom-jeziku> (12.06.2018.)

Vizkultura, „Crni paviljon u Puli“, *Vizkultura*, 20. lipanj 2016. godine. Dostupno na: <https://vizkultura.hr/crni-paviljon-u-puli/>

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

REKONSTRUKCIJA
ŽENSKI FOND

